

AKADEEMIA

Vägivalla sündroom	Eduard Raska
Uhe äraspidi mõtteviisi tagajärgedest	Arno Susi
Kirjastamispoliitika ja rahvuskultuur	Hans Hansen
Kultuurivarad sõjatules	Jaan Roos
Loov maastik	Martin Heidegger
Goethe meis enestes	Heiti Pakk
Nikolai Konradi renessansimõistest	Linnar Priimägi
Arvutiteaduse arengust	Peeter Lorents
Tõkeloo koostamise printsiibid	Peeter Torop
Eesti luulet soome keeles	Hannu-Pekka Lappalainen

TOIMETUSE KOLLEEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS:

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
universalialia	Olaf Langsepp
humaniora	Mart Orav
socialia	Jaan Isotamm
naturalia	Toomas Kiho
toimetaja Tallinnas	Tunne Kelam
keeleline toimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kingissepa 10, telefonid: 3 11 17, 3 13 73

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI TARTUS

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 2

- Vägivalla sündroom
Eduard Raska 227
- Ühe äraspidi mõtteviisi tagajärgedest
Arno Susi 247
- Kirjastamispoliitika ja rahvuskultuuri areng
Hans Hansen 258
- Ülikooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules
Jaan Roos 280
- Loov maastik: Miks me jääme provintsi?
Martin Heidegger . . . 293
Tõlkinud Clo Matjus
- Goethe meis enestes: Katse võrrelda *Urphänomen*'eid
ja loomulikke kategooriaid
Heiti Pakk 297
- Luulet
J. W. von Goethe . . . 312
Tõlkinud Änts Oras
- Nikolai Konradi renessansimõistest
Linnar Priimägi . . . 319

Arvutiteaduse arenguga seotud eetilised probleemid	Peeter Lorents	339
Tõlkeloo koostamise printsiibid	Peeter Torop	349
Eesti luulet soome keeles	Hannu-Pekka Lappalainen	385
	Tõlkinud V. L.	
Kõne soome sõpradele Oulus	Hando Runnel	398
<i>Arvustus:</i>		
Alvin Isberg. Med demokratin som insats: Politiskt-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland	Kaido Jaanson	402
Eestit tagasivaates (Estonian in Retrospect)	Tiit Rosenberg	404
Editorial. Summaries		410
От редакции. Резюме		414
Contents. Содержание		418
Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust	Uku Masing	419

VÄGIVALLA SÜNDROOM

Eduard Raska

Ajaloo hämarusest tänapäevani on vägivald olnud inimkonna truu teekaaslane. Mõõga ja tule läbi hukkumate loendamatud hauad, olematusse haihtunud kultuurid, veri ja pisarad tähistavad inimese suurt pürgimust barbaarsusest helge tuleviku poole. Vägivalla pöörane bakhaanaal jätkub ka praegu, kus uhkusega räägime tsivilisatsiooni enneolematutest võitudest. Me oleme jõudnud kosmoseajastu lävele ning otsime tõsimeelselt kontakte teiste tsivilisatsioonidega. Samal ajal kulutame parima osa inimkonna vaimujõust ja materiaalsetest ressursidest üha uute ja uute ülivõimsate hävitusrelvade loomisele, seades sellega reaalsesse ohtu meie tsivilisatsiooni kestvuse.

Väärrib tähelepanu, et vägivald, mis läbi sajandite on olnud üks peategelasi ajaloo suures näitemängus, sageli ei teadvustugi meile vägivallana. Vastupidi, me kaldume vägivalda samastama kangelaslikkusega ja langetame austuse märgiks alandlikult pea suurte türannide ees. Kirjutatud ajalugu räägib õhinal inimkonda laastanud tapatalgutest, omistab meelsasti kangelase oreooli suurimatele timukatele ning läheb häbelikult vaikides mõõda ajaloolise progressi tõelistest kangelastest — tsivilisatsiooni edasi viinud inimkonna suurvaimudest.

Olles lummatud vägivalla orgiast ajaloolisel areenil, ei taha me ometi leppida vägivallaga meid vahetult ümbritsevas tegelikkuses. Siin oma argitoimetustes näeme vägivalda jõhkardi, sadisti, tapja tegudes. Vägivalla pit-

Vägivalla sündroom

seriga on märgistatud ka elust vabatahtlikult lahkunute saatuse, samuti nende elu, kes võitluses oma koha eest päikese all on lootusetult kaotajaks jäänud ning leevendavad oma pettumust ja kaotusvalu mitmesuguste meele-mürkidega. Ühel või teisel kujul avaldub vägivald ka seal, kus on tegemist saatuse hooleks jäetud vanurite ja invaliididega.

Püüdmata siinkohal loetleda nn olmevägivalla kõiki ilminguid, tahaksin juhtida tähelepanu vaid sellele, et harilikult just säärane vägivald, millega me vahetult kokku puutume ja mida me oma kehalise või vaimse olemisega tajume, teadvustubki tõelise vägivallana, pahena, mille olemasoluga me leppida ei taha.

Kuna see juba nii on, siis saab mõistetavaks ka meie valmisolek otsida vägivalla lähteid ennekõike inimesest endast, vägivallatseja vaimuelu või isegi bioloogilise konstitutsiooni iseärasustest. Sest tõepoolest, pole ju võimalik, et mingi jõhkard, vägivallatseja meie keskel on täpselt samasugune inimene nagu me kõik?

Kahtlust, et vägivallatseja vaimses või bioloogilises konstitutsioonis tõesti midagi erilist, vägivallategudele tõukavat võiks olla, näivad kinnitavat mõned andmed meditsiinipraktikast. Nii on tuvastatud, et teatavad ajukahjustused muudavad üsna põhjalikult inimese iseloomu ja käitumistaadi. Igati korralikust inimesest võib pärast ajutrauma läbielamist saada küniline jõhkard. Kas säärase teisenemise võimalus ei viitagi sellele, et teataval osal inimestest on juba sünnipäraselt soodumus vägivallale?

Me ei taha ja nähtavasti ei saagi kategooriliselt välistada inimese sünnipärase eelduste ja soodumuste seotust vägivallalise käitumisega. Küll aga oleme veendunud, et tunduvalt suuremal määral kui sünnipärase tegurid määravad inimese kalduvuse vägivallale ära ühiskondlikud olud, mis teda inimeseks vormivad ja võimalikke käitumisvariante ette dikteerivad. Tõepoolest, väga paljude uuringute andmed osutavad sellele, et erine-

vales ühiskondlikes oludes elavate inimeste kalduvus vägivallategudele on silmanähtavalt erinev. See on täheledatav isegi meie väikese vabariigi suhteliselt ühetaolistes tingimustes, kus näiteks elanikkonna kuritegelik aktiivsus on rajooniti selgelt eristatav. Elukeskkonna tähendus vägivallalise käitumise tingijana on vahetult jälgitav migrantide puhul. Vastavad uuringud Siberi uusasustuse piirkondades on näidanud, et inimesed, kes oma traditsioonilises elukeskkonnas ei ilmutanud mingit kalduvust vägivallale, muutuvad migrantidena võõrastesse ning harjumatusesse oludesse sattudes silmatorkavalt agressiivseks.

Meie veendumus, et vägivald on põhiliselt sotsiaalne nähtus, s.o nähtus, mille allikaid tuleb otsida inimeste ühiskondliku elutegevuse iseärasustest, jääb ikkagi pinnapealseks niikaua, kuni me pole suutnud näidata, mis nimelt ühiskonnas vägivalda sünnitab. Otseselt meie ühiskonna jaoks on see probleem eriti aktuaalne just praegu, kui me oleme endale teadvustanud tõsiasja, et massiline vägivald pole hoopiski mitte ainult kapitalismaailma pärisosa. Vaadates õudusega tagasi aegadesse, mil stalinlikes surmalaagrites hukkusid ja sandistusid miljonid inimesed, peame suutma näha nende aegade kajastusi tänaseski päevas. Nimelt nüüd, ajendatuna kindlast soovist õelda lõplikult lahti mineviku košmaarist, peame jõudma selgusele selles, mis on vägivalla allikaks meie ühiskonnas, olgu siis tegemist riiklikult organiseeritud vägivallaga või siis vägivallaga inimestevahelistes suhetes.

Arusaadavalt pole piiratud mahuga artiklis võimalik vägivalla probleemi kuigivõrd põhjalikult avada. Püüame vaid põhijoontes esitada oma nägemuse sellest ning anda mõningad pidepunktid, millest lähtudes iga asjast huvitatud lugeja saab ise edasi mõelda. Kuna meie arusaamist mööda vägivald on sotsiaalne nähtus, siis on iseenesestmõistetav, et tema uurimisel lähtume ühiskonnast.

Vägivalla sündroom

On lihtne märgata, et inimeste ühiskondlik kooselu rajaneb teataval organisatsioonilisel alusel. See tähendab, kui me räägime ühiskonnast, siis eeldame ühtlasi, et tegemist on inimeste sisemiselt korrastatud kooslusega, mitte aga nende mehhaanilise ühendusega. Teatavasti kõneleme perekonnast kui ühiskonna algrakukesest. Ja tõesti, juba perekonna tasandil tulevad ilmsiks inimeste ühiskondliku kooselu mõned põhimomendid, nagu näiteks suhete püsivus ja korrastatus perekonda kuuluvate inimeste vahel, nende suhete järjepidevus põlvkonnast põlvkonda jne. Midagi taolist ei näe me juhuslikes inimgruppides, näiteks juhuse sunnil reisirongi ühte kupeesse sattunud seltskonnas.

Inimeste ühiskondliku kooselu traditsioonilisteks tunnusteks on rahvuslik ja territoriaalne ühtekuuluvus. Nii saame rääkida paljudest rahvuslik-territoriaalselt määratletud ühiskondadest. Samal ajal peame mõistma, et rahvuslik-territoriaalne ühtekuuluvus on ühiskonna jaoks suuresti formaalne, väline tunnus, mis võimaldab küll eristada üht ühiskonda teistest, kuid ei ava ühiskonna sisemise korrastatuse olemuslikke aluseid. Viimased seonduvad inimeste praktilise tegevusega materiaalsete ja vaimsete hüvede tootmisel, jaotamisel ning tarbimisel. Nimelt selle tegevuse pinnal kujunevad inimeste ühiskondliku kooselu esmased struktuurid, formeeruvad ühiskonna algelemendid neile eriomaste koostöö- ja alluvussuhetega. Sääraste elementide pidev arenemine ja vastastikune läbipõimumine tagabki inimeste ühiskondliku kooselu sisemise korrastatuse.

Kuna ühiskonna sisemise korrastatuse teke ja areng on vahetult seotud inimese tungiga suurema materiaalse ja vaimse heaolu poole, võime öelda, et põhiolemuselt on ühiskond iseorganiseeruv ja isereguleeruv süsteem, s.o organism, mille arengupotentsiaal kätkeb temas endas. Ühiskonnas avalduvad ja realiseeruvad inimese olemuslikud tungid, kusjuures ühiskond ise õigustab oma olemasolu vaid niivõrd, kuivõrd ta avab konkreetsetele inimes-

tele — ühiskonna liikmetele — võimalused inimväärseks elutegevuseks.

Ühiskonna organisatsiooniline struktuur ehk teisisõnu inimesi ühiskonnaks konsolideerivad sotsiaalsed suhted formeeruvad vähemalt kahe põhitelje ümber. Need on koostöösuhete ehk horisontaaltelg ja alluvus-(võimu-) suhete ehk vertikaaltelg. Arenenud ühiskonna struktuuris võib nii horisontaal- kui ka vertikaaltelgi olla ning enamasti ongi mitu. On ilmne, et nimelt koostöösuhete mitmetasandilisus, samuti nagu alluvus-(võimu-)suhete mitmetipulisus, tagab ühiskondliku struktuuri stabiilsuse ja elujõu. Hinnates konkreetse inimese seisundit ühiskondlikus struktuuris, peab asuma seisukohale, et inimesest kui antud ühiskonna täisväärtuslikust liikmest saab kõnelda vaid tingimusel, kus inimene on üheaegselt nii koostöösuhete kui ka võimusuuhete subjekt. Kuna ühiskondlikud koostöösuhetel kujunevad välja peamiselt ühenduses materiaalsete ja vaimsete väärtuste loomisega, võimusuhted aga ühenduses ühiskonnaelu korraldamise ja juhtimisega, sealhulgas osaliselt ka loodud väärtuste ja hüvede jaotamisega, jääb üle konstateerida, et inimese täisväärtuslik sotsiaalne subjektsus eeldab tema osalemist (võimalust osalemiseks) nii hüvede loomise kui ka nende jaotamise protsessis, ühiskonnaelu korraldamises tervikuna.

Iseorganiseeruva süsteemina on ühiskond oma elutegevuse suveräänne subjekt. Ta on omaenese suhtes nii kõrgeima võimu kandja kui ka selle võimu teostaja. Et ühiskonna kui subjekti tegevuse objektiks on ennekõike ta ise, siis võimusuhted terves, normaalselt arenenud ühiskonnas teenivad talle eriomaste eneseregulatsiooni mehhanismide edasiarendamise ning tugevdamise eesmärki, mitte aga ühiskonna mitmesuguste allsüsteemide, samuti ühiskonna liikmete vägivaldse ohjeldamise ja mahasurumise ülesannet. Tagades igale oma liikmele võimaluse vabaks eneseteostuseks olemasoleva sotsiaalsete suhete struktuuri raames, sisendab ühiskond sellega oma liikmetesse eneseväärikust ja turvalisusetunnet.

Vägivalla sündroom

Inimeste ühiskondliku kooselu üks organisatsioonilisi vorme on riik. Väärrib rõhutamist, et riik ja ühiskond ei ole samatähenduslikud mõisted, ehkki neid sageli ei eristata. Riigis kehastub ennekõike ja peamiselt ühiskonna võimustruktuur. Riiklikult organiseeritud võimu vahetu teostaja on riigiaparaat. See ei tähenda aga, nagu oleks riigiaparaat võimu suveräänne subjekt. Selleks on ja jääb ühiskond oma esindusorganite kaudu. Paraku riigi ja ühiskonna, eriti riigiaparaadi ja ühiskonna vahelised suhted pole tegelikkuses kaugeltki nii selgepiirilised ja idüllilised, nagu nad teoreetilises käsituses välja näevad. Ajaloost teame, et üldiselt ei ole riik arenenud ühiskonna sünnitis, ühiskonna loomuliku arengu produkt, vaid pigem nähtus, mis on tekkinud võimu usurpeerimise tulemusena. Vähemuse võimuambitsioonid enamuse suhtes tingisid vajaduse kindlustada võimu riikliku sunniaparaadiga. Ühiskonnast võõrandatud võimustruktuur, mis valatud riiklikku vormi, on läbi sajandite ahistanud inimeste vabadusiha. Sellepärast on igati põhjendatud väide, et ühiskonna kaasaegsed demokraatlikud struktuurid on kujunenud pikaajalises visas võitluses riikliku omavoli ja vägivalla vastu.

Samal ajal ei saa jätta tähele panemata ka tõsiasi, et ühiskonna riiklik vorm kätkeb endas alati, ka näiliselt kõige demokraatlikumas ühiskonnas, reaalselt ohtu võimu usurpeerimiseks riigiaparaadi või selle mingi osa poolt. Tõepoolest, riigiaparaadi eriline asend ühiskondlikus võimustruktuuris võimaldab tal suhteliselt kergesti allutada enda kontrollile võimustruktuuri tervikuna. Praktiliselt tähendaks see võimu usurpeerimist riigiaparaadi poolt, ühiskonnale kuuluva võimutäiuse üleminekut riigiaparaadi kätte. Kui säärane asi mingis ühiskonnas tegelikult juhtub, siis on paratamatud ka järgnevad sammud, ja nimelt: selleks et säilitada ja tugevdada oma võimu ühiskonna üle, peab võimu usurpeerinud riigiaparaat lammutama või raskelt kahjustama ühiskonnas kujunenud eneseregulatsiooni mehhanisme, ennekõike muidugi ühis-

konnast endast lähtuvat võimustruktuuri. Edasi on vaja muuta inimesed, ühiskonna liikmed, majanduslikult sõltuvaks riigiaparaadi suvast, allutades nad sellega täielikult riigi kontrollile. Kui võimu usurpeerinud riigiaparaadil need operatsioonid õnnestuvad, lakkab ühiskond kui suveräänne subjekt olemast ja seni ühiskonnaks konsolideerunud inimkooslus muutub võõrdunud võimu tahtest sõltuvaks inimkarjaks, indiviidide mehhaaniliseks kogumiks. Selle karja kooshoidmine ja valitsemine on võimalik ainult riiklikult organiseeritud vägivalda abil.

Siit näeme, et riigiorganite poolt teostatav massiline vägivald on võõrdunud võimu üks kindlaimad tunnuseid. Vaba, suveräänne ühiskond ei tunnista massilist vägivalda oma liikmete suhtes. Ühtlasi on selge, et riiklikult organiseeritud omavoli ja vägivald «ülalt» peab vastureaktsioonina sünnitama vägivalda «alt», ja seda mitte ainult konkreetsete inimeste suhetes riigiga, vaid ka inimeste omavahelistes suhetes. Ja tõesti, ühiskonna loomulike võimustruktuuride lammutamine kujundab olukorra, kus inimesed saavad taotleda nende jaoks tähtsate probleemide riiklikku lahendamist sellekohase palve või siis vägivaldse surve («mässu») vormis. Kuna vägivaldne surve on sageli mõjusam, siis minnaksegi seda teed. Samal ajal tõeliste koostöösuhete hääbumine ühiskonna horisontaalstruktuurides tähendab seda, et vastastikusel huvil rajanevat koostööd inimeste vahel hakkab asendama võitlus olemasolu ja priskema suutäie nimel. Selles võitluses tunnistatakse peamise argumendina jõudu, füüsilist või vaimset vägivalda teiste suhtes.

Seega näeme, et vägivald kui inimeste ühiskondliku käitumise üks atribuut kasvab välja ühiskonnaelu korralduse iseärasustest. Vägivalla eelduseks on võõrdunud, ühiskonna suveräänsest tahtest irdunud võim, mis kurja deemonina valitseb inimeste üle. Kindlustamiseks oma positsioone, peab see võim hävitama inimeste ühiskondliku olemise põhistruktuurid, muutma sisemiselt organiseeritud isereguleeruva inimkoosluse omamoodi sotsiaalseks

Vägivalla sündroom

karjaks. Kuna säärases karjas on iseregulatsiooni mehhanismid põhiliselt hävitatud, saab teda valitseda vaid välise surve, vägivalla abil. Inimeste ühiskondliku kooselu põhistruktuuride hävitamine toob paratamatult kaasa vägivalla juurdumise ka inimeste omavahelistes suhetes, kus see muutub üheks peamiseks argumendiks isikliku heaolu kindlustamisel või siis kujunenud olukorra suhtes rahulolematuse avaldamisel. Siinkohal ei saa minna mööda asjaolust, et totaalse, riikliku valitsemise atribuudi seisundisse ülendatud vägivalla paine peab suuremal või vähemal määral ruineerima inimeste isiksuselisi omadusi, muutma inimesed tolerantseks vägivalla suhtes. Ühenduses sellega muutub vägivald üha enam nende elutegevuse harjumuspäraseks elemendiks.

Nüüd olemegi jõudnud küsimuseni, kas esitatud nägemus vägivalla sotsiaalsest olemusest on rakendatav meie ühiskonna suhtes. Et vastata sellele küsimusele, peame jõudma selgusele, kas meie ühiskonna puhul üldse saab rääkida võimu võõrdumisest. Kui ilmneb, et saab, peame analüüsima, mil määral on võõrdunud võimuaparaat suutnud tegelikult kahjustada ühiskonna sotsiaalseid struktuure. Lõpuks peame jõudma selgusele ka selles, kuidas võimalikud deformatsioonid ühiskonna sotsiaalsetes struktuurides kajastuvad inimeste vägivallalises käitumises.

Teatavasti sündis nõukogude riik maailmasõja ja revolutsiooni tormipöörises. Revolutsioonis kokkuvarisenud isevalitsuslik režiim jättis päranduseks sõjast väljakurnatud majanduse ja üldisest laosest ülesärritatud rahvamassid. Vabanemine sajandeid kestnud isevalitsuse ikke alt puhus küll lõkkele rahva revolutsioonilise eufooria, kuid sellest oli vähe ühiskonna ees seisvate kiireloomuliste ülesannete praktiliseks lahendamiseks majanduselu ja riigiehituse valdkonnas. Pealegi ei suutnud revolutsiooni laineharjal võimule tulnud Ajutine Valitsus kontrollida sündmuste arengut, peatada majanduse edasist allakäiku ja hoida ära anarhistlike meeolude süvenemist, viimast

eriti pikaleveninud sõjast tüdinud armees. Olles mures oma demokraatliku reputatsiooni pärast, püüdis Ajutine Valitsus hoiduda resolootsete meetmete võtmisest korra ning normaalse majanduselu taastamiseks. Sellega ta kirjutas tegelikult alla iseenda surmaotsusele.

Kujunenud olukorra kasutas oskuslikult ära Lenini juhitud bolševike partei. Tulnud võimule, ütles Lenin otsustavalt lahti demokraatlikest valitsemismeetoditest ja kuulutas välja proletariaadi diktatuuri koos sõjakommunismi majanduspoliitikaga. Seistes silmitsi sotsiaal-majandusliku kaose ja valdavalt talupoegliku rahvastikuga, pidi võimu võtnud proletariaadi partei kindlustama oma positsioone ennekõike riigiehituses. Oli vaja kiiresti üles ehitada uus, rangelt partei kontrollile allutatud riigiparaat, mis oleks suuteline olukorda kogu maal täielikult valitsema ning võimu meetmeid ellu viima. Vaatamata äärmiselt keerulistele sise- ja välispoliitilistele tingimustele kõike seda suhteliselt lühikese ajaga suudetigi.

Ometi peab tõdema, et partei kontrollile allutatud tsentraliseeritud riigimasinas ei näinud Lenin eesmärki iseeneses. Pigem käsitas ta seda paratamatu vahendina algselt üsna hapra võimu kindlustamiseks ja üldise kaose tingimustes kõige hädapärasemate majanduslike ja sotsiaalsete ülesannete lahendamiseks. Samal ajal oli Lenin sügavalt veendunud selleski, et nimetatud ülesannete lahendamisel ei saa riigimasin tegutseda siidkinnastes, vaid peab apelleerima vägivaldale. Juba töös «Riik ja revolutsioon», kus Lenin süstemaatiliselt esitab kommunistliku riigiõpetuse, sealhulgas eriti käsituse proletariaadi diktatuuri riigist, näeb ta riigi tekke ja olemasolu peamise allikana vajadust rakendada vägivalda klassivaenlase suhtes. Ühenduses sellega naeris Lenin armutult välja need, kes püüdsid rääkida mingist üldrahvalikust riigist, s.o riigist, mis eksisteerib kogu rahva nimel ja hüvanguks. Seal, kus valitseb klassirahu, kus on tegelikult ületatud ühiskonnaklasside majanduslik ja poliitiline vastasseis, kaob Lenini arvates ka vajadus riigi järele ning see

Vägivalla sündroom

lihtsalt sureb välja. Sellepärast pole midagi imelikku asjaolus, et Lenin ei püüdnudki proletariaadi diktatuuri riiki dekoreerida tema arvates tarbetu demokraatliku butafooriaga. Ajutise, kuid samal ajal paratamatu vägivalla-instrumendina pidi see riik ennast võimalikult kiiresti ning efektiivselt teostama ning siis ajaloo prügikasti kaduma.

Praktilises riigiehituses ilmnenuid raskused muidugi korrigeerisid Lenini vaateid. Kui ilmnis, et ülemäära tsentraliseeritud, kohmakas ning kiiresti bürokratiseeruv riigimasin ei suuda tagada ühiskonnale vajalikke majandusliku kasvu temposid, suutis Lenin targa poliitikuna kiiresti ümber orienteeruda ja veenda parteid vajaduses kärpida riigiaparaadi volitusi majanduse juhtimise valdkonnas. Kuulutati välja uus majanduspoliitika (NEP), mis avas üsna laiad võimalused väiketootjate eraettevõtjalikule initsiatiivile. See ei tähendanud aga riigi olemuse viimist demokraatlikele alustele. Vastupidi, kindlustamaks partei poliitilist võimu uues majandussituatsioonis, tugedati veelgi riigiaparaadi valmisolekut suruda vägivallaga maha igasugune poliitiline opositsioon. Nii lõpetati teiste parteide tegevus ja suleti nende häälekandjad, erilise hoole alla võeti riigi sunniorganite — armee ja julgeolekuteenistuse — väljaarendamine.

Kui praegu hinnata revolutsioonis sündinud proletariaadi diktatuuri riiki tema algaastatel, ei saa kuidagi väita, nagu oleks tegemist olnud demokraatliku institutsiooniga. See oli kavandatud ja teostatud diktatuurina sõna otseses ja täielikus mõttes. Vägivalla sünnitisena ja tööriistana ei kõhelnud see diktatuur ühiskonna arengu kriitilistel momentidel hetkekski näitamast oma tegelikku nägu. Samal ajal peame tunnistama sedagi, et vähemalt idee tasandil, eesmärgiseadelt, kuid suures osas ka objektiivselt teenis see diktatuur ühiskonna arengu huvisid. Ta oli ellu kutsutud selleks, et viia ühiskond välja sügavast koomaseisundist ja antud konkreetsetes ajaloolises situatsioonis see ülesanne põhijoontes ka täideti. Sellepärast ei

saa meie arvates käsitada seda perioodi nõukogude riikluse arengus võimu võõrdumisena.

Ometi on selge, et nimelt siis loodi tegelikud eeldused võimu võõrdumiseks. Tõepoolest, juba selle riikluse arengu esimesed aastad näitasid, et riigi väljasuremist ei saa siduda ainuüksi siseriiklike probleemide lahendamisega. Kuivõrd bolševike partei lootused maailmarevolutsioonile osutusid tühipaljaks miraažiks, langes ära võimalus ühitada proletariaadi diktatuuri siseriiklike ülesannete täitmist riikluse kadumisega üldse. Samal ajal ei tahtnud ennast proletariaadi huvide esindajaks ning kaitsjaks kuulutanud partei kuuldagi võimalusest jagada riigis, kus proletariaadi diktatuuri ülesanded on ammendatud, võimu ühiskonna teiste poliitiliste jõududega. Sellepärast kindlustaski partei endale just riigiehituses ainuõiguse poliitilisele võimule ehk teiste sõnadega, löi pinnase proletariaadi diktatuuri ülekasvamiseks partei diktatuuriks. Riikluse edasises arengus maksis see ennast valusasti kätte.

Ja tõesti, kahekümnendate aastate lõpul jõudis nõukogude riiklus uude arenguetappi, kus õeldi lahti NEP-ist ning asuti taastama tsentraliseeritud käsumajanduse süsteemi. Väärrib tähelepanu, et pöördele riikluse arengus eelnesid põhjalikud muutused ühiskonna parteilises juhtimises. Poliitilise võimu struktuurist lülitati välja peale partei vana kaardiväe tegelikult ka partei põhimass tervikuna ning kogu poliitiline võimutäius koondati peamiselt Stalini poolt komplekteeritud parteiaparaadi kätte. Kahtlemata oli see põhimõttelise tähtsusega aktsioon, mille tulemusena partei ainuvõimu teostamiseks kohandatud riigimasin suunati Stalini isiku kultusest pühitsetud aparadi diktatuuri rööbastele. See diktatuur asetas ennast algusest peale kõrgemale nii juriidilistest seadustest kui ka parteilise tegevuse seni tunnustatud normidest ja reeglitest. Ta nägi kõikjale ulatuvas tsentraliseeritud riigimasinas oma kuulekat tööriista, relva võitluses teda ohustada võivate ühiskondlike jõududega.

Vägivalla sündroom

On iseloomulik, et nimelt riikluse arengu vaadeldaval etapil legaliseerus riigiaparaadi faktiline üleolek rahvaesinduse (võimu-) organite suhtes. Tõsi küll, formaalselt, põhiseaduse järgi peeti riigiorganeid ka nüüd aruandekohustuslikeks võimuorganite ees. Tegelikult aga kaotasid rahva poolt valitud võimuorganid igasuguse võimutäiuse ning muutusid riigibürokraatia haledaks ripatsiks, kahvatuks dekoratsiooniks riiklikule omavolile ja seadusetusele. See ei tähendanud aga täieliku tegevusvabaduse andmist riigiaparaadile. Vastupidi, kogu tema tegevus allutati Stalini poliitilist diktatuuri toetava parteiladviku rangele kontrollile. Veelgi enam, välistamaks riigiaparaadi igasuguse vastupanu poliitilisele diktaadile, hakati ühildama riigibürokraatia ja poliitilise võimustruktuuri võtmepositsioone. Tekkis ka nn nomenklatuursete töötajate süsteem, ametikohad, mida sai komplekteerida ainult parteiorganite soovitusel. Tulemuseks oli riigibürokraatia kui eriomaselt administratiivsete funktsioonide kandja politiseerumine, tema muutumine võimustruktuuri kandjaks talaks.

Nagu öeldud, polnud rahval selles riigivalitsemise süsteemis mingit sõnaõigust. Diktaatorit ei huvitanud rahva tahe. Ta vajab rahvast kui kuulekat massi. Likvideerinud sisuliselt rahvast lähtunud võimustruktuuri, ei saanud Stalin sellega piirduda, vaid pidi andma hoobi ka teistele ühiskonda konsolideerivatele struktuuridele.

Algust tehti sellega siis, kui kuulutati välja küla massiline kollektiviseerimine. Riigivõimust majanduslikult suhteliselt sõltumatu talurahvas kahtlemata segas ja ärritas diktaatorit. Olukorras, kus talumees oli majanduslikus mõttes iseseisev, ei saanud riigibürokraatia temaga suvaliselt manipuleerida. Pealegi võis majanduslikult kindlustatud talurahvas osutada võimule kas aktiivset või passiivset vastupanu. Nii otsustatigi anda esimene löök talurahva pihta. Võõrandati talurahva omand, lasti käiku massilised repressioonid, mis Stalini enda hinnangul kustusid enam kui kümme miljonit inimelu. Lisaks kõigele

sellele provotseeriti mitmetes regioonides näljahäda. Talurahva suhtes võetud meetmed murdsid ootuspäraselt tema majandusliku ja vaimse selgroo. Maa enesekindel ja teokas peremees oli ühe hoobiga muudetud riigi suvast täielikult sõltuvaks palgaorjaks. Koos sellega hakkas hääbuma talurahva loomupärane kiindumus maasse. Isegi feodaalse sunnismaisuse põhimõtte rakendamine ei suutnud ära hoida näljapajukile määratud kolhoosnike massilist valgumist linnadesse ja tööstusasulatesse, mille tagajärjel küla hakkas kiiresti tühjenema.

Küla kollektiviseerimisega saadud muutusi rahvastikusituatsioonis, riigi elus tervikuna aitas võimendada kiirtempo industrialiseerimine. Muidugi vajas maa kaasaegset suurtööstust ja selle rajamine kolmekümnendatel aastatel oli vaieldamatu saavutus. Küll aga tuleb kahelda industrialiseerimise majanduslike ja poliitiliste meetodite ning suundumuste põhjendatuses. Vaadates tagasi tollastele sündmustele tundub, et kõrvuti kaasaegse suurtööstuse rajamisega, selle ürituse sildi all taotles Stalin ka teisi, isiklikult tema jaoks ehk olulisemaidki eesmärke. Nimelt seda, et pöörata põhjalikult segi ja määrata hääbumisele seni veel säilinud rahvuskooslused ning -kultuurid, et ruineerida rahvuslike ääremaade suhteliselt autonoomsed majandusstruktuurid ning koos sellega allutada rahvusvabariigid keskvoimu täielikule kontrollile mitte ainult poliitilises, vaid ka majanduslikus mõttes.

Industrialiseerimisega käivitatud protsessid, sealhulgas eriti inimeste kas sunniiviisiline või vabatahtlik massiline ränne riigi eri piirkondade vahel viisid tõepoolest paljude väikerahvaste ja kultuurikoosluste hääbumisele. Rahvuskultuuride kadumist püüti kiirendada ka puhtadministratiivsete meetoditega, sealhulgas massiliste repressioonidega. Ja jällegi olid tulemused kõigiti ootuspärased. Peale selle, et paljurahvuselise Nõukogude riigi rahvastikukaardilt kadusid lausa märkamatuult paljud väikerahvad, viidi rahvuskultuuri ja -keele säilimise krii-

Vägivalla sündroom

tilise piirini ka suurrahvastena tuntud ukraina ja valgevene rahvas.

Massiliste migratsioonivoogude taustal hakkas kaduma inimeste kodutruudus, nende seotus põlise kodukohaga. Tekkis uus inimtüüp, olemuselt kosmopoliit, kelle jaoks pühast püham kodu-mõiste kaotas tähenduse. Teatavasti inimene, kellel puudub kodutunne, kes on kaotanud pidepunktid mingis kindlas rahvus- või kultuurikoosluses, minetab ühtlasi oma sotsiaalse näo. Ta muutub mõneti anonüümseks ühikuks teiste omataoliste hulgas, osakeseks massist. Kuid nagu juba öeldud, just säärasena ta ongi diktaatorlikule režiimile kõige meelepärasem.

Nähtavasti põhiline, mida stalinlik kollektiviseerimine ja industrialiseerimine isiksuse tasandil taotlesid ja suures osas ka saavutasid, oligi inimeste ühiskondliku subjektsuse hävitamine. Koos ühiskondliku kooselu põhistruktuuride purustamisega võeti inimestelt reaalne võimalus avaldada ennast ühiskonna aktiivse liikmena. Massiliste repressioonidega, seadusetuse ja hirmu õhk-konna kultiveerimisega murti inimeste vaimne vastupanu, nende tahe ühiskonna asjades üldse kaasa rääkida. Ametliku ideoloogia ja riikliku propagandasüsteemi poolt õhutatuna suunati inimeste energia sisevaenlase otsimisele ning hävitamisele. Tulemuseks oli inimestevahelise vaenu ja umbusalduse plahvatuslik levik. Salakaebamise ning nuhkimise süsteem imbus isegi perekondlikesse suhetesse.

Kaotanud võimaluse ise oma elu korraldada ja juhtida, minetanud oma sotsiaalse subjektsuse, kaotas inimene ühtlasi sotsiaalse eneseväärikuse ja turvalisuse. Täielik sõltuvus riigivõimu suvast ühelt poolt, teiselt poolt aga pidev hirm ja usaldamatus ümbritsevate inimeste suhtes muutsid inimese olude abituks mängukanniks. Siit sai alguse ühiskonnale iseloomulik sügav kõlbeline kriis. Lakkamatu võitlus füüsilise olemasolu eest pidi muutma inimese kiskjaks, kes oma tegelikke või näilisi õigusi taotleb ja kaitseb eelkõige vägivalla abil.

Üldistavalt võimegi öelda, et riikluse arengu stalinlik etapp on kõigi tunnuste lõikes kõige ehedam näide ühiskonnast võõrdunud võimu kuritegelikust omavolist ühiskonna kallal. Riigibürokraatia ja poliitilise võimuaparaadi sümbioosina kujunes stalinistlik süsteem totaalse vägivaldavalitsuse hoiatavaks eeskujuks maailma rahvas-tele. Meie ise aga maitseme seniajani selle süsteemi kibedaid vilju.

Stalini lahkumine ajaloo areenilt 1953. aastal ei toonud kaasa tema poolt ülesehitatud košmaarse süsteemi kokkuvarisemist. Aastakümnetega kujundatud, hästi sissetöötatud vägivaldamasin töötas edasi ka ilma selle loonud türannita. Ja ikkagi tähistas Stalini kadumine omamoodi murrangut Nõukogude riikluse arengus. Kui varem oli süsteem ise diktaatori raudses haardes ning seetõttu rakendatud valdavalt tema ambitsioonide teenistusse, siis nüüd avanes politiseerunud riigibürokraatiale võimalus vabaks eneseavaldamiseks. Teisisõnu, kui varem kujutas süsteem endast vaid kuulekat instrumenti türanni käes, siis nüüd muutus see instrument poliitilise võimustruktuuri kõikvõimsaks subjektiks. Säärasena hakkas ta otsustavalt kaasa rääkima riigi poliitiliste liidrite valikul ning jälgis kiivalt, et liidripositsioonile satuksid süsteemile ustavad ja kuulekad isikud.

Riikluse arengu uues situatsioonis muutus üha ilmsemaks võõrdunud võimu tegevuse ühiskonnaaenu-likkus ja absurdus. Eesmärgina iseeneses kaotas võim ning seda kehastav politiseerunud riigibürokraatia tege-liku huvi majanduse ja sotsiaalelu arendamise vastu. Pea- miseks sai iseenda olemasolu kindlustamine ning põlistamine nii siseriiklikul kui ka rahvusvahelisel areenil.

Tegelikkuses tähendas bürokraatliku masinavärgi vaba vohamine ametkondade võimutäiuse enneolematut kasvu. Ametkonnad muutusid teatavas mõttes riikideks riigis. Nähes enda olemasolu mõtet ja õigustust tegevuse laiendamises, püüdsid ametkonnad haarata enda käsutusse võimalikult rohkem ühiskonnas leiduvaid ressursse.

Vägivalla sündroom

Võitlus ressursside pärast, samuti oskus väljakaubeldud ressursid võimalikult kiiresti «läbi jahvatada» kujuneski ametkondliku tegevuse põhisisuks ning selle edukuse peamiseks mõõdupuuks. Ühiskonna juhtimise ja rahvusliku rikkuse majandamise seisukohalt vaadatuna tõi ametkondade säärane võimutäius kaasa üha süveneva ametkondliku killustatuse ning koos sellega rängad disproportsioonid nii riigi majanduses kui ka sotsiaalelus. Kahjust, mida ametkondade praktiliselt kontrollimatu tegevus tekitas ning tekitab tänapäevani looduskeskkonnale, ei tasu siinkohal rääkidagi.

Püüdes hinnata meie riikluse arengut pärast Stalini surma, tuleb asuda seisukohale, et diktaatorliku võimu kindlustamiseks ja teostamiseks ülesehitatud bürokraatiamasin, vabanenud diktaatori võimukast kontrollist, hakkas vähkkasvajana vohama ja iseenda positsioone kindlustama. Sellisena sai ta riigi majandusliku ja sotsiaalse allakäigu peamiseks teguriks. Võib arvata, et kui omal ajal oleks suudetud lammutada vägivallavalitsuse süsteem, kujunenuks riigi edasine areng hoopis teistsuguseks. Paraku osutus süsteem tugevamaks kui tema ründajad.

Stalinistliku süsteemi hukatuslikud tagajärjed on selgelt vaadeldavad ka Eesti näite varal. Aastatel 1918—1940 oli Eesti riiklikult iseseisev. Ehkki see oli ajalooliselt väga lühike periood, suutis demokraatliku riigikorraldusega Eesti Vabariik endisest Vene impeeriumi koloniaalsest ääremaast kujundada tugeva majandusliku ja sotsiaalse potentsiaaliga ühiskonna. Kuna siin puudusid arvestatavad ressursid suurtööstuse arendamiseks, pandi pearõhk põllumajanduse edendamisele. Üsna ruttu jõuti selles valdkonnas Euroopa tipptasemele. Kõnelemata sellest, et ta küllaga kattis siseturu nõudluse, oli Eesti riigi põllumajandus oma toodanguga võimeline edukalt konkureerima välisesturul ning tasakaalustama riigi väliskaubanduse bilanssi.

Kõrvuti põllumajandusega arenes muidugi ka töös-

tuslik tootmine. Olles suunatud peamiselt siseturu vajaduste rahuldamisele, suutis viimane ometi kindlustada peaaegu täieliku tööhõive linnades ja linnalistes asulates. Majandusliku jõukuse kasv lõi soodsa pinnase rahvusliku kultuuri tõusulainele. Lühidalt, 1940. aastaks oli majanduslikus ja sotsiaalses arengus saavutatud niisugune tase, mis mitmete näitajate osas oli võrreldav põhjanaabri Soome tollase arengutasemega või sellest isegi kõrgem.

Koos riigi majandusliku kasvuga paranes jõudsalt ka rahva elujärg. See omakorda sisendas inimestesse optimismi tuleviku suhtes ja leevendas sotsiaalseid pingeid. Ühiskondliku heaolu kasvust kõnelevad veenvalt tollased andmed sotsiaalse käitumise anomaalsete vormide (joomarlus, kuritegevus, enesetapud) leviku kohta. Kui riigi algusaastatel, vahetult pärast maa majandust ja rahvastikku laastanud sõja lõppu oli anomaalse käitumise mitmesuguste ilmingute esinemissagedus silmatorkavalt kõrge, siis järgnevatel aastatel hakkas see kiiresti langema. Nii vähenes alkoholi tarbimine (arvestatuna elaniku kohta) aastatel 1921—1938 ligi kolmandiku võrra, samal ajavahemikul vähenes enam kui kahekordselt joobeseisundis avalikes kohtades laamendajate arv. Umbes kahekordselt vähenes ka tapmiste ja tapmiskatsete arv, samuti röövimiste ja vägistamiste sagedus. Mõnevõrra keerulisem oli vaadeldaval perioodil enesetappude dünaamika, kuid üldtendentsina ilmnis ka siin selge suund vähenemisele.

Riigi ja ühiskonna normaalne, valdavalt tõusuteed kulgenud areng katkes järsult 1940. aastal, kui Eesti Vabariik lülitati NSV Liidu koosseisu. Ühenduses sellega lasti siin käiku stalinistliku vägivaldarežiimi kogu arsenal, hävitamaks rahvusriikluse põhistruktuure, demokraatlikke institutsioone ja rahvastiku neid kihte, kes oleksid suutelised edasi kandma suveräänsuse ideed. Kollektiviseerimise ja industrialiseerimise juba äraproovitud võtete abil hävitati mõne aastaga vabariigi majandusliku sõltumatuse alused ja allutati tema rahvuslik rikkus täielikult liiduliste ametkondade kontrollile. Edukalt arenenud suve-

Vägivalla sündroom

räänsest väikeriigist sai uuesti suurvõimu koloniaalriipats. Liiduliste ametkondade nüüd juba ligi pool sajandit kestnud peremehetsemine on toonud kaasa katastroofilisi tagajärgi ka mujal kui majanduse valdkonnas. Sotsiaalselt tähenduselt ehk rängemadki on sügavad deformatsioonid rahvastikusituatsioonis ning siit johtuv rahva kultuurilis-vaimne kängumine. Äärmuseni teravdunud majanduslikke ja sotsiaalseid vastuolusid hakkab üha tuntavamalt võimendama ökoloogilise katastroofi piirini reostatud looduskeskkond.

Ühiskonna masendav allakäik viimastel aastakümnetel, inimeste võimetus neid ahistavale vägivallasüsteemile vastu seista sünnitas pessimismi ja lootusetuse meeleolusid, mis lõppastmes kajastuvad anomaalse käitumise statistikas. Nii oleme alkoholi tarbimises ühe elaniku kohta ligi neljakordselt ületanud 1938. aasta taseme. Meetmed, mis 1985. aastal võeti olukorra parandamiseks, andsid tegelikkuses oodatule vastupidise tulemuse. Tõsi, nn riigiviina läbimüük ja tarbimine küll vähenes mõnevõrra, seda rohkem aga hakati jooma puskarit ning kõikvõimalikke kemikaale. Asjade säärane pööre polnud sugugi ootamatu ning prognoosimatu. Võtmata midagi olulist ette joomarluse sotsiaal-majanduslike põhjuste kõrvaldamiseks, püüti alkoholi tarbimist piirata meie riigile omaste sunnimeetoditega, mis selles valdkonnas pole teatavasti kunagi mõjusad olnud.

Ühiskonda tõsiselt ohustavate mõõtmeteni on kasvanud kuritegevus. Andmaks kaudset hinnangut kuritegevuse tänastele mastaapidele, osutagem tõsiasjale, et võrreldes 1938. aastaga on aasta keskmine vangide arv ligi kolm korda kasvanud. See ei ole kuidagi seletatav ainuüksi elanikkonna juurdekasvuga. Kuritegevus meie ühiskonnas on ammu lakanud olemast sotsiaalselt degradeerunud isikute pärusmaa. Sellesse on haaratud praktiliselt kõik ühiskonna kihid, mistõttu selle ohtlikkus on tunduvalt kasvanud. Järjest suuremal määral nakatub kuritegevusest alaealiste põlvkond. Nagu joomarlust, on ka kuri-

tegevust püütud meil vaos hoida ja maha suruda enne-
kõike sunnimeetmetega, sageli lausa ebainimlikult kar-
mide karistustega. Tulemuseks on vangileiba söönud, hin-
gelt muserdatud ning omamoodi häbimärgistatud inimeste
osakaalu pidev kasv meie rahvastikus, mis omakorda suu-
rendab ühiskonna kuritegelikku potentsiaali.

Mis puutub enesetappudesse, siis nende suhtarvult
oleme juba aastakümneid kindlalt maailma tipptasemel.
1938. aasta andmetega võrreldes on enesetappude sagedus
kasvanud keskmiselt poolteist korda, mõne vabariigi
piirkonnas aga tunduvalt rohkem. Kahtlemata peegeldub
igas enesetappus selle tee valinud inimese vaimne
ummik. Samal ajal tuleb individuaalse tragöödia taga
näha neid ühiskondlikke olusid, mis selleni viivad. Väga
sageli on seosed lihtsad ja silmanähtavad. Sest tõepoo-
lest, millise tee kui mitte elust vabatahtliku lahkumise
peaks valima üksik, ühiskonna tähelepanust ja hoolest
praktiliselt ilma jäetud vanur? Mis on optimismi ja elu-
tahte allikaks keskealisele, kes perekonna heaolu kindlus-
tamise nimel peab oravana rattas tormama ning lõpuks
tõdema iseenda irdumist sellest perekonnast? Mis aitab
elada lastel ja noorukitel, kelle silme ees hargneb vane-
mate olmemuredest tiine perekonnadraama ja kes peavad
taluma mammutkoolide vaimset külmust?

Põhjalik murrang inimeste sotsiaalses käitumises
ei kajastu ainult vastavates statistilistes andmetes
(mis pealegi ei pruugi tegelikkust ausalt peegeldada),
vaid hoiakutes ja suhtumistes üldse. Eriti viimasel ajal
seoses avalikustamisega pakub ajakirjandus küllaga näi-
teid selle kohta, et oleme muutunud ükskõikseks võõra
valu ja kannatuse suhtes, et oleme tigestunud ja kipume
igal võimalikul juhul kaasinimestele haiget tegema. Meie
hoiakud teiste suhtes on valdavalt negativistlikud, ümb-
ritsevatelt ootame pigem halba kui head. Oleme kaotamas
võimet (soovi?) mõista ning eelistame kõiki ja kõiges
hukka mõista.

Vägivalla üha süvenev imbumine meie elulaadi ja

Vägivalla sündroom

käitumistavadesse avaldub kõige vahetumalt laste ja noorukite juures, kes on oma eluavaldustes siirad ja vahetud. Kuuldes lugusid alaealiste hirmutegudest jääb mulje, et meie järelkasv lausa pulbitseb pimedast vihast ning kättemaksuhimust. Vihkamise laine on haaranud ka tütarlapsi, tulevasi emasid, kes peaksid olema naiseliku helluse ja halastuse tõrvikukandjad. Kõik see kahtlemata ehmatab, kuid ei tohi pimestada meie silmi nägemast, et vägivallast ihast kannustatud lapsed ise on vägivalla ohvrid. Neid on sünnist saati vorminud vägivallast küllastunud tegelikkus, neid on joodetud vale ja demagoogia mürgipiimaga. Inimlikku headust ja halastust häbimärgistava ühiskonna lastena on nad ka ise halastamatud ning julmad.

Alles päris viimasel ajal on arglikult rääkima hakatud meid lüües vägivalla, vale ja silmakirjalikkuse tegelikust ulatusest. Riivamisi on käsitletud meie tegelikkusele olemuslikku halastuse defitsiidi küsimust. Need on märgid, mis lubavad väita, et hakkame ärkama koormaarsest unest. Ometi oleks kergemeelne uskuda, et üksnes sõna jõuga õnnestub väärata vägivalla demonit. On vaja oma vastast realistlikult näha ja hinnata. Muidugi oleks lohutav uskuda, et kogu meie õnnetus peitub rumalavõitu bürokraatias, kes ei mõista riigi ja rahva huvisid ning oma nõmedusega just nagu olekski ühiskonna laostanud. Tegelikkus on paraku märksa karmim. Me seisame silmitsi võimsa ning julma bürokraatiamasinaga, mis on ühiskonna suveräänse võimu sihikindlalt usurpeerinud ja mis vabatahtlikult ei loovuta kübetki oma võimust ning võitluses olemasolu eest ei vali vahendeid. Rajamaks teed inimväärsesse homsesse, peame hävitama nimelt selle monstrumi.

ÜHE ÄRASPIDI MÕTTEVIISI TAGAJÄRGEDEST

Arno Susi

Siinmail on ühiskondlikus mõtlemises laialt levinud seisukoht, et olemine määrab mõtlemise. Allpool püütakse näidata, kuidas mõtlemine võib omakorda mõjutada olemist ja osutada vildakale alusele rajatud mõtteviisi tagajärgedele. Käesolev kirjutis ei ole mõeldud majandusteadusliku uurimusena ega filosoofilise traktaadina, vaid arutlusena meie ühiskonna elu praktilisel poolel üha teravamalt silmatorkavate ebanähtuste ühest põhjusest. Autor on teadlikult loobunud arvamete analüüsimisest ning teiste autorite tsiteerimisest ning püüdnud asjade sisemise loogika pinnal lahti mõtestada kõigile nähtavaid protsesse.

Ühiskonnateooria, mille järgi on nõukogude ühiskonda peaaegu kolmveerand sajandi jooksul püütud käitada ja korraldada, õpetab, et ühiskondliku elu alusmüüriks on tootmine ning et ühiskonna riiklik, sotsiaalne ja vaimne tegevus on sellele alusmüürile püstitatud pealiskehitus. Inimkonna arengu kandjaks on tootlike jõudude areng ning kõik teised eluvaldkonnad muutuvad nende jõudude kujunemise ja sellel pinnal tekkivate tootmissuhete kajastusena. Allpool ei püüta nendele seisukohtadele läheneda filosoofilise analüüsi positsioonilt. Ei püüta ka otsida vastust küsimusele, kuidas toimub tootlike jõudude, eriti nende materiaalse poole areng. Kas näiteks puupulk, millega ürgnimene uuristas maad vihmausse otsides, are-

Araspidi mõllemisest

nes ise ja omapead sammuvaks ekskavaatoriks ja kivi, millega ta teisele pähe löi, vesinikupommiks? Või oli nende muutuste aluseks ikkagi inimese loova mõtte areng? Või miks peaks selle loova mõtte arengu kandjaks olema tingimata ainult tootmisele suunatud mõte? Vaatleme vaid selle ühiskonnaõpetuse inimtegevuses sõnasõnalt rakedamise mõningaid tagajärgi reaalses elus.

Nii majandusliku kui ka sotsiaalse, õigusliku ja vaimse tegevuse kujunemisel on saanud valdavaks mõtteviis, mida võiks nimetada vulgaarökonoomistlikuks, eesti keeles vahest *l a b a m a j a n d u s l i k u k s*. See mõtteviis lähtub seisukohast, et kuna tootmine on ühiskonna elus põhiline, siis ta ongi kogu ühiskondliku tegevuse eesmärgiks. Arendades tootmist on võimalik lahendada kõik ühiskonna probleemid ja kõiki inimtegevuse teisi valdkondi tuleb hinnata nende tagasimõju järgi tootmisele. On üsna ilmne, et ilma materiaalse tootmiseta ei saa eksisteerida ükski ühiskond. Et olla olemas, on inimesel tarvis saada midagi kõhtu ja selga panemiseks ning midagi pea kohale. Mida primitiivsem ja halvemini varustatud on ühiskond, seda suuremat osa peavad tema tegevuses mängima eluspüsimise probleemid, järelikult ka materiaalne tootmine. Võib-olla on need probleemid kunagi tõesti olnud inimese mõttemaailmas valdavaks. On aga ka niisama ilmne, et selleks, et olla rahul, ei piisa inimesele ainult materiaalsete vajaduste rahuldamisest. Mida kõrgemale arengutasemele jõuab inimkond, seda tähtsama koha omandab olemasolu säilitamise vajaduse kõrval heaolu taotlus. Heaolu ei ole aga mitte ainult materiaalne mõiste. Juba siis, kui esimene koopaelanik hakkas koopa seina peale pilte joonistama, oli tal peas midagi koitmas, mis tema jaoks oli peale söögi- ja soojamure ka juba vajalik.

Maailmaga muljeid vahetades areneva inimese heaolu on nähtavasti hulga mitmekülgsem kui ainult toidu-, sooja- ja sigimisvajaduse rahuldamine. Seda, et vaimsed ja emotsionaalsed vajadused on tänapäeva ühiskonnas

inimese heaolus saanud tähtsama koha kui täis kõht, ilus riie ja uhke auto, näitavad materiaalselt ülihästi varustatud ühiskondade kogemused üsna selgesti. Üha ilmsemaks saab, et heaolu ei seisne mitte üksnes, isegi mitte peamiselt, materiaalsete vajaduste rahuldamises, ja et materiaalne tootmine saab olla vaid heaolu saavutamise üheks, tõsi küll oluliseks vahendiks. Inimese heaolul on palju komponente. Nende kõigi määramine ja analüüs ei mahuks selle kirjutise raamidesse. Mõned heaolu komponendid, mille tähtsus autori arvates on ilmne ja mis on seotud allpool esitatud arutlusega, püüame siinkohal ära märkida. Üheks neist komponentidest peame lugema tervist, mis mõjutab füüsilist heaolu vahest rohkemgi kui materiaalne rahuldatus. Teiseks haritust, mis avardab inimese kontakte ümbritseva maailmaga, ja tema huviringi, luues ühtlasi nende rahuldamise uusi võimalusi ja muutes elu sellega mitmekülgsemaks. Kolmandaks turvalisust, mille loob kindlustunne, et ka abituks jäädes on tagatud kontakt ühiskonnaga, inimlik hoolitsus ja võimalus elust osa võtta. Neljandaks normaalset looduskeskkonda, mis võimaldab vabalt hingata, juua puhast vett, vabaneda stressist kontakti kaudu loodusega ja tunda sellest kontaktist esteetilist rahuldust. Nagu eelpool öeldud, on heaolul veelgi komponente, eriti selliseid, mis on tihedamini seotud inimese individuaalsusega. Siinkohal piirdume aga ülalesitatutega, sest nende puhul on ühiskonna osa heaolu loomisel kõige suurem.

Vulgaarökonomistlik mõtteviis, asetades materiaalse tootmise heaolu saavutamise vahendist ühiskondliku tegevuse eesmärgiks, pöörab selle tegevuse pahupidi ja selle tagajärjed on kurvad.

Vaatleme kõigepealt neid tagajärgi materiaalsele tootmisele endale. Olles ise eesmärgiks seatuna kaotanud oma tegeliku eesmärgi, kaotab tootmine ka kriteeriumid, millega mõõta oma ühiskondlikku kasulikkust, efektiivsust. Kaovad alused sotsiaalsele hinnangule, kuidas tootmine täidab oma osa heaolu loomisel. Sotsiaalse hinnangu

Araspidi mõtlemisest

peaks tootmisele andma turg. Turg näitab, kuidas tootmine täidab ühiskondlikku tellimust. Selle tellimuse ratsionaalsust turg küll alati ei näita, ta on aga ainus hindaja, mis võib pretendeerida objektiivsusele. Subjektiivseid hinnanguid on niisama palju kui hindajaid, nende järgi ei saa sellepärast ühiskondlikku tegevust suunata. Ühiskonnastatud majanduses on aga turg seni puudunud ja väga kahtlased on siin ka võimalused luua tootmist reguleerivat turgu. Et aga inimene ei taha teha mõttetuid asju ja tahab oma tegemistele anda hinnanguid, tuleb loomulike kriteeriumide asemele leida kunstlikud. Sellisteks kunstlikeks hinnanguandjateks on saanud näitajad, s. o arvud, mis kajastavad tootmistegevuse eri aspekte: kogutoodang või kaubatoodang või müüdnud toodang või uus toodang; keskmine tootlus, mis tahaks mõõta tööviljakust; kulukopikas, kasum ja rentaablus jne jne. Tootjad püüavad saavutada niisuguseid näitajaid, mida peetakse paremateks. Näitajate «headuse» loomulikkude sotsiaalsete mõõdupuude puudumine nõuab aga ka siin kunstlikke hinnangualuseid. Näitajate mõõdupuuks saab plaan.

Lapsemeelne ühiskonnakorralduse teooria arvab, et on võimalik objektiivsetest alustest lähtudes arvutada ja anda igale tootjale kindel ülesanne, mille täitmine peab tagama, et ta toodab just seda, mida ühiskonnale on vaja, ja niipalju kui vaja. Et aga juba praegu läheneb näiteks Nõukogude Liidus erinevate tooteliikide arv paarikümnele miljonile ja neid tuleb jagada rohkem kui parkümnele korda suurema arvu tarbijate vahel, on sellise ülesande lahendamise lootusetus üsna ilmne. Pealegi sõltuvad ühiskonna vajadused muuhulgas ka nii paljudest subjektiivsetest teguritest, et neid ei olegi võimalik objektiivselt kindlaks teha. Plaaninäitajad kujunevad seetõttu suvaliseks ja et teha neid omavahel võrreldavaks, kasutatakse rahalist väljendust. Niiviisi väljendatud näitajate sidujaks tegeliku toodanguga saab hind, ja seegi kujutab endast lõpmatu rea tinglikkuste tulemusena tekkinud suvalist suurust. Plaani järgi tegutsevale töötajale peab

olema ka tagatud, et ta saab oma kaubast lahti. Selle tagab plaanijärgne jaotamine, mille õigsuse mõõtmiseks aga jällegi puudub objektiivne mõõdupuu. Ring saab täis, tootmine jääb omaette eesmärgiks, mille saavutamist mõõdab plaaniülesannete täitmine. Ühiskonna heoluga neil ülesannetel aga seost peaaegu ei olegi. Mida toob selline olukord kaasa ühiskondliku elu tegelikkuses?

Olles tunnistanud primaarseks, allutab materiaalne tootmine endale kogu ühiskondliku elu. Tootmise igasuu-naline kasv saab tunnustuse kui ühiskonna põhiülesanne. Selle nimel saab õigustuse nähtus, mida võib nimetada *m a j a n d u s m e t s l u s e k s* — elukeskkonna lagastamine, ressursside raiskamine, inimeste paigast paika paiskamine, hoolimatus inimeste ja julmus loomade vastu. Tootmise huvid, olgu nad reaalsed või ka välja mõeldud, vabandavad sellise mõtteviisi juures igasugust jõledust.

Tootmine irdub ühiskonna tegelikest vajadustest. Toodetakse seda, mida on võimalik valmistada hõlpsamini, rohkem ja odavamalt, hoolimata sellest, kuivõrd toodang rahuldab ühiskonna vajadusi ja kas ta neid üldse rahuldab. Tagajärjeks on vajalike kaupade puudus, kusjuures samal ajal kuhjub mitte kellelegi vajalik toodang. Niiviisi toota võimaldab ühiskonnas esmaseks kuulutatud tootja diktaat ja riikliku plaani («tellimuse») kohaselt toodetud kauba müügi riiklik garantii. Selleks on välja töötatud fondide, limiitide ja müügikäskude süsteem. Tootmise niisuguse korraldamise jaoks on kõige sobivam viia selle juhtimine tarbijast võimalikult kaugele. Liiga lähedane kontakt tarbijaga võib mõjuda segavalt, tuues ideaalselt töötavasse süsteemi liigseid reaalsuse noote. Seepärast seal, kus tootmine on kuulutatud ühiskonnas primaarseks, on selle juhtimise kõige sobivamaks organisatsiooniliseks vormiks üleliiduliste ametkondade süsteem.

Järjekindlalt halvenevad toodangu tarbimisomadused, sest kehvema kauba tootmine on üldjuhul odavam ja nõuab ka tootjalt vähem füüsilisi ja eriti vaimseid pingutusi. Eriti teravasti ilmneb see tootmisvahendite tootmi-

Araspidi mõtlemisest

sel, mis on aga ühiskondliku tootmise arengu põhi-faktoriks.

Niisama järjekindlalt tõusevad kaupade hinnad. Toodangu maht ja kõik teised sellest tulenevad näitajad väljenduvad rahalises mõõdupuus. Selliseid näitajaid on kõige hõlpsam suurendada hinna tõstmise kaudu, sest nii jääb ära vajadus teha täiendavaid pingutusi tootmise tegeliku mahu suurendamiseks. Tootmise statistika kajastabki oma kasvunäitajates üha rohkem hindade, mitte toodangu enda kasvu. Ühtekokku halveneb niiviisi järjekindlalt ühiskonna vajaduste rahuldamine ja lagastub elukeskkond.

Vähemalt sama tugev on labamajandusliku mõtteviisi surve ühiskonnaelu sotsiaalsele ja vaimsele poolele. Tunnustades pealisehituse sõltuvust alusmüürist, sotsiaalse ja vaimse elu allutatust tootmisele, on tekkinud arusaam, nagu eksisteeriks ühiskonna see sfäär vaid vahendina tootmise paremate tulemuste jaoks. Sel pinnal tekkiva alamuskompleksi leevendamiseks ja tootmisega võrdse seisundi õigustamiseks ühiskonnas püütakse sellele sfäärile külge pookida aspekte, mis tegelikult ei vasta tema osale ühiskonnas ja väänavad kõveraks tema olemuse ning ühiskondliku rolli. Ühelt poolt väljendub see püüdluses näidata seda sfääri ühiskondliku tootmise ühe osana või siis rõhutada tema olulisust tootmise jaoks. Teiselt poolt püütakse mittetootmissfääri juhtimisel ja suunamisel kasutada tootmise hindamisnäitajatega analoogilisi näitajaid. Need on aga vastuolus vaimse ja sotsiaalse tegevuse olemusega. Hakkab nõrgenema ja pika-peale kaob selle tegevuse humaanne aspekt. Sedalaadi tendentse võime täheldada kõigis selle sfääri valdkondades.

On moodne käsitada ühiskonnaliikmete sünnitamist, kasvatamist ja harimist, samuti haigete ravimist ja hooldamist tööjõu taastootmisena. Sellise tegevuse eesmärgiks saab niisiis luua ja taastada tootmisele tööjõuressursse. Siit ka võikavõitu väljend «inimressurss». Ini-

mene muutub isiksusest tootmise elemendiks. Selline lähenemine kajastub mitmeti kõigil sotsiaalse tegevuse aladel.

Hariduse käsitlemine inimese ettevalmistamisena lootmiseks on tekitanud püüdluse anda arenevale noorele inimesele esmajoones neid teadmisi, mida hariduse korraldajate arvates on tarvis tootmisprotsessis osalemiseks. Sellel pinnal on kooliharidus üle koormatud täppisteadustega, üldharidus aga jäänud tagaplaanile. Opetuse vähene üldhariv osagi on aga seni piirdunud vulgaarühiskonna-teaduste ja -klassikute teoste pähetuupimisega. See vähenegi iva, mis selles õpetuses peitub, on jäänud seedimata õpilaste instinktiivse kaitsereaktsiooni tõttu pealesunnitud ideoloogia suhtes. Püüdes anda kesk- ja eriõpetamise käigus ning ka kõrgkoolides võimalikult palju erialaseid teadmisi, kasvatatakse harimatuid spetsialiste. Kitsa õpetamise tagajärjel ahtaks jäänud silmaringiga eriteadlased sageli ei suudagi küllaldaselt orienteeruda oma kitsast erialast välja ulatuvates küsimustes. Teatava paradoksina tekib nii viisi tootmisele suunatud õpetamise negatiivne tagasiside tootmisele endale — laia silmaringiga arenemisvõimeliste juhtide ja ka alluvate defitsiit. On ju laia haridusdiapasooniga inimene orienteerumisvõimelisem ning omandab tootmise jaoks spetsiifilised teadmised ja oskused kiiresti, kitsalt orienteeritud teadmistega inimene aga kipub sageli jääma jänni kõigega, mis on tema teadmistesfäärist väljas.

Hariduse ahenemine annab end pikapeale kurval kombel tunda kogu ühiskonna arengus. Kui haridus ei ole suunatud inimese üldise vaimse taseme tõstmisele, ei loota ka pinnast selliste hoovuste tekkimisele ühiskonnas, mis on inimkonna ajaloo vältel kandnud inimkultuuri arengut. Rõhutatult utilitaarne maailmavaade ei ole kaugel küünilisusest ja toob kogu ühiskonnas kaasa eetika üldise devalveerumise. Ühekülgne haridus ei avarda huviseid ning ametlike mõõdupuude järgi harituks tunnistatud inimesed ei leia peale tootliku tegevuse enam *homo sapiens*'ile kohaseid ajaviitmise vorme. Tööst vaba aeg, kui see ei ole täi-

Äraspidi mõtlemisest

detud lisaraha teenimise või koduse majandusega, kipub kuluma üha enam järjest vulgaarsemale tegevusele. Nii süveneb moraalne laostumine.

Kõige ühiskonnas toimuva tootlikustamise tendents moonutab vähemalt samapalju ka teisi sotsiaalsfääri valdkondi. Kui inimese ravimise põhieesmärgiks kuulutada tema heaolu taastamise asemel tema võimalikult kiire tagastamine tootmisele, suundub ka ravimise sisu ja korraldus selle eesmärgi saavutamisele. Neid, keda ravimiseks tootmisest ära tõmmatakse, peab olema võimalikult vähe, ravialused tuleb aga väliste näitajate järgi töökõlblikuks teha võimalikult kiiresti. Selle töö teevad ära rängad antibiootikumid ja intensiivravi. Ravi efektiivsuse mõõtmiseks tuleb jällegi võtta tarvitusele näitajad — haigestumiste hulk, ühe haiguse (s. o haiguslehe) keskmine kestus, tervenemise (või surevuse) protsent. Haige enesetunde ja veel kadumata vaevade mõõtmiseks on raske arvulisi näitajaid leida. Need jäävad seetõttu tervisetootmise tähelepanuorbiidist välja. Raviasutus ja ka arst töötavad efektiivselt, kui haiguslehti antakse välja vähe, nende kestus on lühike ja surevuse protsent väike. Ametliku tunnustuse pälvib see arst, kes kirjutab tööle poolhaigeid inimesi või saadab surijad haiglast välja mõni päev enne surma. Mittetöötava inimese ravimisel puudub tootmise huvide seisukohalt üldse põhjendus, sama kehtib tema hooldamise kohta vanaduspäevil. Vastavalt sellele eraldab ka ühiskond nendeks otstarveteks väga napilt vahendeid ja võimalusi.

Teaduse allutamine tootmisele on toonud kaasa püüde saada teaduselt ruttu vahetult tootmisele kasulikke tulemusi. Sellel pinnal kujunevad nõudmised, et iga uurimuse tulemus annaks tootmises rahaliselt väljendatava efekti. Viimast saavad anda ainult ülrakenduslikud tööd, kus sageli teaduse ja käsitöö vahe kipub kaduma. Fundamentaaluuringud ei saa selles osas rakendusteadusega võistelda ja tõrjutakse seepärast tahaplaanile. Tagajärjeks on teaduse arengu pidurdumine, sest teaduslikku

mõtet saavad esmajoones edasi kanda ikkagi fundamentaaluuringud. Vaimuväärtuste ja kultuuriga tegelev teadus saab sellises süsteemis eksisteerida vaid võõraslapsena.

Tootmise korraldamise põhitendentsideks on pika aja jooksul kogu maailmas olnud suurtootmine. Selle arusaama suhtes skeptilised mõtted on muuski maailmas hakanud tekkima alles viimasel ajal ja ei ole sealgi veel kujunenud valdavaks. Tootmise eeskujul on end massiproduksioonile orienteerinud ka sotsiaalsfäär, võttes seejuures üle ka suurtootmisele omase ebaisikulisuse. Tekivad kasvatus-, õpetamis-, ravimis- ja hooldamiskombinaadid, mis töötavad masstootmise reeglite järgi. Masstegevus peab selleks, et olla juhitav, olema reglementeeritud. Nii ka kasvatus mammutlasteaias suurühmades, õpetamine mammutkooli suurklassides ja ravimine mammuthaiglas suurosakondades. Ühtne tegevus paarikümnele lapsele korraga, ranged programmid kõigile õpilastele, ravimijuhendid haigete kategooriate jaoks. Materiaalse masstootmise puhul on ebaisikulisus loomulik, sest suurel hulgal valmistatavad tooted on ühesugused. Isikulisus väljendub neis enamasti kõrvalekalletena normist. Inimesed ei ole aga ühesugused ja nende vägivaldne ühesugustamine analoogiliselt *gosti*-kohaste toodetega vääristab põhjalikult kogu kasvatamise, harimise ja hooldamise töö. Masstootmisele on omane ka töövõtete spetsialiseerumine. Tootmises tõstab see teatava piirini rakendatuna tööviljakust. Kasvatamisel, õpetamisel ja ravil hakib spetsialiseerimine aga inimestevahelised suhted peeneks ja lõhub kontaktid, mis kõigil neil aladel on väga tähtsad.

Tootmise korraldamise põhipüüdluseks on toota palju, hästi ja odavalt. Niiviisi saab kõige kiiremini tõsta ühiskonna jõukust. Et «hästi» on raskesti mõõdetav, jäävad konkurentsivabas tootmises valitsema «palju» ja «odavalt». Sotsiaalsfääris määrab tegevuse mahu inimeste arv, kes sealt läbi peab käima. Kvaliteet on aga selles valdkonnas veel tunduvalt subjektiivsem mõiste kui

Araspidi mõtlemisest

materiaalses tootmises. Hindamisnäitajaks saab odavus. Odavusetaotlus hakkab kõigepealt tööle juba ehitamisel. Odavad projektid, «liialdusteta» hooned, odavad materjalid, odav töö. Seesama püüd odavusele jätkub kogu tegevuses. Taotletakse võimalikult väikesi kulutusi ühe lapsepäeva, õpilaspäeva või -aasta, haiglapäeva jne kohta. Need kulud normitakse rangelt, nagu normitakse ka tooraine-, elektri- ja tööjõukulu materiaalses tootmises. Individuaalseid erinevusi ei saa selline normimine arvesse võtta. Nii suurendab ka odavusenõue ebaisikulisust kõigis sotsiaalsfääri valdkondades. Kokkuhoid kõiges, ilma milleta saab läbi või arvatakse läbi saada võivat, viib paratamatult kasvatamise, õpetamise ja ravimise allakäigule. Peale eelkirjeldatud mõtteviisi sunnib meie ühiskonda iga hinna eest kokku hoidma muidugi ka ühiskondliku tootmise ebaotstarbekohasest korraldusest tingitud vaesus. See vaesus ei lase ka olemasoleva ümberjaotamise abil sotsiaalsfääri olukorda kuigi palju parandada.

Vulgaarökonoomistlik mõtteviis ei ole meie ühiskonna ebanähtuste ainus põhjus. On terve rida probleeme riigivalitsemise meetodite, omandivormide rakendamise, õigusemõistmise alal ja ka teistes ühiskonnale tähtsates valdkondades, mille lahendamine on hädavajalik, et ühiskonnaelu jälle normi viia. Selle mõtteviisi ühiskonnaelu kahjustav mõju on aga nähtavasti saanud ilmseks.

Eespool esitatu põhjal võib väita, et tegelikkus on kummutanud müüdi, nagu lahendaks tootmise areng iseenesest kõik ühiskonna probleemid. Niisiis peavad väärtushinnangud ühiskonnas ümber paigutuma, ja seda mitte üksnes vaimuinimeste peades, vaid just ühiskonnaelu materiaalse poolega tegelejate hulgas. Kerkib üles ka küsimus, milline osa tuleb siis tootmisele pärast tema troonilt tõukamist ühiskonnas jätta. Nähtavasti ei tohiks ükski inimtegevuse valdkond olla ühiskonnaelus troonil. Tänapäeva vaimne ja sotsiaalne elu esitab tootmisele väga suuri nõudmisi. Kui tootmine tingimusteta allutada sotsiaalsetele nõudmistele, võib kujuneda praegusele vastu-

pidine olukord ja tootmine ei suuda jällegi täita talle esitatavaid nõudmisi. Tootmine ja üldse majandustegevus on üsnagi asjalik ja karm valdkond ja halemeelsusega on seal vähe peale hakata. Sellega ei taheta öelda, nagu õigustaks tootmine hoolimatust ja julmust. Tootmises peavad aga jääma valitsema temale omased inimsuhted — võistlus, allumisvahekorrad, asjalikkus ja kord. Ainult sel tingimusel saab tootmine täita oma ülesannet ühiskonna varustajana. Ainult hästi korraldatud ja otstarbekas tootmine loob küllaldase jõukuse, mille pinnal ühiskonnaelu väimne ja sotsiaalne pool saab inimväärselt areneda. Meie mõtteviisis on niisiis vajalikud õige põhjanevad nihked eesmärkide ja vahendite määratlemisel ning nende omavaheliste suhete hindamisel.

11. Mugasto «Tartu Vabadussild», dateerimata, puugravüür Tartu Kunstimuuseumi kogudest

KIRJASTAMISPOLIITIKA JA RAHVUSKULTUURI ARENG

Hans Hansen

STATISTILISEST HÄMAST

Tõuke käesoleva loo kirjutamiseks andis Jaan Rebase rahvusprotsessidele pühendatud artikkel ajakirjas «Eesti Kommunist». Selles vaadeldakse rahvussuhete probleeme Eestis seoses NLKP rahvuspoliitikaga, mille üldiseks eesmärgiks olevat rahvuste igakülgne õitseng ja vastastikune lähenemine. Üks lõik käsitleb trükisõna; pärast võrdlust teiste liiduvabariikidega väidetakse, et Eesti NSV on suhteliselt heal positsioonil: oleme elanike arvult viimased, 1986. aastal aga oma emakeeles välja antud raamatute-brošüüride nimetuste arvult 5. kohal, jättes tahapoole mitu hoopis suuremat rahvust (Rebane 1988: 44–45).

Kõnealuses artiklis arvutatakse ka ilmunud raamatute (nimetuste) suhe rahvaarvu ja seegi näitaja peab tõestama meie kirjastamisolude võrdlemisi head seisut (Rebane 1988:45).

Kasutatud näitaja — ilmunud raamatunimetusi 1000 teatavast rahvusest elaniku kohta — väärtus on aga üsna kaheldav; see väljendab situatsiooni raamatute väljaandmisel petlikult (vastupidi 1000 elaniku kohta teatavas keeles ilmunud raamatute *trükiarvule*). Asi on selles, et tutvustatav näitaja, jättes varju rahvaarvu, loob illusiooni

võrdses olukorrast ka väga suure ebavõrdsuse korral. Oletagem, et meil on 4 rahvusrühma: A suurus on 10 miljonit, B koosneb miljonist, C-l on 100 000 ja D-l 10 000 liiget. Et vastava näitaja järgi — olgu selleks 0,1 nime-tust 1000 elaniku kohta¹ — võrdsed olla, peaks A-le aas-tas välja andma 1000 eri tiitlit, B-le 100 nimetust, C-le piisaks 10-st ja D-le aitaks ühest raamatust.

Tegelikust võrdsusest on asi aga kaugel — mida väiksem on rahva arv, seda õnnetumas olukorras ta kõne-aluse näitaja võrdsuse korral on. Kui 10-miljonilise rahva liikmel on siiski võimalik 1000 raamatu-brošüüri seast üht-teist valida, siis väiksemad rahvad on ilmselt ebaõiglasel seisus. Nii et mainitud näitaja kasutamise ja interpretat-siooniga peaks olema ülimalt ettevaatlik. Seepärast on mõttekas enamikul juhtudel kõrvale jätta rahva arv ja ope-reerida rahvuskeeles aasta jooksul ilmunud raamatunime-tuste hulgaga — just selles väljendub oluline külg rah-vuslikust rikkusest, mis vähemalt raamatukogude vahen-dusel on igapäevale kättesaadav. Meid peaks kadedaks tegema asjaolu, et — jättes kõrvale vene keele — 1986. aastal ilmus kõige enam raamatuid leedu keeles. Seda on peaaegu sama palju kui turkmeeni, tadžiki, valgevene ja usbeki keeles kokku (Rebane 1988:44).

Eelmainitud artiklis rõhutatakse õigustatult, et rah-vas võib olla väike oma liikmete arvult, kuid väike ei saa olla rahvuskultuur. Kui seda väidet seostada tähtsa osaga rahvuskultuurist — emakeeles ilmuva kirjasõna ma-huga —, siis järeldeb paratamatult, et väike rahvas ei vääri omakeelset trükisõna sugugi vähem kui suur. Peaks õigupoolest ütleva, et väikerahvas vajab emakeel-set kirjandust enamgi; tema eksistents rahvusena — on ju rõhutatud kõigi rahvuste, kõigi rahvuskultuuride ja

¹ Antud ümmargune suurus sai küll valitud probleemi esita-mise lihtsustamiseks, kuid ta pole ka eriti meelevaldne: ligi 10 miljoni valgevenelase puhul oli vastav näitaja 1986. aastal üle kahe korra väiksem — 0,04 (Rebane 1988:45).

-keelte säilimise ning arengu vajadust — on märksa enam ohustatud kui suurtel rahvustel.

Leninlikuks nimetatud, kuid tegelikult stalinlik rahvuspoliitika on hävitanud palju rahvusi; märgitakse, et 150 rahvusest on päästamatult kadunud juba vähemalt 50 (Arjakas, Veidemann 1988:1233). Aktiivselt propageeritakse ja edendatakse ka praktiliste vahenditega internationalismi ja kakskeelsuse sildi all ühepoolset keelepoliitikat, mis viib — peabki viima, selline on eesmärk — väikerahvaste assimileerimisele (Hint 1988).

Rahvuse assimileerumine on eelkõige seotud omakeelse koolihariduse likvideerimisega (Valton 1988: 520—522); sellega on seotud ka emakeelse kirjasõna piisavus ja areng. Mis tegelikult peitub ametliku kinnituse taga kõigi rahvuste arengust ja õitsengust, seda on varsti võimalik täpsemalt selgitada jaanuarikuise rahvaloenduse tulemuste põhjal.

Väikerahvaste tulevikul pole kuigi helgeid perspektiive. Asi pole mitte üksnes või niivõrd *praeguses* väikerahvaste suhtes vaenulikus poliitikas, kui just mineviku praktikas; inertsid jõud on suur ning kestab pikka aega. Kui midagi siin muuta tahetakse, vajatakse kiireid ja tõepoolest kardinaalseid meetmeid. Kirjastamisasjades tähendab see eelkõige hoolitsust väikerahvaste omakeelse trükisõna eest, selle loomise ja väljaandmise igakülgset soodustamist.

Artiklis, millest oma kirjutist alustasime, hinnati eestlaste olukorda omakeelse kirjasõna väljaandmisel Nõukogude Liidu teiste rahvastega võrreldes heaks. Paraku ei tohiks oma kehvapoolsete saavutuste kõrvutamine veelgi raskemas seisus viibivate rahvuste olukorraga esile kutsuda mingit uhkust, veel vähem rahulolutunnet. Nii mitme rahvuse omakeelse trükisõna vähesus pole mitte nende süü, vaid õnnetus, ja nende mahajäämusele osutamine enda esiletõstmiseks pole kuigi eetilise. Küll aga sisaldub mõne rahva kirjasõna praeguses kaastunnet väärivas seisus (või probleemi avaramalt vaadeldes — rah-

vuste endi saatuses) hoiatus teistele, eeskätt väikerahvas-tele. Lisaks sellele: praegu, mil seatakse isemajandamis- sihte, on eriti oluline reaalselt hinnata kirjastamis- asjade olukorda.

Kõneldes Nõukogude Liidu üksikute rahvuskultuu- ride arengust, osutatakse vist kõige sagedamini *trükitoo- dangu pidevale kasvule*. See juba tõendaks nagu iseene- sest rahvuste õitsengut. Uurigem küsimust pisut lähemalt ja võtkem lähtepunktiks üleliidulistes statistikakogumikes enamasti kasutatud 1940. aasta. Et nimetatud aasta lan- geb kokku nõukogude võimu kehtestamisega Eestis, teeb ajaloolise võrdluse eriti huvipakkuvaks.

Vaadelgem liiduvabariike, kus rahvuskeelse trüki- sõna väljaandmine on rikkalik (Vene NFSV), keskmine (Usbeki, Eesti) ja tunduvalt alla keskmist taset (Valge- vene, Turkmeeni). Need vabariigid esindavad ka erineva elanike arvuga kooslusi.

Tabel 1 koostamisel on tuginetud statistika-aasta- raamatuis toodud andmestikule (Печать ... 1987:14, 106, 116, 125, 127, 189, 191, 213, 215; Lepp 1938: 17—19).

Selgub, et kui teistes liiduvabariikides on näiteks raamatutoodangu kasv olnud keskmiselt kahekordne (Val- gevenes 4-kordne), siis Eesti NSV suhtes võidakse tõdeda tormilist edasiminekut — kasv on olnud tervelt 8-kordne!

Tabel 1

Trükitoodangu kasv aastatel 1940—1986 (nimetuste arv)

	1940			1986		
	Rmt	Ajak	Ajal	Rmt	Ajak	Ajal
NSV Liit	45830	673	8806	83472	1553	8515
Vene NFSV	32545	488	5730	51323	1033	4652
Valgevene	772	8	252	3182	34	214
Turkmeeni	312	6	73	751	21	70
Usbeki	1219	22	200	2124	62	288
Eesti 1936. a	1959	217	49			
1940 II p-a	266	7	18	2160	32	50

Märgitud tõika rõhutatakse pidevalt, eriti aga juubelitega seotud statistika-ülevaadetes; seda asjaolu kasutatakse laialt ja osavasti propagandistlikel eesmärkidel, tõestamaks nõukogude võimu viljastavat mõju Eesti trükitoodangule. Tuleb nõustuda väitega, et meie praegune statistika on propaganda ripats, ei muu (Remsu 1988:987). 1940. aasta madalseisus süüdistatakse aga kodanliku Eesti poliitikat, mille tulemusena langes raamatutoodang (nagu tööstustoodang tervikuna) tunduvalt Vene Impeeriumi oludega võrreldes: ilmus ju 1910. aastal eestikeelseid raamatuid kaks korda enam — 454 (Статистика... 1911:6).

Eesti NSV Raamatupalati poolt avaldatav trükitoodangu statistika lisab 1940. aastal ilmunud ajakirjade arvu 7 järele veel häbelikult sulgudes numbri 10 ja ajalehtede kohta sama ujedusega 23, sest meie raamatupalatis on kõnealusel perioodil kontrollseksemplarid rohkematest, sulgudes näidatud väljaannetest (25 aastat ... 1971:161). Kohaliku raamatupalati töötajate selgituste kohaselt on nad juba kümnete aastate eest juhtinud riiklikke statistikakogumikke koostava üleliidulise raamatupalati tähelepanu nende veale, kuid kõik see on jäänud tulemuseta — ka pisim korrigeerimine 1940. aasta andmestikus ei ühti kontseptsiooniga nõukogude perioodi algusaja madalseisust, mille tingis «roiskuva kodanliku riigi rahvavaenulik poliitika».

Nagu kogemata tehakse teinegi viga: hilisemates võrdlusperioodides esineb kogu aasta toodang, 1940. aasta hõlmab aga üksnes II poolaastat (alates I. juulist). Kuid asjatu on otsida märkust võrdlusaluste erinevuse kohta. Seegi kõrvutamine peab tõestama enneolematut arengut; tõsiasi, et võrdlus on kaugel korrektsusest, siinjuures tähtsust ei ole.

Uus võim purustas põhjalikult senise kirjastamisüsteemi ja nagu järgnevalt peaks selguma, andis eesti kirjastamisoludele sellise löögi, millest see tänaseni pole suutnud toibuda, rääkimata võimalusest viimase 40—50 aasta jooksul harmooniliselt areneda.

MINEVIK JA TÄNAPÄEV

Kui tahame vaadelda Eesti trükitoodangu arengut ja võrrelda seda teiste liiduvabariikidega viimase poolsajandi jooksul, peame loobuma 1940. a alguspunktist ja valima selleks Eesti Vabariigi lõpuperioodi. Viimane detailsem ülevaade ilmunud raamatutoodangust ja perioodikast on olemas 1936. aasta kohta.

Mida siis näitab statistika? Kui alustada Eestiga, siis tuleb kõigepealt tõdeda, et võrreldes 1936. aastaga oli raamatutoodang 1986. aastaks ainult veidi suurenenud — poole sajandiga 11%. Ja kui nüüd keegi väidab, et Eesti Vabariigi päevil anti välja väheväärtuslikku kirjandust, siis tuleb mõõnda, et juhtus ka seda, kuid esindatud oli tõeliselt hinnaline lugemisvara. Tuleb tõdeda, et sõjajärgsel perioodil väljaantu seas pole head kirjandust sugugi nii palju, kui vahel mõista antakse. On väidetud, et Eesti Vabariigis tööinimene ei jõudnudki raamatuid osta, need olid nii kallid. Ometi on teada tõsiasi, et tolleaegset raamatutoodangut reguleerisid turuseadused, nõudmise-pakkumise suhe, ning kirjastaja oli huvitatud oma toodangu realiseerimisest. Vaatamata plaanimajandusele ja kirjastajate targale juhtimisele on nõukoguliku raamatutoodangu mõningase osa kaubastamisel pidevalt raskusi. Kes küll ütleks, millise summa väärtuses on sõjajärgsed raamatukaupmehed maha kandnud, makulatuuriks saatnud ostjata jäänud või mitmel muul põhjusel käibelt kõrvaldatud teoseid? Tõenäoliselt ulatub mahakantud kirjasõna väärtus kümnete või isegi sadade miljonite rubladeni.

Ja tänagi, kui vaatame raamatukaupluste ülimalt täidetud riuleid ja lette, tuleb nukralt mõõnda, et suur osa pakutavast ei leia kunagi ostjat ning toimetajate, trükkijate ja köitjate töö vilja pärrib paberihunt. Ning samas on pidev puudus nii paljudest teostest, raamatute ostulubade andmine vanapaberi kogujaile, tohtud järjekorrad vajaliku teose hankimiseks.

Kui veel arvestame, et sõjajärgsel perioodil hävitati suurem osa Eesti Vabariigi aegseist raamatuid ja väliseestlaste küllaltki arvukas looming — Bernard Kangro on registreerinud ligi 2600 teost (Arjakas, Veidemann 1988:1234) — praktiliselt ei jõudnud kodu-eestlaseeni, siis ei tohiks meie lugemislaud küll mingiks rahuloluks põhjust anda.

Tuleb arvestada veel kolme tõika.

Esiteks, Eesti Vabariigi ajal kehtinud eeskirjade järgi arvestati raamatuks suurema mahuga trükised kui Nõukogude Eestis (Liivaku 1987: 521—522).

Teiseks, alles nõukogude ajal kehtestati eriti range trükitoodangu arvelevõtt. Väidetakse, et kuni 1940. aastani jäi statistikast välja ligi 5000 raamatut (Tamme 1985:362); 1989. aasta jaanuari andmetel oli 1936. aasta toodangust omaaegsest statistikast välja jäänud 354 eestikeelset raamatut, neist originaale 322, tõlkeid 32.² Lisaks muidugi ka võõrkeelsed trükised. Järelikult tuleb isegi väikesesse kasvu meie raamatute väljaandmisel 1936—1986 suhtuda reserveeritult.

Ja lõpuks ei tohi jätta tähelepanuta fakti, et meie statistika haarab ka piiratud levikuga trükiseid. Nii ilmus ametkondlikuks kasutamiseks määratud raamatuid-brosšüüre umbes 3% aastasest toodangust — 1984. a 61, 1987. aastal juba 69³; see osa raamatuid jääb lihtlugejale kättesaamatuks.

Rein Ruutsoo viitab meil propageeritud vaadetele, mille kohaselt eesti kirjastamispoliitika võrdlemine lähemate naabritega olevat sündsusetu (Ruutsoo 1988: 5). (Muuseas, nimetatud vaadete propageerijaid endid see põhimõte ei kammitse.) Ja kui juba leedulaste või lätlas- tega kõrvutamine pole ilus, siis kapitalistide mängu toomine on hoopis kurjast. Nii ongi meid heas ja läbiproovi-

² Eesti Rahvusraamatukogu komplekteerimisosakonna andmetel.

³ Andmed saadud Eesti Raamatupalati statistikaosakonnast detsembris 1988.

tud stiilis üles kutsutud mitte mehhaaniliselt võrdlema oma taset läänemaailmaga, sest seal on mingil kummali-sel-seletamatul kombel püsinud kõrgkonjunktuur. Meid aga lohutatakse lihtsakoelise filosoofilise postulaadiga, et kuna igas tõsus peitub paratamatult languse- ja hävin-guseeme, on nende maade tagasimineku vältimatu. Ja et ka sotsialism areneb tsükliliselt, siis on põhjust loota meie (kelle?) ideaalidele lähedasemat elukorraldust (Sookruus 1988: 2).

Ma saan aru küll, et siis, ja alles siis, kui need nii soovitatavad nihked on saanud reaalsuseks, saabub see õige aeg võrdlemiseks, kuid täiesti tühise bioloogilise põhjuse tõttu (autoril pole lihtsalt võimalik sajand-paar oodata) tuleb patustada — vaadelda, kuidas kirjastamisasjad on arenenud ka mujal, näiteks Soomes.

Võrreldes meie olukorda põhjanaabritega, selgub, et sõja eel ületas Eestis väljaantud raamatute (nimetuste) arv Soome vastava suuruse: 1936. aastal Eestis 1959, Soomes (1938. a) — 1555. Edasi kulges areng järgmiselt: 1960. a Eestis 1477, Soomes 2493; 1970: Eestis 1803, Soomes 3351; 1985. a Eestis 1976, Soomes 8930 (Lepp 1938:17; Печать ... 1987:127; Suomen ... 1976:344; Suomen ... 1987:407). Kokkuvõttes on vaadeldaval perioodil kasva-

Tabel 2

Raamatute väljaandmine mõnedes riikides 1971—1981 (nimetuste arv)

	1971	1976	1981	Kasv aja- vahemikul 1971—1981
Belgia	4191	6414	9736	2,32
Bulgaaria	4188	3813	5036	1,20
Saksa DV	5068	5792	5979	1,18
Saksamaa LV	40354	44477	56568	1,40
Taani	5339	6783	8563	1,60
Ungari	6468	9393	8810	1,36
NSV Liit	85487	84304	83007	0,97

nud raamatute väljaandmine Eestis 1,11, Soomes 5,75 korda. Analoogilist pilti — kasv 18—19% kümne aasta kohta — pakuvad mitu teistki Euroopa maad (Statistical ... 1973: 718—720; Statistical ... 1978: 938, 940; Statistical ... 1985: 438—440).

Tabel 1 toodud andmed lubavad võrrelda raamatute, ajakirjade ja ajalehtede väljaandmist meil ja teistes liiduvabariikides ajavahemikul 1939—1986. Näeme, et Vene NFSV-s kasvas raamatutoodang 1,46, Valgevenes 4,19, Turkmeenis 3,00 ja Usbekis 2,35 korda. Meenutagem, et kasv Eestis oli 1936. aastaga võrreldes 1,11-kordne (kuigi ametliku versiooni järgi 1940. aasta, s. t 6 kuu tase-mega võrreldes 7,55-kordne!).

Olulise osa lugemisvarast pakuvad *ajakirjad*. 1936. aasta statistika järgi oli neid Eestis üle 200. Et nõukogude trükitoodangu statistikas on ajakirja mõiste mõnevõrra teisiti määratletud kui meil 30. aastail, siis täpset võrdlust erineva aluse tõttu me tegema ei hakka. Aga isegi siis, kui liidame nõukogudeaegsed perioodilised jätkväljaanded (teaduslikud toimetised jms) ajakirjade rühma, ületab Eesti Vabariigi ajakirjade arv Nõukogude Eesti oma vähemalt kahe-kolmekordselt. Üldse ilmus Eestis ajakirju, perioodilisi kogumikke ja bülletääne 1950. a — 28, 1960. a — 115, 1970. a — 149 ja 1986. a — 105 (Печать ... 1987:191).

Meenutuseks lisagem, et 1910. aastal, tsaristliku rahvaste vangla tingimustes ilmus eesti keeles 20 ajakirja, sama palju kui 1986. aastal (Статистика... 1911:105).

Maailma trükiasjanduses on perioodiliste väljaannete arv kasvanud erakordselt kiiresti. Soomes registreeriti 1938. aastal 857 ajakirja, 1985. aastal oli see arv 4275, kasv ligi 5-kordne (Suomen ... 1978:347; Suomen ... 1987:409).

Ajakirjade arv kahanes 1986. aastal Vene NFSV-s 77%-ni 1939. aasta tasemest; kasvas Valgevenes 3,8, Turkmeenis 3 ja Usbekis 2,1 korda. Kasvu väljendavad suh-

tearvud mõjuksid vapustavalt, kui me ei teaks, kui madalal nivool need muutused toimuvad.

Väljaantavate ajalehtede arv Eestis on sõjaeelse perioodiga võrreldes jäänud peaaegu samaks (96% sõjaeelsest). Ja kui varem tõmbasime paralleele Soomega, siis teeme seda nüüdki. Seal ilmus 1938. aastal 188 ajalehte, 1985. a 2,2 korda enam ehk 418 (Suomen ... 1978:346; Suomen ... 1987:408). Üldse näib Lääne kirjastamisajades kehtivat kindel seaduspärasus: mida parem on lähte-positioon, mida kaugemale teatavaks ajahetkeks juba ollakse jõudnud, seda jõudsam ja kergem on olnud edasiminekuks.

Analüüsides muutusi ajalehtede väljaandmisel liiduvabariikides, tõdeme, et Venes on vähenenud ka ajalehtede arv (81% 1939. a tasemest). Põhjusi on siin mitu, kuid kõige olulisem neist on kindel tsentraliseerimistaotlus. Siiski ei tohi jätta tähelepanuta positiivset tendentsi ajalehtede (ja ka ajakirjade) arvu suurenemisele — 15 ja 25 aastat tagasi oli neid veelgi vähem. Paraku on sõjaeelne tase veel väga kaugel.

Teistest liiduvabariikidest on kasv väiksem olnud Valgevenes (1,15) ja Turkmeenias (1,55), suurem Usbekis (2,02 korda).

Trükitoodangu kasvus üksikuis liiduvabariikides ei saa täheldada mingeid kindlaid seaduspärasusi, näiteks algselt väiksema trükitoodanguga vabariigi märgatavat edasiminekuks. Ilmneb aga suhteliselt paremal lähte-positioonil olnute arengu pidurdamise tendentsi.

Selle osa lõpetuseks tahaksin viidata veel ühele hiljuti ilmsiks saanud heidutavale tendentsile. Nimelt väheneb Nõukogude Liidus lähitulevikus perioodiliste väljaannete arv radikaalselt: 1988. aastal eksisteeris veel 1700 nimetust, tänaseks jäeti neist alles vaid 65% ehk 1100! (Algab ... 1988:4).

Tabel 3

Trükisõna väljaandmine üksikuis liiduvabariikides 1939—1986 (nimetuste arv)

	Välja- ande keel	1939 (Eesti 1936)			1961			1971			1986		
		Rmt	Ajak	Ajal	Rmt	Ajak	Ajal	Rmt	Ajak	Ajal	Rmt	Ajak	Ajal
Vene NFSV	vene	29433	1101	5352	42313	549	3789	50154	694	3801	46584	850	4345
	teiste NL rahvaste	3272	69	395	1974	35	277	1681	32	286	1237	53	299
Valgevene	vene	340	9	59	1197	7	42	2135	12	40	2688	15	84
	valgevene	392	8	185	437	13	140	419	17	128	381	19	130
Turkmeeni	vene	31	1	23	204	6	13	186	8	11	422	11	12
	turkmeeni	217	6	42	430	6	16	275	8	34	322	10	56
Usbeki	vene	305	23	68	702	16	56	1055	18	59	1028	22	64
	usbeki	537	20	128	1148	12	109	833	18	139	947	23	197
Eesti	vene	61	11	3	296	1	10	674	2	7	591	6	15
	cesti	1708	192	43	1237	20	41	1505	18	27	1420	20	35

EMAKEELNE KIRJASÕNA

Kultuuri püsimise ja arengu elementaarne nõue kaasajal on trükisõna piisavus. Eespool tõesime, et kokkuvõttes võib kõnelda eeskätt raamatutoodangu kasvust, mitme liiduvabariigi lugejaile on pakutud ka enam ajalehti-ajakirju. Rahvuskultuuri kestmise aspektist on aga tähtis, võib-olla kõige tähtsam, emakeelne kirjasõna. Milline on rahvus- ehk omakeelse trükisõna osakaal üksikutes liiduvabariikides, kuidas on siin protsess kulgenud?

Statistikakogumikes sisalduvast informatsioonist parema ülevaate saamiseks esitame põhilised andmed tabeli kujul (Lepp 1938: 17—19; Печать ... 1940: 45, 82, 95; Печать ... 1962: 77, 82, 89, 100, 103, 105, 106, 109, 111, 163, 166, 168, 169, 172, 174; Печать ... 1972: 95, 97, 158, 160, 188, 189; Печать ... 1987: 148, 151, 197, 199, 223, 224).

Selgub, et Venes on praeguseks (1986. a) sõjaeelse ajaga võrreldes kasvanud ainult vene keeles väljaantavate raamatute arv. Lisagem, et kui Nõukogude Liidus kõigist vene keeles ilmunud raamatuid ilmub Venes 1939. aastal 88%, siis 1986. aastal oli vastav protsent langenud 73-le, teised liiduvabariigid on hakanud venekeelse kirjasõna trükkimisel täitma üha olulisemat funktsiooni. Teiselt poolt — Venes on 2/3 võrra vähenenud teistes Nõukogude Liidu rahvaste keeltes raamatute-brošüüride väljaandmine. See seostub ilmselt mitme väikerahva kadumisega, kusjuures vastava emakeelse trükisõna püüamine või täielik likvideerimine on nii selle kurva protsessi tagajärg kui ka osaline põhjus.

Samaaegselt teistes võrdluseks toodud liiduvabariikides on venekeelsete raamatute arv kasvanud 8—9 korda. Tuleb veel märkida, et rahvuskeeles ilmub raamatuid Valgevenes ja Eestis nüüd sõjaeelse tasemega võrreldes mõnevõrra vähem, Turkmeenias ja Usbekias 1,5—1,8 korda rohkem.

Ilmekat keelt kõnelevad arvud, kui uurime, kuidas 1939. aastaga võrreldes on 1986. aastaks muutunud raamatutoodangus venekeelsete väljaannete osakaal. Venes oli see sõja eel 90%, praegu 97%. Samad näitajad Valgevene kohta on 43 ja 87, Turkmeenis 13 ja 57 ning Usbekis 32 ja 52. Eesti suhtes on vahed ootuspäraselt veel drastilisemad: praegu on kõnealune osa 29%, 1936. aastal oli vastava protsendi suurus vaid 4, 1940 II poolaastal juba 12.⁴

Siinkohal tahaks teha kõrvalepõike. Oleme käesolevas loos käsitleanud ilmunud raamatute nimetusi. Äsja tõdesime, et liiduvabariigid on hakanud üha enam osalema venekeelse kirjasõna väljaandmisel. Kui vaadelda probleemi aga väljaantava venekeelse lugemisvara trükiarvu aspektist, võib siin näha olulist konkurentsi teiste rahvuskeelsete raamatute trükkimisvõimalustele meie nii mahajäänud polügraafilise baasi tingimustes. Ületab ju venekeelsete raamatute keskmine tiraaž mitmekordselt teiste rahvuskeelsete oma. Tegemist näib olevat süveneva suundumusega. Ka Eesti kirjastajad on püüdlikult venekeelset kirjasõna trükkida lasknud, viimase aja näidetest mainitakse «Arbati laste» ja «Laste kokaraamatu» mammuttiraaže — 200 000 eksemplari (Randviir 1988:5).

Eelmainitud praktika on seda ebaloomulikum, et kõigist ilmunud raamatuid on võrreldes rahvastiku proportsiooniga ülemäära suur osa venekeelseid. Nii oli 1987. aastal ilmunud raamatutoodangu nimetuste arvust venekeelseid 77%, trükiarvust aga koguni 86%. Teisisõnu — iga 100 venelase jaoks trükiti 172 ja sama arvu muulase tarbeks vaid 20 raamatut. Perioodikast ilmub 86% vene keeles ja nad moodustavad vastavast trükimahust peaaegu 90%. Väärrib tähelepanu, et uutmiseelse ajaga võrreldes pole venekeelsete trükiste osakaal mitte kahanenud, vaid vastupidi — mitme protsendi võrra kasvanud (Lõhmus 1989: 4).

⁴ Eesti Raamatupalati statistikaosakonna andmetel.

Perioodikat ilmub Vene NFSV-s nüüd tunduvalt vähem. Teistes liiduvabariikides on venekeelsete ajakirjade-ajalehtede arv oluliselt suurenenud; Eestis saame rääkida üksnes venekeelsete ajalehtede arvu kasvust (5 korda). Märksa tagasihoidlikum on rahvuskeelse perioodika kasv (Turkmeeni, Usbeki), lisaks Eestile tuleb ka Valgevenes täheldada rahvuskeelsete ajalehtede arvu taandarengut. Väärrib ehk lisamist, et 1939. aasta fikseerib Nõukogude Liidus seis, mil paljud rahvuskeeltes varem ilmunud väljaanded (ka raamatud) olid juba halastamatult likvideeritud või hävitatud. 30. aastate algul oli vastavat trükiproduktiooni märksa rohkem. Meenutagem, et 1937.—1938. aastal suleti Vene Föderatsioonis kõik rahvuskeelsed õppeasutused, sealhulgas ligi 200 eesti õppekeelega kooli. Suurriiklik-šovinistliku poliitika elluviimiseks suleti selsamal

Tabel 4

Muutused trükisõna väljaandmisel 1939—1986
(1939. a, Eestis 1936. a = 1,0)

	Keel	Raamatud	Ajakirjad	Ajalehed
Vene NFSV	vene	1,58	0,77	0,81
	teiste NL rahvaste	0,34	0,77	0,76
Valgevene	vene	7,90	1,67	1,43
	valgevene	0,97	2,45	0,70
Turkmeeni	vene	13,60	11,00	0,52
	turkmeeni	1,46	1,67	1,37
Usbeki	vene	3,46	0,96	0,94
	usbeki	1,76	1,15	1,54
Eesti	vene	9,70	0,55	5,00
	eesti	0,83	0,10	0,81

ajal natsionalismi vastu võitlemise loosungite all mittevenekeelseid ajalehti ja ajakirju, likvideeriti vähemusrahvuste kultuuriasutused ja klubid. Mis puutub eestikeelsesse trükisõnasse, siis aastail 1918—1938 ilmus Nõukogude Liidus 1040 raamatut ja ajakirja. Tolsamal 1937. aastal algas totaalne rünnak rahvuskultuuridele: rahvuslik kuulutati natsionalistlikuks, nõukogudevastaseks, kontr-revolutsiooniliseks ja seda hävitati jõhkralt, haridus- ja kultuuritegelased aga represseeriti stalinliku põhjalikkusega (Napa 1989: 2).

Eespool toodud andmetest trükitoodangu väljaandmise kohta (tabel 3) hõlpsama ülevaate saamiseks näitab tabel 4, kuid võrd vastava kirjasõna ilmumine 1939. (1936.) aastaga võrreldes oli 1986. aastaks muutunud.

ALGUPÄRANDID JA TÖLKED

Rahvuskultuuri kestmiseks on erakordselt tähtis oma, originaalkirjandus. Võib väita, et rahvuskultuur on seda elujõulisem, mida enam ta loob ja levitab uusi väärtusi. Teatud tinglikkusega võib algupärase kirjanduse osakaalu raamatutoodangus seostada rahvuskultuuri nn õitsengu probleemiga.

Viimase veerandsajandi jooksul on algupärandite osakaal kasvanud kõigis vaatlusalustes liiduvabariikides. Venes oli kasv 1%, Valgevenes 6%, Eestis 26%, Usbekis 37% ja Turkmeenias oli see eriti hoogne — 48%. Et Venes langes algupäranditele 96, Valgevenes 79, Eestis 78, Usbekis 71 ja Turkmeenias vaid 64%, on reserv algupärandite osakaalu suurendamiseks üksikuis vabariikides küllaltki erinev (Печать... 1962:77, 100, 106, 163, 169; Печать... 1972:95, 97; Печать... 1987:148, 151).

Võrdluseks pöördume taas Soome andmete poole. Meie põhjanaabritel langes originaalkirjandusele 1938.

aastal 78%, 1985. aastal 63%. Et ei tekiks vääritimõistmisi, mainigem, et 1938. a ilmus soome keeles originaalteoseid 978, 1985. a — 6181, lisaks veel 474 rootsikeelset algupärandid (Suomen... 1979:344; Suomen... 1987:407).

Pöörates pilgu minevikku, näeme, et algupärandid moodustasid Eesti raamatutoodangust 1936. aastal 88% (Lepp 1938:17). 1940. aastal (ikka sama 6 kuu jooksul) langes mõistetavatel põhjustel originaalide osa 62%-le. Tõlgetele jäi järelikult 38%; 102 tõlkest tehti 88 vene keelest. 1941. a esimesel poolel ilmunud 330 tõlketeosel oli 310 pärit vene autoritelt.

Ajavahemikul 1940—1965 Eesti NSV-s väljaantud kirjavarast moodustasid originaalteosed vaid 60%; suurenemist võime täheldada alles viimastel aastakümnetel. Eelmärgitud ajavahemikul tehtud tõlgetest on vene keelest 88%, teistest Nõukogude Liidu rahvaste keeltest 2,8% ja võõrkeeltest vaid 9,2%.⁵

Jättes praegu kõrvale Vene NFSV, märkame teatavat reeglipärasust: liiduvabariigid, kus veerand sajandi eest oli originaalkirjanduse osa suhteliselt suur, on suutnud oma positsiooni säilitada, kuigi mitte alati pole nad suutnud kindlustada juurdekasvu (Valgevene).

Eesti raamatutoodangu püsimine viimase sajandi jooksul praktiliselt samal tasemel ja perioodiliste väljannete tunduv vähenemine on ilmses ebakõlas haridustaseme tõusuga. Probleem on terav lugeja poolt vaadatuna — tal pole kuigi lihtne osta/tellida vajalikku ajalehte-ajakirja või raamatut.

Veelgi kriitilisem on küsimus loojapoolsest aspektist — suurenenud potentsiaalsete ja tegelike autorite arv ületab mitmekordselt nappe avaldamisvõimalusi.

Lev Gudkov ja Boris Dubin viitavad esimeste viis-aastakuplaanide koostajate hinnanguile, mille kohaselt oli aastail 1927—1928 NSV Liidus «võimalikke autoreid» (teadlasi, õppejõude, insenere, kirjanikke, ajakirjanikke

⁵ Andmed saadud Eesti Raamatupalati statistikaosakonnast.

jt) maksimaalselt 10 000—12 000. Sel perioodil ilmus igal aastal 35 000—36 000 nimetust raamatuid. Osutatud autorid märgivad, et tänast olukorda analoogiliste näitajate varal vaadeldes võiks rääkida vähemalt 700 000—800 000 potentsiaalsest autorist. Isegi praegustes, mitte just kõige soodsamates loometöö tingimustes, võiks igaüks neist kirjutada ühe raamatu kahe-kolme aasta kohta (normaalne produktiivsus on natuke suurem). See teeks kuni 300 000 nimetust raamatuid aastas. Paraku teadmine, et kirjastamissüsteem pole suuteline pakutavaid käsikirju välja andma, lähendab paljude tahte (Гудков, Дубин 1988:172).

Ega Eestiski lood teistsugused ole. Tõsi küll, headest, veel enam väga headest kirjatöödest jääb puudu — neist on alati puudust tuntud ja ilmselt on see nii ka tulevikus —, kuid ainult intensiivne kirjanduselu, publitsereerimisvõimaluse avardamine loob pinnase, millest võivad võrsuda uued anded; see loob eeldused kultuuri kui terviku arenguks.

Probleem on eriti aktuaalne Eesti oludes, kus juba ammu on üldine kirjaoskus ja pikaajaline lugejate side ajakirjandusega mitte ainult lugejatena, vaid ka kaastöölisena. Juba meie algnivoo oli sajandi alguseks üpris kõrge: näiteks 1910. aastal ilmus eesti keeles 20 ajakirja ja 24 ajalehte (praegu, nagu lugeja ehk mäletab, on vastavad arvud 20 ja 35) (Статистика... 1911:105). Võrdlus sajandi algusega viitab praegusele perioodiliste väljaannete äärmisele, tahaks öelda kuritegelikule nappusele.

Rääkides ajalehtede arvust, oleme kõrvale jätnud nende naeruväärselt väikese mahu. Kui võtame arvesse, et erinevad väljaanded kulutavad pahatihti oma niigi piiratud trükiruumi ühe ja sama materjali edastamiseks, omandab probleem erilise valulikkuse. Ajakirjanduse kuub käriseb igast õmblusest, eriti viimastel aastatel, mil on esile kerkinud andekaid, sügava mõtte ja särava stiiliga publitsiste ka n-õ mitte-kirjameeste (eeskätt kunstnike ja teadlaste) seast. Kas ei tee see kokkuvõttes kahju kogu meie rahvuskultuurile, kui nii paljud vajalikud, aktuaalsed

kirjutised peavad ootama ilmumist ajalehtedes kuid, ajakirjades — aastaid? Praegusest hulga väiksemal haritlaskonnal oli Eesti Vabariigi päevil palju rohkem avaldamisvõimalusi emakeelses trükisõnas (Liivaku 1988:690).

Eestlasi on peetud lugevaks rahvaks. See otsus on langetatud arvestades meie raamatute keskmisi tiraaže ja raamatute ostmist. Kui lähtuda lugemisest (selle mahust või selleks eraldatavast ajast, raamatukogude kasutamisest jne), siis näiteks venelased on meist palju innukamad lugejad (Hansen 1979:39, 41—42).

Küll aga torkab silma üks tõik, mis lubab eestlasi pidada Nõukogude Liidu rahvaste hulgas pigem lugevaks kui kirjutavaks rahvaks. Esitatud mõneti hüpoteetilist väidet näib kinnitavat perioodilistele väljaannetele pakutava kaastöö suur hulk, koolialmanahhide populaarsus (ajal, mil neid eksisteerida lubati) ja — või eelkõige — kutseliste kirjameeste arvukus. Vaatamata sellele, et kirjaniku elu Eestis pole kunagi lihtne olnud.

Vabakutseliste kirjanike arv on üsnagi proportsionaalne ajakirjanike ja nende kirjanike arvuga, kellel kirjutamine liitub mõne teise ameti või töökohaga. Seetõttu peaks «päriskirjanike», Kirjanike Liidu liikmete arvukus väljendama ka rahva huvi või hoiakuid kirjutamise suhtes üldisemaltki. Kuidas on selles suhtes olukord erinevais liiduvabariikides?

Pealiskaudne ülevaade viitab petlikult sellele, et suurema rahvastikuga vabariikides on kirjanikke lihtsalt rohkem. Kui aga leiame kirjanike ja elanike arvu suhte, ilmneb hoopis teistsugune pilt. 1988. aasta alguseks oli miljoni elaniku kohta kirjanikke Ukrainas 22, Venes, Kasahhis ja Tadžikis — 32, Valgevenes ja Usbekis — 35, Turkmeenias — 44, Moldaavias — 46, Kirgiisis — 54, Aserbaidžaanis — 58, Leedus — 61, Lätis — 87, Gruusias — 103, Armeenias — 104 ja Eestis tervelt 119!⁶

⁶ Andmed Kirjanike Liidu liikmete arvu kohta üksikutes liiduvabariikides on saadud NSVL Kirjanike Liidust 1988. a jaanuaris. Elanike arv on võetud 1979. a rahvaloenduse tulemustest.

Võib ju olla, et meie lähte-eeldus — kõigis vabariikides on Kirjanike Liitu astumise nõuded enam-vähem võrdsed — pole päris korrektne, kuid võimalik lahkumine tingimustes pole usutavasti selline, millest johtuks maksimaalselt viiekordne vahe. Nii või teisiti, probleem väärib edasist süvendatumat analüüsi; leppigem praegu tõdemusega, et Eestis on kirjamehi-naisi suhteliselt kõige enam. Juba sajandi algul pälvis Mihkel Kampmanni tähelepanu meie «katseluuletajate suur hulk, kellede arv visusti 300 pääle tõuseb» (Kampmann 1902:29—30).

Omajagu aitab kirjanike arvukusele kindlasti kaasa ka liiduvabariigi elanike arv; üldtendentsina on väiksemas liiduvabariigis neid suhteliselt enam. Kas avaldab siin mõju teadvustatud või ka teadvustamata ohutunne oma rahvuse ja kultuuri säilimise pärast? Lisagem veel, et kirjanike osakaal rahvastikus ei korreleeru raamatutoodangu ja perioodika rohkuse ega ka algupärandite osaga ilmuvas trükisõnas — neid asju kujundavad määravad meie tingimustes hoopis muud tegurid.

LÕPETUSEKS

Nagu eeltoodust loodetavasti piisava veenvusega ilmnes, on jutt eesti rahvuskultuuri õilmitsemisest trükisõna sfääris ilus, kuid kahjuks reaalsusele mittevastav müüt. Tundub, et ka teiste vaadeldud liiduvabariikide kirjastamisolude puhul ei saa rääkida rahvuskultuuri õitsengust, kuid jäägu vastava hinnangu andmine neile endile.

Rahvuskultuuride lähenemine on aga sündinud tõsi-asi. Tähtsamaks sarnastumise, lähenemise, või peaks ütleva nivelleerimise tunnuseks on venekeelse trükisõna järjest suuremaks muutunud maht. Ja ehk on ühetaolisuse jooneks ka oma, rahvuskeelse kirjastamisväljaandmise tammumine peaaegu paigal venekeelsete trükiste märkimisväärse kasvu kõrval.

Sarnastumist tunnistab ka võrdlemisi ühetaoline kehvus trükitoodangu, eriti perioodika väljaandmisel, mis arenenud riikide taustal mõjub lihtsalt häbiväärsena. Ei saa ka väita, et viimase poole sajandi jooksul oleks rahvuskultuuride enam-vähem võrdse arengu tagamiseks rohkem tähelepanu pööratud kunagistele kirjastamisolude suhtes vähemsoodsas seisus olnud rahvastele või vabariikidele. Pigem võime tõdeda, et need liiduvabariigid, kel minevikus oli teatav edumaa, on suutnud oma positsioone mitmetele raskustele vaatamata suuresti ka säilitada.

Üldiselt näitab kirjastamispraktika maades, kus trükiseid ei püüta jäigalt reglementeerida, rangelt suunata ja hoolikalt tsenseerida, võrdlemisi järjekindlat kasvu-tendentsi. Ja siingi näeme, et kord esiletõusnud maadel ei näi reeglina olevat oma positsioonide hoidmisel ületamatuid takistusi. Teiselt poolt, kord mahajäänutel on üha raskem, üha vaevalisem järele jõuda, sest siin on tegemist järjest kiireneva liikumisega. Küsigem, kas seegi rong on meie jaoks juba lootusetult läinud või on meil veel min-geid šansse sellele jõuda?

Spekulatsioonidega teemal «Mis oleks võinud olla, kui ...» minevikku ei muuda, küll aga võib neist ehk midagi kõrva taha panna oleviku hindamiseks ja ka tuleviku tarbeks. Eesti kirjastamisolude arengu suhtes võime üsna kindlad olla, milliseks see oleks kujunenud, kui Eesti oleks Nõukogude Liidu osaks saanud 1922. aastal. Karjalaste ja mitme teisegi väikerahva saatus peaks olema küllalt veenev näide meiegi võimalikust käekäigust. Nii et tunnistagem — selle, maailma mastaabis nigela, kuid teiste liiduvabariikidega võrreldes vähemalt keskmise taseme eest võlgneme tänu eeskätt iseseisvusaja paari-kümnele aastale.

Kui taotleme oma rahvuse ja kultuuri kestmist, peame endale ausalt aru andma, milline on praegune olukord, peame kriitiliselt hindama oma võimalusi ja realistlikult seadma sihte.

Eelkõige tuleb kirjastamisasjadele vaadata lahtiste

Kirjastamispoliitika ja rahvuskultuur

silmadega, laskmata end peibutada juttudest õitsengu ja lähenemise erakordsetest saavutustest ning roosadest perspektiividest.

Kirjandus

- Algab tellimine. 1988. — Rahva Hää!, nr 3000, 31. XII, lk 4
- Arjakas, Kullo, Rein Veidemann 1988. Tagasi Metuusalajuurde. — Looming, nr 9, lk 1232—1235
- Hansen, Hans 1979. Mõningaid eesti ja vene koolide õpilastest lugejate võrdlusjooni. — Opilane ja raamatukogu. Tallinn, Eesti NSV Kultuuriministeerium, Eesti NSV Riiklik Laste- ja Noorteraamatukogu, lk 37—49
- Hint, Mati 1988. Kakskeelsus ja internatsionalism. — Edasi, nr 149, 29. VI, lk 4; nr 150, 30. VI, lk 4
- 25 aastat Nõukogude Eesti trükisõna (1940—1965). 1971. Koost. L. Püss. Tallinn, Eesti Raamat
- Kampmann, Mihkel 1902. Eestlase iseloom ja laad. Jurjev, Postimees
- Lepp, A. 1938. Kirjastus ja ajakirjandus. — Eesti Statistika, kd 17, nr 194 (1), lk 16—24
- Liivaku, Uno 1987. Trükisõna koht eesti rahvuskultuuris. — Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 521—528
- Liivaku, Uno 1988. Eestikeelne ajakirjandus 1918—1940. — Looming, nr 5, lk 688—690
- Lõhmus, Aivo 1989. Oigus kuristiku serval. — Edasi, nr 17, 20. I, lk 4
- Napa, Jaan 1989. Rahvaste õigusest enesemääramisele. — Noorte Hää!, nr 10, 13. I, lk 2
- Randviir, Ülo 1988. «Herilase» kultuurikommentaar. — Edasi, nr 270, 25. XI, lk 5
- Rebane, Jaan 1988. Rahvusprotsesside põhijooni Eesti NSV-s. — Eesti Kommunist, nr 7, lk 42—56
- Remsu, Olev 1988. Mida arvata statistikast? — Looming, nr 7, lk 986—987
- Ruutsoo, Rein 1988. Valik II. — Edasi, nr 185, 13. VIII, lk 5
- Sookruus, Peeter 1988. Vabanemise valud ja võlud. — Rahva Hää!, nr 198, 28. VIII, lk 2
- Statistical Yearbook 1972. 1973. Paris, Unesco
- Statistical Yearbook 1978. 1979. New York, United Nations
- Statistical Yearbook 1982. 1985. New York, United Nations

Suomen tilastollinen vuosikirja 1975. 1976. Helsinki, Tilastokeskus

Suomen tilastollinen vuosikirja 1987. 1987. Helsinki, Tilastokeskus

Tamme, Hille 1985. Kui täielikult peegeldub eesti raamat «Eesti raamatute üldnimestikus»? — Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 361—363

Valton, Arvo 1988. Rahvustest meil ja mujal. — Looming, nr 4, lk 520—527

Гудков, Лев, Борис Дубин 1988. Литературная культура: Процесс и рацион. — Дружба народов, № 2, с 168—189

Печать СССР в 1939 году. 1940. Москва, Всесоюзная Книжная палата

Печать СССР в 1961 году. 1962. Москва, Всесоюзная Книжная палата

Печать СССР в 1971 году. 1972. Москва, Книга

Печать СССР в 1986 году. 1987. Москва, Финансы и Статистика

Статистика произведений печати, вышедших в России в 1910 году. 1911. С.-Петербургъ

ÜLIKOOI ÕPPEJÕUDUDE KULTUURIVARAD SÕJATULES

Jaan Roos

Järgnev katkend pärineb Tartus Kirjandusmuuseumis säilitatavast Jaan Roosi käsikirjast «Kirjavara sõjatuless», millest on hoiele jõudnud vaid algusosa (lk 1—100, pd lk 73; KO F 236 M 9:6). Teos oli Saksa ajal «Tartu Eesti Kirjastuse» kirjastamiskavas pealkirjaga «Kirjasõna ja kunstivara (kunstivarad) sõjatuless»; võimu vahetudes puudusid u 15-trükipoognalisel väljaandel ainult klišeed (KM KO F 248 M 8: 1, lk 9; M 7:10, lk 2).

Jaan Roos püüdis enda sõnade järgi «pilti anda sellest hävingust, mis tabas Tartu kultuurivarasid suure tulekahju ajal 1941. a. juulis ja teiseks näidata, mis Tartus ses suhtes hävida ja kaotada oli». Ohtlasi olnuks tehtu esimene sissevaade «eesti eraraamatukogundusse ja koduarhiivindusse ning kunstiharrastusse». Uurimuses on ta käsitlenud hävinud eraraamatukogusid ja koduarhiive, asutuste raamatukogusid ja arhiive, raamatukauplusi ja -ladusid, päevapilditööstusi, kirjeldades ka kunstiesemeid, muusikariistu ja kollektsioone. Andmed pärinesid asjaosalistelt ja Sõjakahjude Hindamise Ametilt; küüditatute, kodust lahkunute ja surmasaanute puhul nende lähedasilt. Eessõnna hiljem tehtud paranduse järgi kavatses ta kunagi sõja järel ülevaatlikult käsitleda ka 1944. aastal toimunut.

Käsikirjas vaatleb Jaan Roos Tartu kultuurivarade hävingut 10.—25. VII 1941. aastal, mil rinne peatus Emajõel. «Linna Statistikaameti kaudu kogutud andmeil kaotas Tartu 12% oma elumajadest ja 15,5% kasulikust põrandapinnast. 5217 elumajast põles ära 626 elumaja. /- - / Peale elamute põles tööstushooneid 42 ja avalikke hooneid 42. /- - / 1940. aastal oli Tartu linnas 19 835 elukorterit; neist põles ära 2347,» on ta kirjutanud eessõnas. Enda ja statistikabüroo andmeil arvas ta samas, et Tartus põles neil päevil u 135 suuremat eraraamatukogu, lisaks ülikooli instituutide ja koolide raamatukogusid, raamatukauplusi ja -ladusid, väiksemaid eraraamatukogusid — kokku u 465 000 trükist (ja u 2500 kunstiteost). Artiklis «Sõjaleekides Tartus hukkunud

raamatuist» (Postimees 1943, nr 167, 25. VII, lk 6; H. Runneli osutus) on ta arvanud 190-s era- ja asutuse raamatukogus hävinuks 301 900 raamatut ja ajakirja aastakäiku ning 17 250 nooditrükist; koos raamatukaupluste ja -ladudega aga 373 900 raamatut ja ajakirja aastakäiku ning 19 250 nooditrükist. Lisaks arvestab ta 2347 korterist arvele võetud 170-le raamatukogule veel igasse ülejäänud 2177-sse (artiklis veana 1177) korterisse 40 raamatut ja nooditrükist, saades nii juurde veel 87 000 hävinud väljaannet. Nõnda saabki ülespoole ümardades kokku 462 000 ehk taas ümardades nimetatud 465 000 trükist. Lisaks hävinud u 250 käsikirja, 120 tiibklaverit ja pianino ning juba mainitud arv kunstitöid. Sellest aga ei piisanud; kultuurivarade häving jätkus pommitamisi ja 1944. aasta rindelinnas (vt ka Jaan Roosi mälestusi «Tuled tuules: Mälestusi ja märkmeid IV» ja ta päevikut 1944. aastast Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas) ning «rahuage» Eesti NSV-s.

Käsikirja säilinud osas on andmeid osa eraraamatukogude ja koduarhiivide sautusest. Räägitakse ülikooli õppejõudude (lk 10—34), arstide, loomaarstide ja rohuteadlaste (lk 35—48), õigusteadlaste, majandusteadlaste ja advokaatide (lk 48—58), kirjanike ja kirjandusloolaste (lk 59—65), heliloojate, muusikakunstnike ja pedagoogide (lk 65—71), maalikunstnike, skulptorite ja kunstiajaloolaste (lk 71—75), näitlejate ja teatritegelaste (lk 75), kiriku- ja usuõpetajate (lk 76—79), õpetajate ja koolitegelaste (lk 80—93), erateadlaste (lk 93—96) ja üliõpilaste (lk 96—99) vara hävimisest; käsikiri katkeb sõjaväelaste kultuurivarade hävingu vaatlemisel (lk 99—100). Jaan Roosi eelnimetatud artikli põhjal järgneuks ilmselt «mitmesugustel ametialal tegutsejate ja teenistujate», «ärimeeste, töösturite ja kaupmeeste», «kodustest majapidajatest ja perenaistest» raamatukogumanike kaotused; edasi ülikooliasutuste ja ülikooli juurde kuuluvate ühingute ja seltside, õppeasutuste-koolide, avalike kultuuriasutuste, raamatu- ja muusikariistade kaupluste ja -ladude ning fototööstuste hävingut kirjeldav osa.

Siin avaldatu ilmub eri ajal ja erinevate inimeste poolt käsikirja tehtud redaktsioonilisi parandusi arvestades. Osalt on need tehtud vastutulekuks natslikule kirjastamispoliitikale (teoste keelte loeteludes jm on toodud saksa keel alati teisele või esimesele kohale või lisatud, nagu R. Laanese puhul; algsest sõnaühendist «Euroopa diktaatorite» on saanud «Euroopa juhtivate poliitikameeste» jms). Käsikirjamuudatused pole siiski olnud eriti olulised. Taastatud on siin Johannes ja Aurora Semperit käsitlev lõik, mis käsikirjas on läbi kriipsutatud. Omandatud on kokku- ja lahkukirjutust ja kirjavahemärke ning tehtud mõni üksik vormiline muudatus.

Mart Orav

Kultuurivarad sõjatules

Hävitades kultuurivarasid, tabas sõjatuli eeskätt vaimuinimesi ja teadlasi, tabas ses suhtes neid kõige laostavamalt ja paljakstegevamalt. Seetõttu said nemad hingeliselt ja varanduslikult raskeima löögi, olles nii tugevate sidemetega ühendatud elu kestes kogutud kultuuri-esemetega. Eriti laastavalt tegi sõjatuli hävitustööd ülikooli õppejõudude kodudes, kellele raamatud ja kogutud materjalid olid just kõige vajalisemaiks vahendeiks nende teaduslikus ja pedagoogilises tegevuses. On vapustav kuulda, et tervelt 22 ülikooli õppejõu raamatukogud ja koduarhiivid, teadusliku töö jaoks kogutud materjalid ja käsikirjad, samuti kõik muud kultuuriesemed põlesid ära. Ei ole raske järeldada, et ülikooli õppejõudude raamatukogud olid erilise väärtusega veel seetõttu, et nad olid enamikult erialalise koostisega ja et kogu aeg neid süstemaatiliselt oli täiendatud. Sest kui keegi oma raamatukogu teadlikult on täiendanud, siis on seda teinud eeskätt küll ülikooli õppejõud.

Algame filosoofiateaduskonna õppejõudude hävinevad raamatukogude ja koduarhiivide vaatlemisega. Peatume kõigepealt ülikooli eesti ja üldise kirjanduse professori ja tuntud luuletaja **Gustav Suitsu** ja tema abikaasa, soome keele lektori **Aino Suitsu** raamatukogu ja koduarhiivi juures. Nende kaotus kuulub kõige raskemate hulka.

G. Suitsu perekond elas Tiigi tänavas nr. 56 J. Koivale kuulavas kivimajas. Maja põles laupäeval, 12. juuli ööl vastu 13. juulit. Kogu päeva oli kestnud hirmus kuulirahe ja möllanud ümbruses tuli. Eriti ägedasti lasti Saksa Käsitöölise Seltsi ja vennastekoguduse maja aiast. Maja, kus G. Suitsu oma perekonnaga elas, pidas kaua vastu. Viimaks hakkas tuli ka temasse, peale seda, kui oli maja lastud süütekuulidega ja kui süütajad olid võtnud selle erilise tähelepanu alla. Suitsud ise pääsesid vaevu majast eluga. Kustutada ei saadud, sest väheseid tuletõrjujaid, kes püüdsid seda teha, tulistati alatasa.

G. Suitsu perekonnal põles kogu nende varandus,

muu hulgas ka suur ja hinnaline, ligikaudu 10 000-eripeal-kirjaline raamatukogu, mis õieti koosnes kolmest raamatukogust: G. Suitsu omast 6000 eksemplariga, tema abikaasa omast 2000 eksemplariga ja abikaasa isa omast, samuti 2000 eksemplariga. Pr. A. Suitsul põles ära ka ligikaudu 300 nooditrükist.

Ainealaliselt võttes langes pearõhk G. Suitsu raamatukogus kirjandusteaduslikele kui õpetlase eriala käsitlevaile teoseile. Peale kirjandusteaduslike teoste sisaldas see raamatukogu väljapaistvalt veel teoseid ilukirjanduse, esteetika, ajaloo ja filoloogia alalt, viimatinimetatud alalt eriti G. Suitsu Helsingi ülikooli ajast, teiste seas ka E. N. Setälä ja W. Thomsoni teoseid. Kuna G. Suits oli ligikaudu 40 aastat raamatuid kogunud, siis leidis tema kogus palju väärtuslikke ja haruldasi trükiseid, eriti tema erialale kuuluvaid kirjandusteaduslikke ja ilukirjanduslikke, nende seas väljapaistvalt vanemat *esticat*, eriti esi-ärkamisaja ja ärkamisaja autorite esitrükke, näit. F. R. Kreutzwaldi teoseid. Selles osas on G. Suitsu raamatukogu häving võrdlematult suur kaotus.

Vallates kirjandusteadlasena palju keeli, oli tema raamatukogu ka keelealaliselt mitmekülgne. Nii sisaldas see trükiseid eesti, soome, saksa, inglise, prantsuse, vene, rootsi, hollandi, taani, ungari, itaalia, ladina ja kreeka keeles. Omades laia tutvusringkonda omamaiste ja välismaiste teadlaste ja kirjanikkude seas, leidis G. Suitsu raamatukogus palju autorieksemplare, nagu kirjanikkudelt Eino Leinolt, Joel Lehtoselt, Juhani Aholt, Friedebert Tuglaselt, August Kitzbergilt, Anton Hansen Tammisaarelt j.t. Ses suhtes oli tema raamatukogu üks ainulaadsemaid kogusid eesti erakogude seas.

G. Suitsu abikaasa pr. A. Suitsu tules hukkunud raamatukogu sisaldas peamiselt ilukirjandusliku, kirjandusteadusliku ja filoloogilise sisuga teoseid, olles eeskätt soome-rootsikeelne. Muuseas põles ka väga luksuslikult väljaantud A. Kivi «Seitsemän veljestä» A. Gallén-Kallela illustratsioonidega.

Kultuurivarad sõjatules

Pr. A. Suitsu isa raamatukogu kui kirikuõpetaja oma oli rõhuvas enamuses vaimuliku ja teoloogilise sisuga. Seegi sisaldas palju vanu ja haruldasi trükiseid, muu seas ka vanu ja haruldasi rootsikeelseid piibleid vase-
lõigetelega.

Peale raamatukogu hävis Suitsude perekonnal tules väga väärtuslik koduarhiiv, kirjavahetus, käsikirjade ja teaduslike materjalide kogu, mitmed maalid, muu seas ka üks kunstnik N. Triigi maal, ja 2 klaverit. Raamatukogu kõrval on G. Suitsul eriti asendamatuks kaotuseks väärtusliku ja rikkaliku kirjavahetuse häving, peamiselt Noor-Eesti ajajärgust. Muu seas hukkusid tules Fr. Tuglase, N. Triigi, V. Ridala, M. J. Eiseni ja mõne välismaise kirjandusteadlase kirjad G. Suitsule. Õnneks pääsid E. Leino ja A. H. Tammsaare kirjad G. Suitsule seega, et nad ei olnud kodus, vaid mujal. Edasi hävisid tules G. Suitsu juures umbes 75 üliõpilaste käsikirjas olevat teaduslikku tööd ja uurimust, seminaritööd kirjandusteaduse alalt, 1500 sedelit kirjandusloo alalt, mitmed kirjanduslooliselt tähtsad ürikud, Fr. R. Kreutzwaldi elu ja tegevust puutuvad uurimismaterjalid, eriti Võru perioodilt. Samuti sai hukka hulk pooleliolevaid käsikirju, nagu «Eesti kirjanduslugu» ja «Eesti poetika», viimane mustandis peagu valmis, ülikooliloengute käsikirju, mis 22 aasta jooksul käsikäes ülikooli õppetöoga võrsunud, luuletuste käsikirju, Jaan Oksa seni ilmumataid käsikirju, luuletusi ja proosat, kümmekond hernhuutlikku käsikirja jne. Pr. A. Suitsul hävis tules eriti väärtuslik perekonnaarhiiv, sisaldades mitmest põlvest mälestusesemeid, kirjalikke pärimusi ja fotosid, ning väärtuslik isiklik päevik, «Soome kirjandusloo» käsikiri eesti keeles ja väiksemaid käsikirju.

Suitsude perekonna kaotus on suuremaid Tartu linna osalise hukkasaamise loos 1941. a. suvel. Eriti andis õnnetuse mõju end tunda pr. A. Suitsu juures. G. Suits ise püüdis sellest oma loomupärase trotsiga üle olla, kuid

hiljem pidi temagi sisemisele survele mõnel määral alistuma.

Samuti suur isiklik ja üldine kaotus kultuuri alal on prof. **Peeter Tarveli** raamatukogu ja koduarhiivi häving tules. P. Tarvel elas Päeva tänavas nr. 1. Oli ise kodus, kui maja hakkas laupäeval, 12. juulil põlema, tabatuna süütepommist; kõrvalmaja põles juba varem ja levitas omalt poolt tuld. Kustutamine polnud võimalik. Päästa ei saanud midagi.

Kogu P. Tarveli varandus hävis tules. Muuseum hukkus ka umbes 5000-tiitliline raamatukogu, millele ta oli aluse pannud 1906. aastal ja mida ta oli 35 aastat suure hoolega täiendanud. Tema raamatukoguga hävines üks eesti suurimaid ja väärtuslikemaid eraraamatukogusid üldise ajaloo alalt, mis sisaldas ühte viisi nii monograafilist kirjandust kui üldteoseid. Mõnedest ajajärkudest oli P. Tarvelil väga täielik kogu teaduslikku kirjandust. Nii näit. Suure Prantsuse revolutsiooni kohta peagu kõik kirjandus, mis sel alal ilmunud. Järgnevalt sisaldas ta raamatukogu peagu täielikult Saksa keisririigi loomisaja ja kogu selle keisririigi kohta käivat kirjandust, sealhulgas O. Bismarcki teoste täieline kogu ja tema elu ja tegevust käsitlevaid biograafiaid üle 20. Muude ajajärgude kohta maailma ajaloos olid P. Tarvelil olemas ka kõik tähtsamad käsitlused ja uurimused. Siis oli tema raamatukogus mitmeid põhjalikke teoseid poliitiliste ideede ajaloo kohta, samuti liberaalide ja utoopiliste sotsialistide üle, enamikult kõik esitrükid ja alguskeeles ilmunud väljaanded. Edasi oli P. Tarvelil kõik olulisema väärtusega Baltimaid käsitlev ajalookirjandus, sealhulgas mitmeid rariteete, samuti rikkalikult üldteoseid vene ajaloo kohta.

Kuna P. Tarvel oli Ajalooteaduste Rahvusvahelise Komitee liige ja selle esindaja Eestis, siis olid tal kõik selle komitee väljaanded, mis muidu avalikule müügile ei tulnud.

Et nimetada mõnda tähtsamat P. Tarveli raamatukogus olnud teost, siis mainigem suurt W. Onckeni toimetatud üldist ajalugu käsitlevat koguteost, edasi Prantsuse revolutsiooni klassikute teoseid, nagu on A. Thiers'i ja A. C. Tocqueville'i jt. omad.

Peale üldise ja meie maa ajaloo oli P. Tarveli raamatukogus veel palju teoseid majandusteaduse ja majandusajaloo alalt ning kunsti- ja kirjanduslugu käsitlevaid luksusteoseid; ka paljude kirjandusloo klassikute teoseid, nagu H. Taine'i teoste kogu jne. Siis oli tal veel palju mitmelaadilisi ja mitmekeelilisi teatmeteoseid, entsüklopeediaid ja sõnaraamatuid, ning rikkalikult ilukirjandust, peamiselt uuemat eestikeelset, aga ka vöörkeelset klassikat, nagu W. Shakespeare'i ja J. W. Goethe teoste täielikud kogud. Ka rikkalik kogu separaate ja brošüüre.

Kuna P. Tarvel taotses muretseda teoseid peamiselt algkeeles ja esitrükkides ja kuna ta valdab palju keeli, siis sisaldas ta kogu trükiseid ka paljudes keeltes, peamiselt aga eesti, saksa, prantsuse, inglise, vene, soome ja ladina keeles.

Ainuke trükis, mis P. Tarvelil säilis — sellepärast, et see oli välja antud —, on Yrjö Sakari—Yrjö Koskise «Nuijasota, sen syyt ja tapaukset» II tr., 1897. See raamat sai P. Tarvelile uue raamatukogu aluseks.

P. Tarvelil hävis tules ka peagu kogu rikkalik koduarhiiv. Väärtuslik kirjavahetus põles täielikult. Samuti hävisid kõik teadusliku töö materjalid, käsikirjad, ürikud, mõned maalid jne. Eriline kaotus on Eesti 1905. aasta liikumist puudutavate rahva suust kogutud materjalide häving, millede kogumist korraldas ja juhatas P. Tarvel ning mis olid tema juures hoiul. Käsikirjadest põlesid tal pikema aja jooksul valminud trükivalmis ja allikmaterjali põhjal koostatud uurimus «Imperialismiajastu 1871—1914», mis oleks trükituna tulnud umbes 600 lhk., edasi suurem käsikiri kodumaa ajaloost «Asehaldamisäeg

Tartus», mitu väiksemat käsikirja ja kõik loengute käsikirjad.

Teine tähtis raamatukogu ajaloo alalt hävis prof. **Hendrik Sepal**. H. Sepp elas Tiigi tänavas nr. 58 notar A. J. Siska majas, kuhu oli kolinud juba 1920. aastal. Maja põles laupäeva õhtupoolikul 12. juulil. H. Sepp ise ei olnud kodus, oli Kambjas.

H. Sepal hävis tules kogu varandus. Eriti suurt kaotust tähistab ligikaudu 3000-tiitlilise raamatukogu põlemine, mis oli üks täielikumaid ja süstemaatsemaid erakogusid eesti ajaloolise kirjanduse ja *baltica* alal. H. Sepa raamatukogu sisaldas peagu kõik meie maa ajalukku puutuvad allikogud, kõik tähtsamad teaduslikud käsitlused, uurimused ja käsiraamatud, nagu «Urkundenbuch», J. Fr. Recke — K. E. Napiersky «Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon», E. Winkelmanni «Bibliotheca Livoniae historica», «Briefflade» jne. Siis leidis selles kogus palju raamatuid Soome ja Rootsi ajaloo alalt. Mõne Soome ajaloolase uurimused olid kõik olemas, nagu A. R. Cederbergi ja A. Korhose omad. Peale eesti, balti ja soome ajaloolise kirjanduse sisaldas H. Sepa raamatukogu veel palju teoseid üldise ajaloo ja ka kunsti- ning kirjandusloo alalt, nagu G. F. Knappi, C. Glaseri teosed kunsti- ajaloo alalt ja T. B. Macaulay, H. Taine'i, L. Ranke ja T. Mommseni teosed üldise ajaloo ja kirjandusloo alalt. Ka oli suur hulk ilukirjanduslikke teoseid. Kogunud oli H. Sepp raamatuid juba ligikaudu 35 aastat. Keelealaliselt oli tema raamatukogu peamiselt eesti-, saksa-, soome-, rootsi-, inglise-, prantsuse-, vene- ja ladinakeelne.

H. Sepal põles ära ka väärtuslik koduarhiiv, mis sisaldas palju mitmesugust materjali, ajaloomaterjalide ja ürikute kogusid. Nii peagu täieliku rootsiaegse Lõuna-Eesti kaardi fotostaadid, umbes 70—80 lehte. Eesti külade kaarte oli H. Sepal fotostateeritud ligikaudu 100. Siis oli tal palju ära kirju asustusajaloo alalt, nagu hingede revisjonid rootsiaegseist maaraamatuist ja muist ürikuist. Kuna H. Sepp töötas viimastel aastatel meie maa asustusajaloo

Kultuurivarad sõjatules

uurimise, esijoones Pärnumaa asustusajaloo uurimise alal, siis oli tal tehtud palju märkmeid asustusajaloo kohta, mis kõik hävisid.

Ära põles H. Sepal ka kogu kirjavahetus, mis oli eriti rikkalik soome ajaloolastega, nagu A. R. Cederberg, A. Korhonen, U. Y. Hannula jt. Ka kõik käsikirjad hävisid, nagu juba trükivalmis suurem uurimus «Ingeri operatsioonid Põhjasõja ajal 1701—1704» ja väiksem käsi-kiri «Ingeri operatsioon 1708» jt.

Kunstiesemetest põles ära kunstnik A. Laikmaa maal «Naisterahva pea» ja kunstnik E. Jõesaare tehtud kipsbüst H. Sepast.

Edasi hävis tules ülikooli eesti ja üldise kirjanduse dotsendi ja kirjaniku **Johannes Semperi** ja tema abikaasa, muusikapedagoogi ja pianisti **Aurora Semperi** väärtuslik raamatukogu ja koduarhiiv. Semperid elasid Veski tänavas nr. 65 omas majas, kuhu olid asunud elama 1928. a. Maja põles 12. juulil, õõl vastu 13. juulit. Kuuldavasti olevat tuli alguse saanud süütepommist, võibolla ka teisest majast. Ise Semperid juures ei olnud. Kustutamist ei teostatud. Ära põles kogu Semperite varandus, sealhulgas umbes 5500-tiitliline raamatukogu ja 500-tiitliline noodikogu. Kogud asusid mitmes toas.

Suurima murdosa Semperite raamatukogus moodustasid ilukirjanduslikud teosed, nii eesti- kui ka võõrkeelsed. Eesti ilukirjandus oli nende kogus oma paremikus peagu kõik olemas, alates kõige vanemast ja lõpetades kõige uuemaga, mõned teosed koguni mitmetes trükkides ja eksemplarides. Väliskirjandusest sisaldas Semperite raamatukogu hea valiku paremaid ilukirjanduslikke teoseid nii alguskeeles kui tõlkes, nii uuemat kirjandust kui klassikat, nii illustreeritud kui lihtsaid väljaandeid, eriti rohkesti aga paljude maade ja rahvaste muinasjuttude ja legendide kogusid. Peagu võrdselt rohkesti oli olemas prantsuse, inglise, saksa, vene, itaalia, skandinaavia ja soome autorite teoseid, järelikult oli esindatud kogu

euroopa kirjandus. Palju oli Semperite kogus ka autori-eksemplare nii kodumaisilt kui välismaisilt autoreilt.

Peale ilukirjanduse leidus Semperite raamatukogus rohkesti teoseid filosoofia, esteetika, kirjandusteaduse, kunsti ja kunstiteaduse, muusikateaduse, ajaloo, käsitöö ja teatmekirjanduse alalt, nii eesti kui võõrkeelseid, ja ajakirju. Nimetatud aladelt hävis tules palju just väärtuslikke väljaandeid. Osalt olid Semperid oma raamatud päranduse teel J. Semperi isalt saanud, rõhuvas enamuses aga ise 40 aasta kestes hankinud. Raamatud olid suures osas maitsekalt köidetud.

Semperite koduarhiiv oli üks suuremaid ja väärtuslikumaid Tartus enne linna hävimist. Selles leidus suurel hulgal nii oma kui võõraid käsikirju. Viimaseid oli J. Semperi kui kauaaegse ajakirja «Looming» toimetaja juurde aja jooksul palju kogunenud. Teiste hulgas põles ära ka Eduard Vilde viimane käsikiri ja terve kollektsioon A. Gailiti käsikirju. Pr. A. Semperil hävis üks lasteraamatu käsikiri.

Edasi sai hukka nii Semperi enese kui ta abikaasa rikkalik kirjavahetus nii kodumaiste kui välismaiste kirjanikkude ja teadlastega, samuti ka muusikainimestega. Semperid olid kavakindlalt kõik neile saadetud kirjad säilitanud. Ka põles ära suur fotode kogu, eriti palju ülevõtteid kirjanikkudest ja teadlastest, teadusliku töö materjale, dokumente, rahvuslikke käsitöid, päevikuid jne. Onneks säilis osa päevikuid, kuna need olid mujal. Samuti hävis hulga kunstiesemeid: 5 maali, 5 skulptuuri ja töid graafika alalt, kunstnikkude nagu Adamson-Eric, N. Triik, E. Jõesaar ja E. Viiralt, omi. Muusikariistadest põles ära klaver ja kaks viiulit. Semperite raamatukogu ja koduarhiivi häving on asendamatu kaotus meie vaimsele kultuurile. Pr. A. Semperil on kahju eriti luuletuskogudest ja noodikirjandusest.

Mitmeid aastaid töötas Tartu Olikooli filosoofiateaduskonna õppejõuna prantsuse keele ja kirjanduse ning kunstiajaloo alal prantsuse kunstiajaloolane **Lucien Rud-**

rauf. 1939. a. kevadel siirdus ta suvevaheajaks Prantsusmaale. Sügisel aga ei saanud ta enam sõja tõttu Eestisse tagasi tulla. Tema varandus oli usaldatud pr. Tooni Pukitsa hoole alla Päeva tänavas nr. 3, kus see põles ära laupäeval, 12. juulil. Muuseas hävis tules L. Rudraufil väärtuslik raamatukogu, mis sisaldas umbes 1500 eripeal-kirjalist trükist peamiselt prantsuse filoloogia, kirjanduse ja kunstiajaloo alalt. Samuti põles tal ära mitmeid käsi-kirju prantsuse kirjanduse ja kunstiajaloo uurimise alalt.

Ülikooli filosoofiateaduskonna õppejõudude hulka kirjandusteaduse alal kuulus 1940/41. aastal ka kirjandus-teadlane, endine eesti keele ja kirjanduse õpetaja **Karl Taev**. Temagi raamatukogu ja koduarhiiv hukkusid tules. K. Taev elas Tähe tänavas nr. 48, U. Põderoni pärijate majas. See hakkas põlema laupäeval, 12. juulil, saades pihta süütepommi. Kedagi K. Taevi perekonna inimestest juures ei olnud.

Põles kogu K. Taevi varandus, mis majas oli, ühes 4500-tiitlilise raamatukoguga, mida oli täiendatud hoolega ligikaudu 20 aastat. Raamatukogus langes peaarhiiv ilukirjanduslikkudele teostele. Seal leidsid peagu kõik Eesti iseseisvusaja paremad eestikeelsed teosed, aga ka väga palju vanemat eestikeelset ilukirjandust, samuti ka saksa-, vene- ja soomekeelset kirjandust. Peale ilukirjanduse sisaldas K. Taevi raamatukogu palju kirjandusteaduslikku, muusikateaduslikku, marksistlikku, ajaloo- ja kunstikirjandust ning noodikirjandust. Muuseas leidsid selles kogus täielikult kõik eesti kirjandusloolised teosed, samuti täielised komplektid ajakirja «Eesti Kirjandus» alates selle ilmumahakkamisest 1906 kuni ilmumise lõpuni 1940, ja ajakirja «Loomingut» algusest peale. Kuna K. Taev oli tugevate bibliofiilsete huvidega, siis leidsu tema raamatu-kogus ka suurel hulgal bibliofiilseid väljaandeid, nagu kõik M. Laarmanni poolt väljaantud trükised ja muud sellesarnased asjad.

Koduarhiivi osas põles K. Taevil ära kogu kirja-vahetus, üks trükivalmis käsikiri Eesti kirjandusloo alalt

ja nimelt «Eesti kirjandus kitsas väravas ajavahemikul 1850—1880», milline uurimus oli koostatud tsensuuriandmetel.

Kunstiesemetest hävis 6 maali.

Eriti kurblooline on ülikooli noorema õppejõu, klassilise filoloogi **Rudolf Laanese** ja tema kirjavara saatus. Ta elas Võidu tänavas nr. 24; Võidu ja Uueturu tänava nurgal olevas Th. Kanemäele kuuluvast majas. Maja põles laupäeval, 19. juulil. Korterite inimestest kedagi juures ei viibinud ega saanud ka tuletoorjused midagi teha. Tuli hakkas teistest majadest. Sel ajal kui maja põles, ei olnud R. Laanes ise enam elavate seas. Teda tabas lahingu ajal, laupäeval, 12. juulil tulekustutamisel ülikooli võimla juures šrapnellikild, mis teda raskesti haavas ja mille tagajärjel ta suri esmaspäeval, 14. juulil.

Tules hävis muu varanduse hulgas R. Laanesel väärtuslik raamatukogu, mis sisaldas umbes 1600 tiitlit. Sisuliselt oli selle koostis peamiselt klassilis-filoloogiline. Trükiste hulgas oli nii tekste, uurimusi kui üldteoseid. Vähemal määral sisaldas R. Laanese raamatukogu ka ilukirjandust, kirjandusteaduslikke, filoloogilisi, ajaloolisi ja teatmeteoseid. Raamatukogu koostis oli eesti-, kreeka-, ladina-, itaalia-, saksa-, inglise- ja soomekeelne. Palju oli selles kogus spetsiaalseid ja haruldasi trükiseid, kuna R. Laanes oli tuntud kirgliku raamatusõbrana. Ta hakkas koguma raamatuid alles küll 1932. aastal, kuid selle lühikesel aja jooksul oli ta enesele juba tüseda raamatukogu soetanud, mille peaväärtust tähistavad teosed klassilise filoloogia alalt.

Raamatukogu kõrval põles R. Laanesel ka koduarhiiv, mis sisaldas muuseas kartoteegi, kus oli palju materjale teaduslike tööde jaoks, eriti rohkesti Platoni «Politeia» kohta, samuti Thukydidese ja krooniku Läti Henriku kohta. Käsikirjadest hävis tules Läti Henriku kroonika peaaegu trükivalmis eestikeelne tõlge, mille valmistamise Eesti Kirjanduse Selts R. Laanesele kui väljapaistvale ja andekale latinistile oli ülesandeks teinud ja mis pidi

ilmuna nimetatud seltsi väljaandel. Selle käsikirja kaotus on eriti suur kahju. Edasi hävisid käsikirjadest tõlked Lukianosest ja samuti tõlked Rooma autoreist Petroniusest ja Catullusest. Ära põles ka haruldaselt huvitav anekdootide kogu, mida R. Laanes oli süstemaatiliselt ja suure innuga kogunud. Anekdootide kogu sisaldas anekdote eriti Tartu haritlaste, poliitiliste tegelaste ja Euroopa juhtivate poliitikameeste kohta, eriti aastailt 1938 ja 1939. R. Laanes oli kogunud palju materjali ka ülikooliküsimuste kohta 1937. a. paiku, mil need küsimused olid väga aktuaalsed. Need materjalid põlesid kõik ära. Edasi hävis mitmeid kunstiesemeid, muu seas E. Viiralti graafikat, palju enda tehtud fotosid sündmusist ja inimesist ja kirjavahetus omamaiste ja välismaiste teadlastega.

(Järgneb)

E. Mättik «Aguli õu», 1938, värviline puulõige Tartu Kunstimuseumi kogudest

LOOV MAASTIK: MIKS ME JÄÄME PROVINTSI?

Martin Heidegger

Tõlkinud Ülo Matjus

Ühe avara kõrgoru järsul nõlval lõunapoolses Schwarzwaldis seisab 1150 m kõrgusel väike suusahütt. Põhiplaanilt on ta 6×7 meetrit suur. Madal katus ulatub üle 3 ruumi: eluköögi, magamisruumi ja uurimiskambri. Kitsal orulammil laiali pillatult ning sama järsu vastas-nõlva ääres asub üksteisest eemal suure räästaskatusega talumaju. Nõlvakut pidi ülespoole ulatuvad mägikarjamaad ja aasad metsa alla, kus vanad tumedad nulud kõrgusse pürivad. Üle kõige laiub kirkas suvetaevas, mille sädelevas laotuses kaks kanakulli suuri ringe tehes kõrgusse tõusevad.

See on minu töömaailm — nähtud külalise ja suvevõõra *vaatlevate* silmadega. Ise ei vaatle ma maastikku õieti küll kunagi. Ma kogen ta tuunitist, päevitist-õist muutumist aastaegade suures tulekus ja minekus. Mägede raskus ja nende ürgkivistu tugevus, nulgude aeglane kas-

Sõnastet 1933 pärast uut kutset Berliini ülikooli, kuuldi «Loo-
vat maastikku» samal sügisel Berliini Ringhäälingun saatetult. Aval-
dati siis järgmisel aastal paaris Badeni ajalehes, samuti Freiburgi
(Breisgau) saatja ning Lõuna Ringhäälingu (*Südjunk*) poolt. Tõlke
alustekst: *Martin Heidegger, Schöpferische Landschaft: Warum
bleiben wir in der Provinz? // Martin Heidegger, Gesamtaus-
gabe. — I. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910—1976. — Band
13: Aus der Erfahrung des Denkens 1910—1976. — Frankfurt am
Main: Vittorio Klostermann, 1983. — S. 9—13. U. M.*

vamine, õitsvate mägikarjamaade hiilgav lihtne ilu, mägi-oja kohin kauges sügisöös, sügavasse lumme tuisatud väljade karm lihtsus — kõik see surub ja tungib ja väreleb läbi argise olemise seal ülal.

Ning see ei sünni jällegi mitte mõne nautleva süvenemise ja kunstliku tundlemise soovitud silmapilkudel, vaid ainult siis, kui päristine olemasolu oma töös seisab. *Alles* töö avab ruumi sellele mägitegelikkusele. Töö kulg jääb maastiku toimumise süvasse lastuks.

Kui sügaval talveööl raevutseb hüti ümber metsik lumetorm oma iilidega, *siis* on see filosoofia ülev aeg. Ta küsimine peab *siis* lihtsaks ja olemuslikuks muutuma. Ühegi mõtte töötlus ei saa muud kui vali ja vahe olla. Keelelise vermimise vaev on kui kõrgusse ulatuvate nulgude vastuseis tormile.

Ning see filosoofiline töö ei edene mitte mõne veidriku iseäraliku tegevuse kombel. Ta kuulub sinna talumeeste töö hulka. Kui noor talumees rasket sarvkelku nõlva pidi üles tirib, et teda peagi põõgihalge täis laaditult ohtlikul laskumisel oma õue poole juhtida, kui karjane aeglasel-unistaval sammul oma lojuseid nõlva pidi üles ajab, kui talumees oma töötoas vilunult arvutuid sindleid oma katuse tarvis valmis seab, siis minu töö on *sedasama laadi*. Selles juurdub vahetu kuuluvus talumeeste hulka. Linlane arvab, et ta läheb «rahva hulka» niipea, kui ta suvatseb mõne talumehega pikemasse vestlusse laskuda. Kui ma õhtul tööpausi ajal koos talumeestega ahjupingil või laua ääres pühase all toanurgas istun, siis ei räägi me *enamasti hoopiski mitte*. Me tõmbame *vaikides* oma piipu. Vahetevahel võib-olla langeb mõni sõna, et metsas jõuab nüüd raietöö lõpule, et läinud ööl murdis nugis kanalasse sisse, et küllap hommikul toob lehm vasika, et sugulast tabas rabandus, et ilm «pöörab» varsti. Omaenese töö seesmine kuuluvus Schwarzwaldile ning ta inimestele tuleb aastasadadepikkusest ei millegagi asendatavast püsimisest alemanni-švaabi pinnas.

Linlast «ergutab» mõni niinimetatud maal-viibimine

ülimalt ühe korra. Kogu minu töö on aga kantud ja juhitud nende mägede ja nende talumeeste maailmast. Aegajalt on nüüd see töö seal ülal pikemaks ajaks katkestatud läbirääkimiste, ettekandereiside, nõupidamiste ja õpetegevuse poolt siin all. Aga niipea kui ma jälle üles jõuan, tungib juba hüti-olemise esimestel tundidel ligi kogu varasemate küsimuste maailm — ning nimelt täiesti samal kujul, mil ma ta maha jätsin. Mind lihtsalt seatakse selle töö omavõnkumisse ning õigupoolest ei ole mul võimugi ta varjatud seaduse üle. Linlased imestavad sageli pika ühetoonilise üksiolemise [*Alleinsein*] üle talumeeste seas mägede vahel. Ometi ei ole see mõni üksiolemine, küll aga üksildus [*Einsamkeit*]. Nimelt suurtes linnades võib inimene kergesti olla nii *üks* kui *vaevalt k u s a g i l m u j a l*. Aga ta ei saa seal kunagi üksildane olla. Sest üksildusel on see ürgomane võim, et ta ei *lahuta* meid, vaid *heidab* kogu olemasolu *valla* kõigi asjade olemuse avarasse lähedusse.

Seal väljas võib ajalehtede ja ajakirjade vahendusel välkkiirelt «kuulsuseks» saada. See on ikka veel kõige kindlam tee, mida pidi oma kõige pärisem tahtmine *väärtõlgitsuse* ohvriks langeb ning põhjalikult ja kiiresti unustusse satub.

Seevastu on talumehelikul meelepidamisel oma lihtne, kindel ja järelejätmatu *truudus*. Hiljuti hakkas seal ülal üks vana talunaine surema. Sageli ja meelsasti oli ta minuga lobisenud ning seejuures vanu külalugusid välja kraaminud. Oma түседas piltlikus keeles hoidis ta veel alal rohkesti vanu sõnu ja mitmesuguseid ütlusi, mis on tänasele külanoorpõlvele juba arusaamatuks muutunud ning elavale keelele nõnda kaduma läinud. Veel läinud aastal — kui ma nädalate kaupa hütis üksi elasin — tuli see talunaine oma *83 aastaga* sageli minu poole, tõustes üles mööda järsku nõlva. Ta tahtis kohapeal, nagu ta ütles, iga kord järele vaadata, kas ma veel alles olen või kas mind «keegi» järsku ära varastanud ei ole. Oma suremisöö veetis ta kõneluses oma ligimestega. Veel poolteist tundi

enne lõppu tegi ta neile ülesandeks «härra professorile» tervisi viia. — Säärane meelespidamine maksab võrreldamatult enam kui mõne maailmalehe osavaim «reportaaž» minu arvatava filosoofia üle.

Linlik maailm satub ohtu langeda hukatusliku väärusu saagiks. Üks väga häälekas ja väga agar ja väga mõnulev pealetükkivus näib sageli hoolt kandvat talumehe maailma ja ta eksistentsi eest. Nõnda aga eitatakse just seda, mis nüüd üksnes puudu jääb: eemale hoida talumehe eksistentsist, jätta see enam kui kunagi muidu ta päris oma seaduse hoolde; käed eemale — et mitte tirida seda literaatide võltsi keelepeksu rahvusluse ja oma-pinnaspüsिमise üle. Talumees ei tarvitse ega taha sugugi seda linlikku emalikkust. Mida ta ometi tarvitseb ja tahab, see on diskreetne takt ta pärisomase olemuse ja selle iseseisvuse suhtes. Aga rohked linnast pärit tulnukad ja läbisõitjad — suusatajad mitte viimastena — käituvad tänapäeval külas või taluõuel sageli nõnda, nagu «amüseeriksid» nad oma suurlinlikes lõbustuspaleedes. Säärane käitumine purustab ühe õhtuga enam, kui eales suudavad edendada aastakümnetepikkused teaduslikud õpetussõnad rahvusluse ja rahvatundmise kohta.

Jätkem maha kõik alandav sõbrutsemine ja võlts rahvalikkus — õppigem toda lihtsat karmi eksistentsi seal ülal tõsiselt võtma. Alles siis kõneleb ta meile taas.

Hiljuti sain ma teise kutse Berliini Ülikooli. Säärasel puhul tõmbun ma linnast tagasi hütти. Ma kuulan, mida ütlevad mäed ja metsad ja talud. Siis lähen ma oma vana sõbra, ühe 75-aastase talumehe poole. Ajalehest on ta Berliini kutsest lugenud. Mida ta ütleb? Aeglaselt viib ta oma selgete silmade kindla pilgu minu omadesse, hoiab suu rangelt kinni, paneb oma truu-mõtliku käe mulle õla peale ning — raputab vaevumärgatavalt pead. See peab tähendama: järeleandmatult Ei!

GOETHE MEIS ENESTES: KATSE VÖRRELDA URPHÄNOMEN' EID JA LOOMULIKKE KATEGOORIAID

Heiti Pakk

GOETHE NATUURFILOSOOFIA

Vladimir Vernadski märgib oma «Mõtisklustes Goethest kui looduseuurijast» 1946. aastal: «Tema loodusteaduslikku tööd on eelkõige mõjutanud ta religioosne loodusetaju, kunstniku, mitte filosoofi arusaamine. [...] Ta oli sügavalt ja siiralt usklik, oli teadlikult panteist.» (Вернадский 1981: 256). Siinkirjutaja on veendumusel, et Goethe loodusteaduslike vaadete päritolu tuleb otsida just tema filosoofilistest arusaamadest (tegelikult on ka Goethe panteism filosoofiline, mitte religioosne, nagu püüab näidata Vernadski). Meie kontekstis on oluline lähemalt vaadelda kahte üldisemat probleemi: olemuse ja nähtumuse ning üksiku ja üldise käsitust.

Olemust ja nähtumust käsitleb Goethe ühtsena. Talle on võõras 17. sajandil kujunenud ja kinnistunud ning tema kaasajaks ainuõigeks kuulutatud eksperimentaalteaduslik lähenemine, mille kohaselt olemus ja nähtumus paiknesid eri tasanditel: objekti olemuseni jõudmiseks peab uurimismeetodite ja instrumentide abil uuritavat

Autor tänab Linnar Priimäge ja Jüri Allikut lahke kaasabi eest.

töödeldes nähtumusest läbi tungima, selle kõrvale lükkama kui ebaolulise ja petliku. Parima näitena võib meenutada Goethe etteheiteid Newtonile valguse ja värvuse käsitlemisel: kas saab valguse «tegelik» olemus avalduda siis, kui täidetud on niisugune tohutu hulk kunstlikult loodud tingimusi (pime ruum, valge ekraan, peene valguskiire teele asetatud prisma jne)? Niimoodi «üle kuulates» võib looduselt küll ükskõik mida välja pressida, kuid sellena, mis valgus tõeliselt on, paistab ta ainult oma loomulikus olekus. Goethe järgi avaldub olemus alati nähtumuses, tuleb vaid üles leida sellised tingimused, mille puhul olemus eriti selgelt ilmneb.

Sarnaselt olemusele ja nähtumusele on ühtsed ka **üldine ja üksik**. Seda illustreerib kõige selgemini Goethe sümbolikäsitus: sümbol esindab (näitab välja) üldist üksikute maailmas (üksiku kujul), ta on *das Speziale in's Allgemeine emporgehoben* («üldisusse tõstetud erilisus» vt Priimägi 1987).

Goethe natuurfilosoofilistes vaadetes keskendume edaspidi sellele, kuidas on organiseeritud erinevate loodusvormide mitmekesisus, täpsemalt taime- ja loomamorfoloogia-alastele töödele.

«Looduslugu tunneb hästi orgaaniliste vormide mitmekesisust. Tema poolt ei jää tähelepanuta, et suur mitmekesisus sisaldab siiski teatud kokkulangevusi, osalt üldises, osalt erilises, ning ta mitte ainult ei kirjelda teadaolevaid organisme, vaid ka liigitab neid kord gruppidesse, kord ridadesse vastavalt nähtavatele vormidele ja avastatud tunnustele: sellega luuakse võimalus saada ülevaade suurest hulgast objektidest korruga. See töö on kahesuunaline: otsitakse pidevalt uusi objekte, ja samas püütakse üha paremini looduse ja avastatud tunnustega kooskõlas neid grupeerida ning seejuures vältida iga-sugust suvalisust.» (Tere 1957: 104—105).

Edaspidise selguse huvides esitame Goethe loodus-käsitusele kaks küsimust. Esiteks, **mis** on loodusnähtuste kirevuses ühine ehk üksiknähtustes see üldine, millel vor-

mide rohkus põhineb? Goethe nimetab seda ühist alget, teatud loodusnähtuse klassi olemust ürg- või algfenomeniks (*Urphänomen*).

Teiseks küsimus selle kohta, kuidas (mil viisil) see üldine üksikutes (ühine mitmekesisis) on. Näeme, et see esineb neis tervikuna, *Gestalt*'ina, nii et kõik üksiknähtused on oma *Urphänomen*'i modifikatsioonid. Selles mõttes on *Urphänomen* morfoloogia (teadus vormidest) kõrgeim abstraktsioonitase, kus säilib veel tema objekti — vormide (*Gestalten*) — spetsiifika.

Näiteks võib tuua Goethe taimemorfoloogia-alased tööd (nt *die Metamorphose der Pflanzen*, mille esimene väljaanne ilmus 1790. aastal), kus ta erinevate õistaimede võrdlemise teel leidis, et kõik taimed ise ning ka kõik taimede erinevad osad (vars, õielehed, õis, vili jne) on tegelikult lehe erikujud (metamorfoosid), «variatsioonid lehe teemal». Leht ongi taime *Urphänomen*, alg- või ürgtaim (*Urpflanze*), taime idee. Sõna «ürgne» ei tule siin mõista mitte evolutsioonilise kategooriana, *Urpflanze* ei tähista mingit iidset vormi, millest kaasaegsed on välja arenenud, vaid on see ürgne alge, mis on taimetele loomulomane, teda taimena olla laseb.

Märgakem siinkohal ka Goethe ideekäsituse olulist erinevust Platoni või Kanti (ja Schilleri) omast. Idee ei paikne mitte transtsendentsuses ega transtsendentaalsuses, vaid on pärit nähtavast (reaalsest) maailmast — leht on looduses silmaga nähtava objektina täiesti olemas.

Niisiis esineb Goethe arvates looduse mitmekesisuses teatud nähtusi või vorme, mis on teatud loodusnähtuste klassile kõige iseloomulikud, tüüpilisemad. Nendes tuleb selle klassi olemus kõige puhtamalt esile, selles mõttes võib neid nimetada ka puhasteks fenomenideks (vene keelde ongi mõned uurijad *Urphänomen*'i niimoodi tõlkinud; nt Канаев 1957).

Goethe morfoloogia ülesandeks on need puhtad fenomenid üles leida ja vähemtüüpilisi esinemisvorme puhastega võrdlemise teel kirjeldada. Goethe on korduvalt

rõhutanud, et looduseuurijana on tema roll vaadelda, ning toonitanud oma mõtlemise kaemuslikkust ja esemelisust (*gegenständliches Denken*).

Selline vaateviis tuleneb Goethe panteistlikust looduskäsitusest: loodus kõneleb inimeses iseendaga ning kui inimene seda kõnet moonutamata kuulda võtab, paistavadki asjad talle tõelistena (nendena, mis nad tegelikult on), sest loodus ei hakka ju iseenese eest midagi varjama. Subjektiivne pilt maailmast võib seega olla reaalse maailmaga täielikus kooskõlas. Ehk nagu ütleb Spinoza «Eetika» II peatükis: *ordo et connexio rerum est ordo et connexio idearum*. («Ideede kord ja seos on seesama, mis asjade kord ja seos»).

Eelnevast järeldub, et Goethe ei püüagi varjata oma loodusteaduslike vaadete «naivismi» (subjektiivse loomulikkuse või loodusläheduse tähenduses), ta kirjeldab asju sellistena, nagu need talle paistavad, nagu loodus neid talle näitab. Siinkohal on väga ahvatlev teha oletus, et see viis, kuidas Goethe ümbritseva looduse objekte oma morfoloogias kirjeldab, võiks olla mingil moel sarnane sellega, kuidas inimene üldse end ümbritsevat nähtavat maailma liigendab. Selle oletuse kontrollimiseks vaatlemegi järgnevas võimalikke poolt- ja vastuargumente, mis inimese mõtlemist ja üldise tegelikkusetaju mehhanisme uuriva psühholoogiaharu, kategoriseerimispsühholoogia uurimustest leida on.

LOOMULIKE KATEGOORiate UURIMINE PSÜHHOLOOGIAS

Psühholoogia-alases kirjanduses kasutatakse mõistet «kategooria» hoopis laiemas tähenduses kui filosoofias: psühholoogia jaoks on kategooria olemas siis, kui kahte või enamat objekti käsitletakse ühtmoodi. See «ühtviisi käsitlemine» võib tähendada väga erinevaid asju: ühe

nimega nimetamist, sama tegevuse rakendamist, sarnaselt reageerimist jne (Rosch 1978). Tajutav maailm esitub inimesele kordumatute situatsioonide reana, kuid organism ei reageeri neile kui iga kord uutele — reaktsiooni mõjutab eelnev kogemus ning kategoriseerimine, millegi ühise äratundmine erinevas, erineva **üldistamine** sarnaseks.

Kaks sarnast küsimust nendega, mis me eelnevas Goethe morfoloogiale esitasime, nimelt, **mis** ja **kuidas** üldistamise aluseks olev ühine inimese peas on, kerkisid eksperimentaalpsühholoogias esile alles üsna hiljuti, 70. aastate algul. Varasemad mõtlemist ja mõisteid käsitlevad teooriad põhinevad kõik eksperimentidel, milles kasutati kunstlikke mõisteid. Selles paradigmas tehtud eksperimentides näidati katseisikule mõne tunnuse poolest erinevaid stiimuleid (nt eri värvi ja erineva suurusega geomeetrilisi vorme) ja õeldi talle, millised neist ühte kuuluvad (nt kõik suured ja ümarad asjad). Katsete käigus jälgiti seda, kuidas inimene klassifikatsiooni aluseks olevad defineerivad tunnused ära õpib. Nende eksperimentide põhjal tehti järeldusi selle kohta, kuidas inimese mõtlemine mõistete ja kategooriatega opereerib, ning eeldati sealjuures, et kategooriad inimese mõtlemises on üles ehitatud samamoodi nagu eksperimentideks konstrueeritud katsematerjal. Kuna see eeldus oli teadvustamata, formaalsest loogikast n-õ «hõlma all» kaasa toodud, siis küsimust selle paikapidavuse kohta ei tekkinud.

Klassikalise formaalloogilise eelduse järgi opereerib inimene selgepiiriliste kategooriatega, millesse kuulumise määrab üheselt ära mingi hulga defineerivate tunnuste omamine (nt kui mingil loomal on neli jalga, krussis karv ja ta haugub jne jne, siis on see puudel). Seega see ühine, mida inimene erinevate nähtuste klassifitseerimisel kasutab, on tema mõtlemises esindatud väga abstraktsel kujul — tarvilike ja piisavate tunnuste loendina. Kuna loomulike kategooriate (nt «koer», «nööbel») defineerivate tunnuste loend tuleks eksperimentaatori

jaoks ebageeldivalt pikk, siis on arusaadav, et palju mu-
gavam on katseid läbi viia kunstlikult konstrueeritud
mõisteid (nt «suur-ümar», «sinine-mustal-foonil») kasu-
tades.

Kategooriate mentaalse representatsiooni selline
käsitlemine muutus küsitavaks alles siis, kui psühholoogid
hakkasid antropoloogiast (etnobotaaniliste ja -zooloogi-
liste klassifikatsioonide uuringud vt Berlin 1978) ja ling-
vistikast (Wittgensteinist lähtuv nn «loomulike keelemõis-
tete» uurimine vt Wittgenstein 1953) pärit andmete mõjul
inimese loomulike kategooriate (*natural categories*) vastu
huvi tundma. (Eelkõige on uue suuna tekkimine seotud
Eleanor Roschi nimega, vt Allik 1981.)

Järgnevas vaatleme kõigepealt, kuidas loomulike
kategooriate uurimisel saadud empiirilised andmed kum-
mutasid eespool kirjeldatud formaalloogilisest eeldusest
tulenevad kaks paratamatut põhijäreldust: kategoorialiik-
mete omavahelise võrdvärsuse ja kategooriatevaheliste
piiride selguse.

Kui tajutava maailma objekte kategoriseeritaks
mingi kindla hulga defineerivate tunnuste alusel, siis
peaksid kõik objektid, millel need tunnused leitakse, võrd-
selt hästi oma kategooriat esindama, iga kategooria liige
oleks teistega samaväärne. Ent vastupidist kinnitavate
empiiriliste andmete hulk on esimesest uurimusest
(värvuste tüüpilisuse hindamise kohta: Berlin, Kay 1969)
peale pidevalt kasvanud ja üha uutele kategooria-
liikidele laienenud (Mervis, Rosch 1981): inimesed taju-
vad selgelt, et ühe ja sama kategooria mõned liikmed on
representatiivsemad kui teised, ning nende hinnangud
selle kohta, missugused liikmed on tüüpilisemad (nt «õun»
on tüüpilisem «puuvili» kui «kirss»), ning selle kohta, kui
tüüpiline mingi esindaja on (nt hinnangud 10-pallisel
skaalal), langevad erinevate küsitelute puhul kokku.
Mitmed uurimused on näidanud sellise kategoorialiikmete
representatiivsuse astmete erinevuse mõju olulistele psüh-
holoogilistele muutujatele:

Reaktsiooniaeg, mis inimestel kulub mingi objekti kategooriakuuluvuse kindlaksmääramiseks, on võrdeline selle objekti tüüpilisuse astmega (nt küsimusele, kas hiir on loom, kulub vastamiseks rohkem aega, kui samale küsimusele kassi kohta).

Kategoorialiikme nimetamise järjekord ja sagedus sõltuvad samuti võrdeliselt representatiivsuse astmest (nt ülesandes nimetada minuti jooksul erinevaid taime- liike on saadud loendid väga sarnased).

Mõningad keelemõisted, peamiselt igasugused määrused nagu «tegelikult» (nt lauses «Pingviin on tegelikult lind»), funktsioneerivad enamikes maailma keeltes kategooriakuuluvuse ebavõrdsusele viitajatena (kui toodud näitelause «pingviin» asendada «varblasega», siis vaevalt seda lauset enam täiesti normaalseks pidada saab).

Sarnasushinnangute asümmeetrilisus, mis ilmneb siis, kui erineva tüüpilisuse astmega kategoorialiikmeid võrdlevates lausetes võrreldavate poolte kohad ära vahetada ning niimoodi saadud lausepaarides katseisikutel sarnasust hinnata lasta (nt kui palju kuusk sarnaneb nuluga, või siis, kui palju nulg sarnaneb kuusega). Selgub, et ebatüüpilisemad liikmed on tüüpilisematele sarnasemad kui vastupidi (vt Allik 1981).

Tundmatute **kategooriate omandamine** on seda efektiivsem, mida tüüpilisemad on õppimise ajal esitatud eksemplarid. Laps saab rääkima õppides kõigepealt selgeks kõige tüüpilisemad juhtumid, ja alles hiljem vähemtüüpilised.

Kui kategoorialiikmete representatiivsuse vahel on suuri erinevusi, kerkib loogiliselt küsimus, kas kategooria piirid on esindatud kindlalt fikseerituna (nii peab järeldama, kui eeldada, et kategooria sisuks on tarvilike ja piisavate tunnuste loend) või hajusate ja selgelt määratlematutena. Jällegi räägivad empiirilised faktid esimesele alternatiivile vastu: erinevad uurijad on demonstreerinud lahkavamuusi ebatüüpiliste liikmete kategooriakuuluvuse kohta nii eri katseisikute vahel (nt kas forell on loom

või mitte) kui ka ebakindlust ja vasturääkivusi ühesama inimese otsustustes (nt kas näidatud värv on punane või oranž).

Milliseid järeldusi nende kahe loomulike kategooriate omaduse — kategoorial liikmete erineva representatiivsuse ja kategooriatevaheliste piiride ebamäärasuse — põhjal kategooriate sisemise ehituse kohta on tehtud? Nn «turmetusliku ökonoomsuse» nõude kohaselt on kategooriad seda efektiivsemad, mida ühesemalt nad maailma liigendavad, mida selgemini nad üksteisest eristuvad. Kuna selgub, et seda eristumist ei saavutata mitte rangelt piiritleva kategooriasse kuulumise kriteeriumi abil, on mõned uurijad (nt Rosch 1977) väitnud, et inimene saavutab tegeliku maailma nähtuste katkematus pidevuses orienteerumiseks vajaliku selge eristuse sel teel, et kategooriad on esindatud selgeimate, tüüpilisimate liikmete, mitte piirjuhtumite terminites. Selliseid kategooriate fookusi, mille ümber on koondunud ülejäänud liikmed, ning millega sarnanemise alusel toimubki maailma kategoriseerimine, on hakatud nimetama **prototüüpideks**.

Märgakem, et tegelikult vähendatakse sellise käsituse puhul mõiste intensiooni ja ekstensiooni vahelist erinevust. Kui varasema eksperimentaalpsühholoogia arusaama järgi oli kategooria sisu esindatud väga abstraktsel viisil, välistati representeeriva ja representeeritava maailma vaheline analoogia, siis uue suuna puhul eeldatakse just analoog-representatsiooni (Rosch 1977). See nihe subjektiivse tähenduse ja meelte mõjuvate objektide sarnasuse suunas on võrreldav Goethe käsitusega olemuse ja nähtumuse ning subjektiivse ja objektiivse kattuvusest.

VÕRDLUS 1: URPHÄNOMEN JA PROTOTÜÜP

Tulles taas Goethe loodusteaduslike teooriate juurde, näeme, et teatud analoogia selle peaaegu 200 aastat hiljem

tekinud kontseptsiooniga on tõesti olemas. Inimese psüühika organiseerib maailmanähtuste mitmekesisust sarnaselt Goethe morfoloogia meetodiga: tajutava maailma objektide võrdlemisel leitakse üles vastavale objektide klassile kõige iseloomulikumad (prototüüpsemad), ning teiste kategooria-kuuluvuse üle otsustatakse selle järgi, mil määral nad prototüüpi meenutavad, sellega sarnanevad.

Seega võib öelda, et Goethe pakutud lahendus artikli alguses toodud küsimustele, mis ja kuidas üldine üksikus (ühine mitmekesisuses) on, vastab tõesti üsna täpselt subjektiivse tegelikkusepeegelduse teatud mehhanismidele maailmataju psühholoogias. Ent päris psühholoogiliseks kategoriseerimise teooriaks Goethe *Urphänomen*'i kontseptsioon siiski ei kõlba, sest üks väga oluline kategoriseerimist puudutav probleem jääb sellest käsitlest täiesti välja. Jutt on nimelt kategooriate süsteemi vertikaalsest dimensioonist, mida mööda muutub kategooriate üldisuse aste.

Iga tajutava maailma objekti saab liigitada korraka mitmesse eri taseme kategooriasse (nt Schopenhaueri must puudel kuulub ühtaegu nii puudlite kui ka koerte ja imetajate ja elusolendite hulka). Need tasemed erinevad üksteisest abstraktsuse (üldisuse) astme ja oma kategooriate mahu poolest. Kui need eri taseme kategooriad on alluvussuhetes, moodustavad nad taksonoomia (klassifikatsiooni).

Tulles tagasi eespool väljapakutud mõistete juurde, võib niisiis öelda, et iga üksik esindab tegelikult paljusid mahult erinevaid üldisi. Varemkasutatud võttele truuks jäädes peab nüüd Goethe morfoloogialt küsima, kui üldine see on, mida tema poolt ülesleitud üksik esindab (nt miks peab otsitavaks olema just ürgtaim, mitte «ürglill» või «ürgeluaualdus»). Goethe morfoloogia seesmise loogika seisukohalt küll puudub sellisel küsimusel mõte¹, kuid kuna

¹ Morfoloogi jaoks olid looduse «põhiliigid» («taim», «loom», «inimene» jne) Goethe ajaks vastavale eriteaduste objektidena juba välja kujunenud ja selles mõttes eestleitavad, mitte konstrueeritavad.

meie ülesandeks on võrrelda tema seisukohti kategoriseerimispsühholoogia omadega, siis osutub selle küsimuse vaatlemine mõõdapääsmatuks.

Esmalt toome lühidalt ära psühholoogia uuringute tulemused ja neist tehtud teoreetilised järeldused, mis inimese loomulike kategooriate vertikaalse dimensiooni kohta käivad.

TAJUTAVA MAAILMA STRUKTUURSUS JA KATEGORISEERIMISE TASEMED

Klassikalisel formaaloloogilisel eeldusel põhinevates psühholoogilistes eksperimentides kombineeriti kunstlike mõistete intensiooni moodustavaid tunnuseid (*attributes*) suvaliselt. Ent eeldada, et ka loomulikud kategooriad on tekkinud mõne ajaloo kapriisi, mingi juhuse läbi², oleks mõtet ainult sel juhul, kui kõik tunnuste kombinatsioonid esineksid inimesele tajutavas maailmas võrdse tõenäosusega (Mervis, Rosch 1981). Võtame näiteks kolm kaheväärtuselist tunnust — «kehakate» (suled, karvad), «suu-ava» (nokk, suu) ja «liikumisviis» (lendamine, kõndimine). Kombineerimisel (suled-nokk-lendamine, karvad-nokk-lendamine jne) saame kaheksa olevust, kelle puhul ei ole sugugi selge, millist tunnust nende klassifitseerimise aluseks võtta, kui me soovime neid näiteks kahte

² Vaatamata paljudele vaieldamatult huvitavatele võimalustele, mida pakub näiteks loomade klassifitseerimine 1) keisrile kuuluvateks, 2) balsameerituteks, 3) dresseerituteks, 4) emisteks, 5) näkkideks, 6) mitmesugusteks, 7) hulkuvateks koerteks, 8) sellesse klassifikatsiooni kuuluvateks, 9) hullumoodi värisevateks, 10) loendamatuteks, 11) väga hea kaamelikarvadest pintsliiga joonistatuteks, 12) ülejäänuteks, 13) äsja lillevaasi lõhkunuteks, 14) eemalt kärbest meenutavateks (Borges 1966: 108), on sellesarnaste taksonoomiate tekkimine võimalik ikkagi vaid kirjanike fantaasias, mitte reaalselt funktsioneerivates kultuurides.

rühma liigitada. Puudub kriteerium, mille alusel üht tunnust teistele eelistada. Iga inimene aga teab oma kogemuse põhjal, et maailma tunnusstruktuur ei ole võrdtõenäosuslik: kaks kombinatsiooni (sulgede ja nokaga lendajad ehk linnud ning karvased ja suuga kõndijad ehk imetajad) hõlmavad suurema enamuse neid kolme tunnust omavatest elusolenditest. Maailm ei esitu inimesele struktureerimata tunnuste konglomeraadina, vaid klasteritena, s. o selgesti eristunud tunnuste kogumitena (asjadena), milles ühe tunnuse esinemise järgi on teiste olemasolu teatud tõenäosusega võimalik ennustada. Tunnused kui teiste ilmnemise «signaalid» erinevad üksteisest informatiivsuse määra (*cue validity*) poolest, nt sulgede olemasolu korral võib üsna suure tõenäosusega oletada, et põhiliseks liikumisviisiks on lendamine. Kui arvestada juba eespool viidatud «tunnetusliku ökonoomsuse» printsiipi, siis maksimaalselt informatsiooni vähima jõukuluga saab inimene just siis, kui tema kategooriad peegeldavad võimalikult täpselt seda maailma tunnusstruktuuri.

Mida ütleb see **tajutava maailma struktureerituse printsiip** loomuliku (loe: tunnetuslikult ökonoomse) kategoriseerimise erinevate tasemete kohta? Eelnevat arvesse võttes võib oletada, et mitte kõik üldisuse astmed ei ole ühtviisi kasulikud, nende psühholoogiline efektiivsus ei kasva koos üldisuse taseme või kategooria mahu suurenemisega hierarhia tippu välja, vaid jääb teatud tasemele pidama: eksisteerib mingi üldisuse tase, mille kategooriad hõlmavad kõige rohkem tajutava maailma enda poolt integreeritud tunnustega objekte (peegeldavad kõige täpselt tajutava maailma struktuuri). Selle taseme kategooriad oleksid niisiis ka kõige loomulikud ja ökonoomsemad, sest objektide äratundmine nende liikmetena nõuaks kõige vähem pingutust. Maailm ise justkui «ütleks ette», või «pakuks» end just sel viisil kategoriseerima. Psühholoogia seisukohast oleks selline tase teistest fundamentaalsem, nn **baastase**.

Kuna mingi objekti kategoriseerimine ei tähenda

mitte ainult tema võrdseks tunnistamist teiste sama kategooria liikmetega, vaid ka erinevaks tunnistamist vastandkategoriate liikmetest, pakuti välja (Rosch 1977), et selliseks baastasemeks on üldisuse tase, mille kategooriatesse kuuluvatel objektidel on maksimaalselt ühiseid tunnuseid sama kategooria ülejäänud liikmetega ja minimaalselt ühiseid tunnuseid teiste sama taseme kategooriate liikmetega. Mõnede konkreetsete objektide kolmeastmeliste hierarhiate (nt lind — pääsuke — suitsupääsuke) ühis- ja eristavate tunnuste analüüsil osutus baastasemeks keskmine. Ülemtaseme kategooriatesse kuuluvatel objektidel on liiga vähe kategooriasiseseid ühisomadusi (nt pääsukesel pingviiniga), alamtaseme omadel liiga palju ühisomadusi teiste sama taseme kategooriatega (nt suitsupääsukesel räästapääsukesega).

Sellisel defineeritud baastaseme psühholoogilist fundamentaalsust on kinnitanud ka mitmed erilised omadused, mida baastaseme kategooriate juures on täheldatud. Olulisematena olgu nimetatud kaks: 1) objektid tuntakse esmalt ära baastaseme kategooriatesse kuuluvana (nt tänaval ei nähta jooksmas mitte «looma» või «angoorat», vaid «kassi»); 2) see on kõige üldisem tase, kus kogu kategooriat võib veel esindada terviklik kujutluspiilt, kus kategooriate prototüüpe suudetakse kirjeldada veel konkreetse esindaja terminites.

VÖRDLUS 2: URPHÄNOMEN JA BAASTASEME KATEGOORIAD

Viimatiesitatatu otsene seos Goethe loodusteaduslike vaadetega peaks nüüd küll ilmne olema: kui Goethe vaimus esitada *Urphänomen*'ile (loe: prototüübile) reaalse nähtusena esinemise nõue, siis see nähtuste rühm (kui **üldine**) mida *Urphänomen* (kui **üksik**) esindab, saab ülimalt olla pärit vaid baastasemelt. Ja teiselt poolt — reaals-

suses esinevana ei saa otsida ülemtaseme prototüüpseid kategooriate esindajaid, ükski reaalne objekt ei suuda täita neid nõudmisi, mis üldisema kategooria prototüübile esitatakse (nt omada ühekorraga nii tüüpilise ahvi kui tüüpilise veise omadusi).

Et *Urphänomen*'i üldisuseaastme ja tema reaalse eksisteerimise võimaluse omavahelise seose mitteamardamine Goethele «komistuskiviks» sai, nähtub kõige ilmekamalt tema selgroogsete võrdleva anatoomia alaste töödest.

Samaaegselt taimede morfoloogia uurimisega (1790. aastate paiku) tegeles Goethe ka selgroogsete võrdleva anatoomiaga: «Seejuures tundsin ma peagi vajadust püstitada tüüp, millega kooskõla või millest erinevuse alusel oleksid järele katsutavad kõik imetajad, ning nõnda, nagu ma varemalt olin üles otsinud ürgtaime (*Urpflanze*), nõnda kavatsen ma nüüd leida ürglooma (*Urtier*), see tähendab siis lõppeks ju: looma mõiste, idee.» (Goethe 1887—1919: 20). *

Toodud tsitaat on ainuke kirjakoht, kus Goethe loomade hulgast otsitavat *Urtier*'iks nimetab, mujal mainitakse ikka tüüpi (*Typ*) või midagi samas vaimus. Ilmselt oli tema soov seda looma-ideed ürgtaime eeskujul samuti «oma silma ees näha», nagu 1794. aasta vestlusest Schilleriga selgub (Fere 1957: 98). Ent, nagu eelnevatest psühholoogia-spekulatsioonidest järeldada võib, on *Urtier*'i reaalsete loomade maailmast lootusetu leida: ainus, mida tõesti teha saab, on mingi ühise ehitustüübi või homoloogilise elundi idee väljatöötamine, millele Goethe uurijate arvates väga lähedal oli (Канаев 1957), kuid selline *Urtier* oleks looma idee juba Kanti (Schilleri) tähenduses: oleks abstraktsioon uurija enda peas. On selge, et Goethe oma arusaamadega olemusest ja nähtumusest sellega leppida ei saanud.

Selle arvatava rahulolematusega saaks hästi põhjendada ka tema zooloogia-alaste tööde nii pikka sahtlis olemise aega: kõik põhitööd ilmusid Goethe elu lõpul või

alles pärast surma 1893. aasta väljaandes. Ülesandele allajäämisest kirjutab ka Goethe ise 1830. aasta «Annaalides»: «... kuid ülesanne oli liiga suur, nii et minu eba-korrapärase eluviisi juures ei saanud seda lahendada.» (Tere 1957: 518). Tegelik põhjus põle muidugi mitte uurija püsimatuses, vaid valitud objekti, loomariigi, «sees-mises hajuvuses» oluliste tunnuste suhtes.

Eelnenud lehekülgedel demonstreerisime, kuidas Goethe loodusteaduslikud vaated mõnede eksperimentaal-psühholoogiast pärit faktide põhjal tehtud teoreetilisi spekulatsioone teatud mõttes ennetavad. Käesolev kirjutis ei pretendeeri millelegi muule, kui vaid tähelepanu juhtimisele: kui muuta veidi rõhuasetust Goethe loodusteaduslike vaadete tuletamisel tema üldisemast filosoofilisest suundumusest (panteismi kõrval vaadelda ka üldise — üksiku ning olemuse — nähtumuse käsitust), paistab tema mitmekülgne loodusteaduslike tööde pärand vähem vastuoluline. Parema seletuse saab näiteks see, miks ta algtaime nimetas leheks, kuid loomade puhul rääkis hoopis tüübist. Ning lõppeks on Goethe loodusteaduslike teooriate psühholoogilisteks tõlgendamiseks praeguseks just hoogu võtmas, näiteks on interpreteeritud nii ka tema värvusõpetust (Duck 1987). Eks püüa ju igaüks pisimagi võimaluse korral oma eelkäijate galeriid sellise nimega kaunistada.

Kirjandus

Allik, Jüri 1981. Metafoorist psühholoogi pilguga. — Looming, nr 1, lk 102—113

Berlin, Brent 1978. Ethnobiological classification. — Cognition and categorization. Eds E. Rosch, B. B. Lloyd. Hillsdale — New Jersey, Elbaum, pp 9—26

Berlin, Brent, Paul Kay 1969. Basic color terms: their universality and evolution. Berkeley — Los Angeles, University of California Press

Borges, Jorge L. 1966. Other inquisitions 1937—1952. New York, Washington Square Press

Duck, Michael 1987. The Pezold-Brücke phenomenon and Goethe's rejection of Newton's *Opticks*. — *American Journal of Physics*, vol 55, no 9, pp 793—796

Goethe, Johann Wolfgang 1887—1919. *Goethes Werke*. (Weimarer Ausgabe) II. Abteilung: Goethes naturwissenschaftliche Schriften. Bd 6 Weimar-Böhlau

Mervis, Carolyn B., Eleanor Rosch 1981. Categorization of natural objects. — *Annual Review Psychol.*, vol 32, pp 89—115

Priimägi, Linnar 1987. Goethe sümboolism ja realism. — *Edasi*, nr 198, lk 5

Rosch, Eleanor 1977. Human categorization. — *Studies in cross-cultural psychology*. Ed N. Warren. London, Academic, vol 1, pp 3—49

Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. — *Cognition and categorization*. Eds E. Rosch, B. B. Lloyd. Hillsdale — New Jersey, Elbaum, pp 27—48

Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical investigations*. New York, Macmillan

Вернадский, Владимир 1981. Избранные труды по истории науки. Москва, Наука

Гете, И. В. 1957. Избранные сочинения по естествознанию. Москва, Изд АН СССР

Каваяев, Иван 1957. Гете-натуралист. — И. В. Гете. Избранные сочинения по естествознанию. Москва, Изд АН СССР, с 418—464

LUULET

J. W. von Goethe

Tõlkinud Ants Oras

VAIMUDE LAUL ÜLE VETE

Inimese hing
on sarnane veega:
taevast see tuleb,
taeva ta tõuseb
ning jälle alla
maale laskub
ja vaheldub aina.

Kui heidab end kalju
järsakult puhtaima
hõbeda viirg,
siis pilvede tuisuna
helkides tolmab
paljale paele,
loorkergena hõljudes
siledalt pinnalt
tasaselt
sahiseb orgu.

Kus aga tõkkeks
ta langusel rahn,
sääli vahutab vihaselt
astmeti taarnate
neelu.

Lamedas sängis
orgude õitsengu läbib
ta vool,
läikivas järves
peegeldub kõikide
tähtede palg.

Tuul, see on lainete
armatsev peig,
tuul see, kes vee
segab põhjani keema.

Inimese hing,
kuis sarnaned veega,
inimese saatus,
kuis meenutad tuult!

PÜSIVUS MUUTUSES

Ah, miks õrnust luurab kadu,
küllust kadu kevadkuul?
Näe, ju ohtrat õilmesadu
puielt puistab leige tuul.
Vaatad haljast lehekatust —
meel, kas hõisatad või nead?
Pea ju laulab torm ta matust,
okstelt kisub kõdund read.

Tahad vilju, ära oota,
kahma kõik, mis püsib peos!
Ühed küpsmas — teistelt loota
tohid rikkust, mis veel eos.
Midagi viib väljalt, vainult
iga vihm — see moondub ees;
heitud jõkke — korra ainult
ujuda saad samas vees.

Ja sa ise! Künkarindel
kõrgund müürid ja paleed,
kõik, mis paistis kivikindel —
muudab muutund pilk ka need.
Hääbund huul, mis suudlust otsind,
pagend hellust pakkuv rüpp,
kadund jalg, mis kõrgust trotsind,
kiir kui kaljukitse hüpp.

Seda, mis sind pehmelt puutus,
leebeliikmelise käe
herka haprust tabas muutus —
ah, ei enam endist näe!
Ning mis veel su nime kannab —
põgusalt kui aege lend,
tulnud lainetama, annab
igilainetele end.

Ent las lõppu leida algus!
Ka kui taltumata hoos
iga ese mööda valgus,
lõpp ja algus olgu koos.
Täna muusasid! Ei kisu
nende kinki aege torm:
püsib rinnas elav sisu,
säilib vaimus võrsuv vorm.

ORFILISI ÜRGSONU

DAIMON, daimon

Nii nagu päeval, mis su tõi maailma,
 planeedid seisid, piiritleb su lende
 üks algne käsk, see kestab ilmast ilma.
 Need on su enda piirid — üle nende
 ei pääse — ükski ei jää endast ilma.
 Sibüllide ja endurite ende
 ürglauseist tead: ei murdvaim murrang muunda
 kord ellu ärgand vormi põlissuunda.

TYCHE, juhuslikkus

Kuid üle piiri, mis nii rangeks loodi,
 käib rõõmsalt miski, mis ei püsi selles.
 Sa soovid seltsi, toimid teiste moodi,
 näed vahelduvaid sihte — milles? kelles?
 Ei tea — sa võtad kõik, kuis kätte toodi;
 see kõik näib mäng ning möödub naljatelles.
 Kaob aasta kannul aasta, ring ju täitub —
 lamp vaikselt ootab leeki, millest läitub.

EROS, armastus

Ning kord see saabub! Jättes sünet kaost,
 ta tõusis taeyasse — nüüd taevast alla
 ta tormab, tiibe helendavast aost
 õrn hõngus tungib külmusse ja halla.
 Näe, põgeneb — näe, jälle pöördub paost!
 Mis võluv valu pääseb hinges valla!
 Meel mitmeil eksib udusesse ringi —
 vaid üks, vaid üllaim paelub üllaid hingi.

ANANKE, paratamatus

Nii on siis jälle kõik, kuis tahtsid tähed —
taas sõltuvus ja seadus. Ette seatud
on tahte suund — kui minna tuleb, lähed,
ja kus sul tuleb peatuda, sääl peatud;
kui loobuma pead, loobud — vähed, vähed
on rõõmud, üksnes rasked teed on teatud.
Su voli lõpuks kõik on näilik voli
ning sul on kitsam käes kui algul oli.

ELPIS, lootus

Kuid üle müüri, üle raudse vahe
viib miski meid — ei peata lukk, ei taba,
ei tujutsevat tahtmist piirav tahe
üht olendit, kes, hõljendav ja vaba,
siit üle sompude, siit üle rahe
viib sinna sind, kus ükski sund ei taba.
Sa teda tead, tal koduks eetrihoone:
üks tiivalööök — ning ületad eone!

ÄÄRETUS

Ei iial lõppu sul — vaid jätkub tee,
ei iial algust sul — su suurus see.
Just nagu tiirlemas näeks taevasfääri,
lõpp, algus koos — ei otsa tea, ei ääri,
ei hiilge muutumist su laulu matk
ning nagu lõpp ja algus, nii on jätk.

Oh uhkav allikas, mis õnneaineid,
mis puhta luule lakkamata laineid
sul voolab lauluvalmis suult,
su suult, mis suudlustele valmis,
kui kastab vein su janust huult
ning ilmutab su hing end salmis!

Las võtku muu maailm end puua,
kui vaid veel sinust süttib lõõm!
Oo Hafis, üks vaid ees veel rõõm,
vaid üks: koos joobund luulet luua,
koos sinuga, mu kaksik, juua
su veini, armu sügav sõõm!

Laul, lõkka — nii ei leekind keegi:
lood iidse, ent nii uudse leegi!

HEGIIRA

Põhjas, lõunas, läänes vaarub,
vajub riike, troone taarub.
Page itta, läänest loobu,
patriarhiõhust joobu,
armu, hõiska — muret jättes
kosu luule nooruslättes.

Otsi — leiad puhta sära,
tuhmumata algupära,
allika, kust hoovab ausus
maal, kus Jumal ise lausus
oma lihtsat, selget seadust,
inimkõnes taevateadust.

Peeti isadest sääl lugu —
eal ei teenit võõrast sugu!
Sääl, mu laul, sa rõõmsalt uuri
mõttelt ahtaid, usult suuri,
sõna, võimsamat kui praegu —
sõna suulist, mis ei aegu.

Hoia karjastega karju,
otsides oaasi varju,
karavani leiba süües,
kohvi, siidi, muskust müües
mine, kuhu eal saad minna,
kõrvest kõrbe, linnast linna.

Võta, minnes kitsastele,
trööstiks Hafise gaseele;
sääl, kui märke sunnid muula,
juhi hurmund laule kuula,
mida jahmund rõõvel märkab —
millest tähtki taevas ärkab.

Sääl nii peol kui saunas üha
olgu Hafis sulle püha,
lahtiloorund armsat nähes,
hõõgust pilgu kirkas tähes;
kui me jutt neil kõrvu riivaks,
jääks ka taevahuurid kiivaks.

Ent kas kadetseb mind keegi?
Olgu tal siis teada seegi,
et siit ainsal tiivatuksel
lendab laul ning taevauksel,
koputades, pelglik lelu,
leiab igavese elu.

Tõlked ajakirjast «Tulimuld»

NIKOLAI KONRADI RENESSANSIMÕISTEST

Linnar Priimägi

TUNDMUSTEST MÕTETENI

Nikolai Konrad kuulus nende haritlaste hulka, kellele *maailma arenguline ühtsus* on maailma tegeliku kirjususe mõistmise loomulik eeldus. Seepärast on tolle arengulise ühtsuse kujutelma pinnal tekkinud mõisted nagu «maailmakirjandus», «maailmakultuur» ja «maailmaajalugu» talle ka eriti olemuslikud. Nikolai Konradist kõneldes on lausa paratamatu nende sõnade kasutamine *võtmesõnadena*. Ometi ei ole ükski neist algupäraselt tema oma ja seetõttu oleks Nikolai Konradi vaadete tutvustuseks vähe öelda, et ta lihtsalt «pooldas» maailmakirjanduse, maailmakultuuri, maailmaajaloo ideed. (Humanismi mõiste näitel ütleb ta ise, et «pole oluline mitte humanismi kontseptsioon kui niisugune, vaid selle sisu. Sisu on aga ajaloo erinenud».¹) Tähtis on niisiis mõista, kuidas *just tema* neist oma, kuid muidu eri ajal, eri tingimustes ning eri autoreil tekkinud sõnadest aru sai. Mõista tema mõttemaailma ainulaadsust.

Autor tänab psühholoog Heiti Pakku innustava kaasamõtlemise eest selle artikli valmimise ajal.

¹ Konrad, Nikolai 1987. Ajaloo mõttest: Valik ajaloofilosoofilisi töid. Koost. Mart Kivimäe, Linnart Mäll. Tlk Linnart Mäll. Tallinn, Eesti Raamat. 143 lk. Edaspidised viited sellele kogumikule antakse teksti sees sulgudes leheküljenumbriaga.

Selle ainulaadsuse *tundaandmiseks* teeb tema artiklite vastne eestindus «Ajaloo mõttest» palju ära: alustades Vjatšeslav Ivanovi mälestussõnavõtust ja lõpetades tõlkija ning toimetaja lõppsõnaga, annab selle raamatu iga lehekülg tunda suurt poolehoidu Nikolai Konradi isiksuse suhtes. Just see üldine toon, mida toetab ka tavalisest hoolikam kirjastatus, teeb raamatu käes-hoidmise meeldivaks ja võidab nende seast, kelles peaks peituma idahuvi algeid, Nikolai Konradile kindlasti austajaid.

Kui millestki veel puudust tunda, siis just mitte tema isiku, kuivõrd tema isikupäraste vaadete süsteemse-mast tutvustusest saatetekstides. Üksikute eri aegadel valminud artiklite valimik küllap vajaks mingit kokkuvõtet autori põhilistest seisukohtadest ja nende evolutsioonist: sedastus, et «Konradit on kõige paremini kommenteerinud Konrad ise» (320), ei ole vist mõeldud ütleva, et Nikolai Konradi vaadete metatekstilist süstematiseerimise poleks tunnetuslikel või pedagoogilistelgi eesmärkidel üldse vaja. Loodetavasti seisab see töö niisiis veel ees ja «Ajalo-oo mõttest» saab peale kaasa tundmise veel ka kaasa mõtlemise äratajaks.

Nii nagu luuletajale on suurimaks tähelepanuaval-duseks see, kui tema loomingut loetakse, ei ole kindlasti ka mõtlejale suuremat auavaldust, kui mõelda tema mõt-teid, jälgida tema mõtte kulgu. Niisugune kaasaminek on alati rikastav, sest viljaka idee viljakus seisneb just suut-likkuses äratada dialoogi.

Kaja ei ole dialoog. Dialoog on idee arengu dia-lektiline protsess, mis ei saa toimuda teisiti kui niisuguse eituse olemasolu eeldusel, mis iseenese eituseni tõustes võib ideele anda uue elu. Teist teed ei ole. Pelga kaja saatus, olgu ta algul nii tugev kui tahes, on viimaks ikka kustuda. Mõistetagu just niisugusel taustal ka alljärgne-vat katset mõtiskleda Nikolai Konradi ühe kontseptsiooni üle artiklis «Renessansiajastust» (119—155).

SARNASUSED JA ERINEVUSED

Nikolai Konradi mitmetest eri üldistusjärku kontseptsioonidest on ehk kõige laiemalt tuntud tema ülemaailmse renessansi kontseptsioon.² Artiklis «Renessansi-ajastust» (1965) visandab ta selle idee kujunemisloo aastail 1947³—1965. Ligi kahekümne aasta jooksul, resümeerib Nikolai Konrad, olevat Idamaadel tähelduvatest renessansilmingutest «räägitud juba küllalt palju» (123), et jõuda «arupidamisega» (122) uude järku.

Lühidalt öeldes seisneb see järk «renessansi» muutmises ajalooliseks mõisteks. Teatavasti ei saa ajalooline mõiste olla ainult lokaalne, vaid peab olema ka *tüpoloogiline*. Tema tüpoloogilisuse näitamiseks on aga kõige vahetum moodus demonstreerida talle vastavate tegelikkuse nähtuste esinemust rohkem kui ühes kohas, s. o vähemalt kahel suhteliselt isoleeritud juhul. Kaks kohta, kaks *locus*'t, mille Nikolai Konrad kõrvutuseks valib, on Itaalia ja Hiina (122—123).

Nikolai Konradi võrdlus puudutab kõrvutatavate tegelikkuste mitmesuguse tasemega nähtusi. Võrreldakse sõnu *rinascita*⁴ ja *fugu*, *humanitas* ja *ren*), omaaegseid kontseptsioone (ettekujutusi vana-, hilisantiik- ja keskajast), *mentaliteete* (võitlus dogmatismi vastu), *väärtussüsteeme* (isiksusekesksus), *kirjandusi* (luule ja proosažanrid).

Kõikidel võrdlustasemetel täheldub nii sarnasusi kui ka erinevusi. Nii näiteks on mõlemas *locus*'es olemas sõnad renessansi tähistamiseks (*rinascita* ja *fugu*, *huma-*

² Väljendit «мировой Ренессанс» kasutab Nikolai Konrad näiteks artiklis «Shakespeare ja tema ajastu» (Konrad 1972:250).

³ «1946» (120) on vene väljaandes «1948» (Konrad 1972:209).

⁴ Juttu on just nimelt sõnast. Renessansi mõiste ('millegi toomine valguse kätte pärast vahepealset pimeduse aega') ei pärine mitte Giorgio Vasarilt ega XVI sajandist, vaid juba XIV sajandist, Petrarcalt ja Boccacciolt, kes näiteks ütles Giotto di Bondone ja tema kunsti kohta: «*avendo egli quella arte ritornata in luce*» (vt Хлодовский 1974:171).

nitás ja ren), aga keskaja tähistamiseks ei ole (124). *Rinascita* ja *fugu* tähendavat enam-vähem üht ja sama, aga üks sõna toodi käibeleva vaadeldava perioodi lõpul, teine algul (123). Nii siin kui seal võideldi dogmatismi vastu, aga erinevus suhtumises religioonis oli täielik (129). «*Gaozhai shi xueshi*» ja «*dolce stil nuovo*» sõpruskonna kirjanduslikud vaated olid sarnased, aga Itaalias, erinevalt Hiinast, neid ei kanoniseeritud (136). Mõlemas oli ratsionalismi kõrval olemas müstika, aga Hiinas oli see ainult filosoofiline, Itaalias ka religioosne (138). Jne. Kõrvutatavatel nähtustel ja seega kahel renessansiks nimetataval nähtustekompleksil üldse on kõikides osades niihästi sarnasusi kui ka erinevusi.

Muidugi on nüüd loomulik küsida: kui leidub nii ühtelangevat kui ka lahknevat, siis kummad on tähtsamad, kas ühtivused või lahknevused?

Me oleme kaugel absolutiseerimast nii sarnasusi (põhimõttel: «kõik siin maailmas on lõppeks üks ja sama») kui ka erinevusi (nagu Leibniz, kes monaadide ainulisusest tuletas iga nähtuse ainulaadsuse printsiibi). Tegelikkuks iga kahe asja vahel on võimalik leida nii sarnasusi kui ka erinevusi ning antudki juhul on küsimus vaid selles, kas *olemuslikumad*⁵ on sarnasused või erinevused.

Selle väljaselgitamiseks tuleb ühtivaid ja lahknevaid tunnuseid vaadelda avaramal taustal: pelk kõrvutamine ei anna veel midagi (*comparaison n'est pas raison*), iseeneses ei ole ükski tunnus ei olemuslikum ega juhuslikum. Olemuslikum või juhuslikum saab tunnus olla vaid tema vahetust kandjast üldisema süsteemi foonil (kui võrd üldistusastme kasvades redundantsete tunnuste arv kahaneb).⁶

⁵ Nikolai Konrad kasutabki väljendit «*историческое существо*» (Konrad 1972:82), «ajalooline olemus» (119).

⁶ Programmilises artiklis «Põline orientalistika ja selle vastsed ülesanded» (17–38) räägib Nikolai Konrad «kõrvutamisest ja hindamisest» kui kahest eri operatsioonist, aga jätab mulje, nagu võiks viimane tuleneda esimesest (37). Kas tema järgijatest on keegi

SOTSIAALMAJANDUSLIK TAUST

Nikolai Konrad vaatlebki oma artiklis kaht võrreldavat kompleksi (kaht kultuuriperioodi) laiemal, «üldajaloo protsessi» (119), «maailma ajaloolise liikumise» (153) taustal, lähtudes «marksistlikust ühiskondlik-ajaloolise protsessi teooriast» (25), mis rajaneb arusaamal *sotsiaalmajanduslike formatsioonide* (... orjanduse, feodalismi, kapitalismi...) progresseeruvast (*восходящий*) (Konrad 1972:17) vahetumisest (26).⁷ Nikolai Konrad vaatleb kummagi perioodi *asendit* sellel üldise arengu teljel. *Sarnasus* tollel *kõrgemal üldistusastmel* võimaldaks arvata olemuslikuks ka madalamate astmete sarnasused, mitte erinevused; seevastu kahe võrreldava perioodi *erinev* asend tolles üldises arenguprotsessis sunniks tunnistama olemuslikuks madalamate astmete *erinevused*.

Niisugune Nikolai Konradi valitud vaateviis (menetlus) on tõesti marksistlik. Sissejuhatuses «Poliitilise ökonoomia kriitikale» märgib Marx: «Inimese anatoomia on ahvi anatoomia võti. Seevastu alamatel loomadel leiduvaid vihjeid kõrgemale arengule võib ainult siis mõista, kui kõrgem areng ise on juba teada. Kodanlik ökonoomika annab meile niiviisi antiikaja ökonoomika võtme jne» (1965: 163). Kõrgem aste mõtestab alamaid, selgitades välja nende olemuslikkused ja juhuslikkused ka sarnasuses ja erinevuses.

selle — «europotsentrismi ületamiseks» (33) põhimõtteliselt tähtsa — küsimusega tegelnud (seda täpsustanud või korrigeerinud), kommentaaridest kahjuks ei aimu. Nõnda jääb orientalistikas püsima *teadusliku metakeele* probleem, alternatiivse, genuiinselt orientalse *kirjelduskeele* teaduslikkuse küsimus: kas «Ida teadusliku mõtte loodud nimetused ja karakteristikud» (37) saavad käibida «hindamisel», ilma et neid tõlgitaks «Euroopas kujunenud terminite» (37) keelde? Vastus sellele küsimusele oleks küll midagi muud kui «teadusliku mõtlemise» kategooria pelk asendus «teadusliku loomingu» kategooriaga (332).

⁷ Tema kinnitust mööda ei ole see mitte «ajalooseadus vaid teaduslik postulaat» (28). Meenutame, et Hegelil olid need üks ja seesama, Marxil peaaegu üks ja seesama (praktikas leitud kinnituse korral).

Kokkuvõttes leiab Nikolai Konrad, et sotsiaalmajanduslike formatsioonide vahetumise teljel paiknevadki mõlemad võrreldavad kultuuriperioodid (Hiina ja Itaalia renessans) ühel ja samal kohal, kattuvad. Just see annab talle põhjuse kõnelda renessansist kui tüpoloogilisest mõistest ning «selle ajastu idavariandist» ja «läänevariandist» (145).

Kuidas Nikolai Konrad kõnealuse kattuvuse tuvastab, seda püüaksime vaadelda üksikasjaliselt, sest selle, *võtmeküsimuse* lahenduses peitub tema renessansikontseptsiooni põhimõtteline problemaatilisus. Esitame seepärast tema mõttekäigu sammhaaval.

□ «Nagu juba öeldud, panen ma ette lugeda Hiina renessansiajastuks VIII—XV sajandit; Itaalia renessansiajastuks peetakse XIV—XVI sajandit» (149). Need on niisiis kultuuriperioodide ajalised piirid. Edasi:

□ «Nii Hiina kui ka Itaalia olid tollal feodaalmaad» (149), kusjuures «ei olnud ei Hiinas ega ka Itaalias renessansiajastul tegemist feodalismi varase arenguetapiga» (150). Siin täpsustatakse niisiis sotsiaalmajanduslik formatsioon (feodalism), mille *faasi* kohta öeldakse vaid seda, et ta *ei olnud* varane. Meenutame — näiteks ENE-le viidates —, et Hiinas hakkasid manufaktuurides *kapitalismi sugemed* tekkima alles XVI—XVII sajandil, s.o *pärast* Nikolai Konradi piiritletud renessansiajastu lõppu. Siit jätkabki Nikolai Konrad:

□ «Tihti märgitakse, et Itaalias hakkasid kapitalistlikud tootmissuhted arenema renessansiajastul» (150). Peatugem hetkeks. Kui see väide oleks tõsi, siis tähendaks see ju Hiina ja Itaalia olulist, *olemuslikku erinevust*, sest niisugusel juhul paigutuksid kaks võrreldavat kultuuriperioodi põhimõtteliselt *erinevatesse* kohtadesse maailma sotsiaalmajandusliku arengu teljel: Hiina feodalismi, Itaalia kapitalismi. Niisugusel juhul ei oleks võimalik lugeda Hiina renessanssi («renessanssi») ja Itaalia

renessanssi üheks ja samaks «üldajaloo protsessi lüliks» (119), vaid tuleks nad tunnistada ühe ja sama üldajaloo protsessi eri lülideks. See oleks vastuolus Nikolai Konradi kontseptsiooniga. Nikolai Konrad aga jätkab:

□ «Kuid tuleks meelde tuletada ka Marxi teisi sõnu: «Kuigi mõnedes Vahemere-äärseis linnades võib juba XIV ja XV sajandil paiguti kohata kapitalistliku tootmise esimesi algeid, kuulub kapitalismiajastu algus siiski XVI sajandisse.» [1953:623]» (150).

Resümeerivalt ehitab Nikolai Konrad sellele tsitaadile üles järgmise süllogismi:

□ «Itaalia on Vahemeremaa, XIV—XV sajand(id) moodusta(vad)/b tema renessansiajastu. Järelikult kuulus see ajastu siiski veel selle maa ajaloo feodalismi perioodi» (150; minu sõrendus).

Siia ongi koondunud Nikolai Konradi kontseptsiooni problemaatilisus.

Nimelt ei pea Marx oma tsitaadis, millest Nikolai Konradi järeldus lähtub, silmas «kapitalismi algust» mitte Vahemeremaades, vaid *Euroopas üldse* ning eriti kapitalismi kujunemise klassikalisel maal, *Inglismaal*.

Kõnealune tsitaat pärineb «Kapitali» esimese raamatu 24. peatükist, kus Marx käsitleb kapitali esialgset akumulatsiooni. «Selle protsessi ajalugu omandab mitmesugustes maades mitmesuguse värvingu,» ütleb ta sealsamas, «läbib mitmesuguseid faase mitmesuguses järjekorras ja mitmesugustel ajaloo-epohhidel» (1953:623). Tolle kirjuse *kokkuvõtva esituse* annab Marx aga just *Inglismaa* näitel. «Klassikalisel kujul,» ütleb ta ikka sealsamas kapitali esialgse akumulatsiooni kohta, «toimub see ainult Inglismaal, mille me sellepärast näiteks võtamegi.» (1953:623).

«Klassikaline kuju» tähendab, et mingi nähtuse olemuslikud seigad avalduvad väga selgesti, puhtakujuli-

selt. Inglismaaga oli just nõnda.⁸ Marxi «anglotsentrismi» põhjuseks on kapitalistlike suhete eriti intensiivne areng Inglismaal ja — *last not least* — vastava dokumentatsiooni hea kättesaadavus Londonis, kus «Kapital» valmis (eessõnas teosele «Poliitilise ökonoomia kriitikast» nimetab Marx oma töö tõukejõudude hulgas «määratu suurt poliitilise ökonoomia alast materjali, mis on Briti Muuseumi kogutud» (1965:10)). «London on soodus vaatluspunkt kodanliku ühiskonna uurimiseks,» ütles Marx (1965:10).⁹

Niisiis hoopis *vastandab* Marx oma tsitaadis kapitalismi kujunemahakkamise mõnedes Vahemere-äärsetes linnades ning üldeuroopaliku, klassikalise kapitalismi ajastu alguse Inglismaal, kus tõepoolest «kapitalistliku tootmisviisi aluseks olnud pöörde eelmäng toimus XV sajandi viimasel kolmandikul ja XVI sajandi esimestel aastakümnetel» (Marx 1953: 624). Seda *vastandust* rõhutab Marx kohe ka joonealuses märkuses lausele Inglismaa klassikalisusest:

«*Itaalias*, kus *kapitalistlik tootmine* arenes kõige varem, lagunesid kõige varem ka pärisorjuslikud suhted. Pärisori vabanes siin, enne kui ta oleks jõudnud kindlustada endale mingit põlise kasutamise õigust maale. See pärast tegi vabanemine temast sedamaid lindprii *proletaarlase*, kes pealegi leidis endale otsekohe uusi isandaid enamalt jaolt Rooma ajast säilinud linnades.» (1953: 623; minu kursiiv).¹⁰

Marxile sekundeerib Engels, kes «*tänapäeva kapitalistliku ajastu algust*» dateerib juba Dante ja 1300. aastaga (Marx, Engels 1983: 267; minu kursiiv).

⁸ Huvitav on märkida, et seda asjaolu, millest N. Konrad saab väga hästi aru kirjanduse vallas (artiklis «Shakespeare ja tema ajastu» (Konrad 1972:254)), keeldub ta mõistmast sotsiaalmajanduse vallas.

⁹ Marxi «anglotsentrismi» kritiseerib näiteks Oswald Spengler «Ohtumaa allakäigus» (Spengler 1922:587–588). Seejuures ei arvesta kriitika ilmselt Marxi metodoloogilist olemuse selginemise printsiipi (vt viide 21).

¹⁰ Nimetatud asjaolust vaatab mööda ka näiteks Ruf Hlodovski (Хлодовский 1974:22–24).

Nikolai Konrad aga järeldab, et renessansiajastu Itaalias kuulub «siiski veel selle maa ajaloo feodalismi perioodi».

FEODALISTLIK FIRENZE?

Niisugune järeldus tundub seda problemaatilisem, et konkreetseid renessansinähtusi vaadeldes ei pea Nikolai Konrad tegelikult silmas mitte kogu Itaaliat, vaid just *Firenzet*.¹¹ See võimaldab tal väita, et «mõistmaks murrangut, mis toimus renessansiajastul ühiskondlikus teadvuses, tuleb kõigepealt teada, mis toimus filosoofias ja luules. Kõik muu, kui oluline see ka (p)oleks, mahub samadesse raamidesse, sealhulgas seegi, mis toimus kirjanduses tervikuna» (139).

Niihästi renessansifilosoofia kui ka -kirjanduse (luule) keskus oli XIV—XV sajandil — aga just neile sajandeile keskendub oma lõppjärelduses Itaalia renessansi feodalistlikkuse kohta Nikolai Konrad — Firenze. Firenzelased olid kas päritolult või elupaigalt kõik selle perioodi suured kirjanikud (v.a ferraralane Matteo Maria Boiardo): Dante, Petrarca, Boccaccio, Franco Sacchetti, Lorenzo de' Medici, Luigi Pulci, Angelo Poliziano. (Seevastu hilisemad, XVI sajandisse elanud kirjanikud olid valdavas enamikus juba mittefirenzelased.) Samuti olid XV sajandi Itaalia humanismi peamised filosoofilised suunad just Firenze tsiviilhumanism (Coluccio Salutati, Leonardo Bruni, Matteo Palmieri, Alamanno Rinuccini) ja Firenze neoplatonism (Marsiglio Ficino, Cristoforo Landino, Giovanni Pico della Mirandola) (vt nt Брагина 1985: 5—36). Nõnda näeme, et firenzelased on kõik, keda Nikolai Konrad oma artiklis Itaalia renessansitegelastest

¹¹ «Firenze» käibimisest N. Konradil renessansi üldnimena annab tunnistust ka tema mõtteavaldus, et kunagi «ärkavad kõiges oma kultuuride hunnituses kõik maailma vanad Firenzed» (Konrad 1978:130).

üldse nimetab: Petrarca¹², Salutati, Brunni ja muide ka renessansi hilisem ristiisa Vasari.

Nikolai Konradi artikli ilmutamisest möödunud aastakümnete jooksul on tekkinud küllalt selge ettekujutus renessansi heterogeensusest Itaalias eneses¹³, rääkimata siis juba burckhardtliku *italotsentrismi* kõlbmatusest, kui juttu tuleb üldse Euroopa renessansist või koguni «Lääne» (146) renessansist.¹⁴ Autor möönab seda lõpuks isegi (152), aga niisugust vaateviisi ületada ei osutu tal metodoloogiliselt võimalikuks.¹⁵ Selle tulemusel ei kõrvutu Nikolai Konradil mitte VIII—XV sajandi Hiina ja XIV—

¹² Petrarca, kes sündis pagulasena Arezzos ja veetis elu väljaspool Firenzet, ei lakanud end siiski firenzelaseks pidamast. Oma kuulsas CLXVI sonetis ütleb ta: Kui ma oleksin täielikult pühendunud Luulele, «*Firenza avria fors'oggi il suo poeta / Non pur Verona e Mantova ed Arunca*» — olnuks ehk Firenzelgi nüüd oma Luuletaja nagu Veronal Catullus, Mantoval Vergilius ning Aruncal Lucilius.

¹³ «Võib rääkida ühtsest üldajaloolise renessansi tervikprotsessist ja selle iseloomulikest joontest. Aga Itaalia majandusiik, poliitiline ja kultuurilis-dialektne killustatus nõuab selle nähtuse eraldi uurimist Firenze, Rooma, Venezia, Ferrara, Napoli puhul.» (Pyrenbypyr 1969:95—96). Vt ka Batkin 1979:14—16.

¹⁴ Üks Lääne-Euroopa renessansi paremaid tundjaid P. O. Kristeller on juba 1964. aastal juhtinud tähelepanu sellele, et Jakob Burckhardt eiras muid Euroopa maid peale Itaalia ega hoolinud majandusajaloost. Niisuguses valguses ei saa juhuslikuks pidada Jakob Burckhardti nime esiletõusu Nikolai Konradi artiklis (131, 132, 153) ja retseptisoonis (317, 318). Uuemas historiograafilises allikakriitikas on P. O. Kristelleri veendumus süvenenud. Mihhail Barg näiteks ütleb Matvei Gukovskit kritiseerides kujundlikult: «Tõepoolest teeb Michellet ja Burckhardti kujutus tänapäevani oma nõiatööd: Itaalia, eelkõige XV sajandi Firenze pimestav valgus ei lase meil Alpide heidetavas varjus eristada kogu ülejäänud Euroopa kontuuregi.» (Barg 1987:205). Niisugune italotsentrismi probleem on nõukogude renessansiuurimustes tänini aktuaalne (vt Pyrenbypyr 1986:6).

¹⁵ Leonid Batkin oma kriitikas on keskendunud just sellele probleemile. Pole välgata, et Nikolai Konrad mõtleb — nagu psühholoogid (Eleanor Rosch jt) ütlevad — *prototüüpides*: Itaalia renessanss on Euroopa (Lääne) renessansi prototüüp (152), Firenze renessanss esitub Itaalia renessansi prototüübina, luule ja filosoofia on prototüüpsed Firenze renessansis (139), kusjuures luules on prototüübiks Petrarca (134), filosoofias Salutati ja Brunni (132) ... Iscenesest on selline mõtteviis õige ja paratamatu, tunnistas Leonid Batkin. Kuid rõhutades, et üldistusastme kasvades kasvab ka erinevuste tähtsus (Batkin 1969:107), juhib ta tähelepanu sellele, et *prototüüpi* ei tohi samastada *soomõistega*. See oleks loogikaviga ja tähendaks ära vahetada kaks erinevat operatsiooni: abstraherimine ning üldistamine.

XVII sajandi Euroopa (29) või XIV—XVI sajandi Itaalia (149), vaid VIII—XV sajandi Hiina ja XIV—XV sajandi Firenze.

Marxi järgi «ei vasta kapitalistlikule tootmisviisile keskaegse tootmisviisi tingimustes valitsenud vaimse tootmise liik, vaid mingi teine» (1979: 219). Renessansikultuuri seostamine feodalismiga on Nikolai Konradil sellepärast eriti problemaatiline. Firenze oli ju üks neid «Vahemere-äärseid» «Rooma ajast säilinud linnu», kus kapitali esialgne akumulatsioon ja kapitalistliku tootmise areng algas kõige varem, õieti juba XIII sajandil, kui hakkasid tekkima kapitalistlikud manufaktuurid.¹⁶ Kui tuua vaid üks kõnekas fakt, siis tuleks kindlasti osutada Ciompi ülestõusule (1378), Euroopa ja maailma ajaloo esimesele kodanlusevastasele ülestõusule, mille Firenze manufaktuuriomanikud surusid maha tööandmisest keeldumise ja tootmise ajutise piiramise, s.o täiesti kapitalistliku vahendi, tööpuuduse abil (Udaltsov, Kosminski, Vainštein 1945: 365—368; Semjonov 1955: 198—199).¹⁷ Ja juba XIV sajandi algul oli just Firenze kapitalistliku arengu teemal puhkenud tülide tõttu sunnitud oma kodulinnast lahkuma Dante (Aleksejev, Zirmunski, Mokulski, Smirnov 1967: 179).

Nende majandusajalooliste seikade tähelepanutajätt ja Marxi tsitaadi täheldatav moondumine Nikolai Konradil on peale Jakob Burckhardti mõju kindlasti seletatavad veel ka tema artikli «Renessansiajastust» üldise dispoitsiooniga.

Nikolai Konradi mõttekäikudes on selgesti eristatavad kolm astet. Esiteks abstraktne, kus opereeritakse «apriorse» renessansimõistega, mis tegelikult, nagu öeldud, tugineb «meile hästi tuntud» (122, vt ka 119) Firenze

¹⁶ Firenze majandusajaloo kohta vt Pyrenbypr 1951.

¹⁷ Viktor Rutenburg kinnitab sedagi, et «K. Marx nimetas Ciompi liikumist oma loomult proletaarseks» (Pyrenbypr 1969:97). Nikolai Konrad läheb neist oma aja üldhariduslikest faktidest mööda.

ainesele ja Jakob Burckhardtile. Teisel astmel, *konkreet-sel*, keskendutakse peamiselt Hiina ainesele, «Hiina kohta käivale materjalile» (138): artikli põhittekstis ettetulevate hiina ning Lääne pärisnimede suhe on 8 : 1, teosenimedel (arvestamata tõlgitud pealkirju nagu «Viisraamat») isegi 11 : 1. *Üldistused* (kolmandal astmel) tehakse seepärast eelkõige Hiina ainesest lähtudes ja laiendatakse need seejärel Euroopalegi.

On päris loomulik, et siin tekivad konfliktid. Eelkõige muidugi üleminekul esimeselt mõtlemisastmelt teisele, «Burckhardti vormeli rakendamisel hiina renessansi kohta» (132). See on esile kutsunud orientalistide vastu väiteid. Sinoloogid Lev Menšikov ja Lev Eidlin (vt Эйдлин 1970: 214—228) ja kulturooloogid (Leonid Batkin) heidavad Nikolai Konradile siin ette vaesestavat *ksenoloogilist europsentrismi*.¹⁸ Vähem problemaatiline pole üleminek kolmandale, üldistuse astmele, misjuures juba Euroopa renessansi uurijad ei saa leppida renessansi medievistsatsiooniga, selle ajastu pelgalt pealisehitusliku¹⁹ või isegi hoopis mittesotsiaalse käsitusega (Aleksi Lossevil).

Tõsine on etteheide ka Nikolai Konradi mõttekäikude *teleoloogilisuses*, s.o konkreetse kirjeldusainese vali-

¹⁸ Täiend «ksenoloogiline» on siin metafoorselt üle võetud kosmoloogia valdkonnast, kus see märgib metodoloogiliselt ebateaduslikku võtet — inimese psühholoogia pealesurumist võõrplaneedi mõistusele. Ksenoloogiline paradoks on näiteks see, et kosmoses mõistuspäraste signaalide avastamise katsete edutus võib olla tingitud otsinguprogrammide ülemäärasest antropomorfisusest. Pole kahtlust, et sama mehhanism toimib ka kultuuriuuringutes, kandes seal mingi «-tsentrismi» nime. Rõhutatakse, et tegemist on *metodoloogilise*, mitte pelgalt hinnangulise probleemiga (nagu arvab näiteks Olga Fišman (Фишман 1974:38–39)), kasutamegi siin seda täiendit.

¹⁹ Nagu näiteks teeb Boriss Gornung, rõhutades: «Muidugi ei pea me ei siin ega kusagil alamal silmas mitte ajalooptsessi tervikuna, mille arengu suunad ja tempod võrsuvad sotsiaalmajandusliku arengu seaduspärasustest, vaid üksnes nende «pealisehituslike» nähtuste arengut, mille sõltuvus «baasist» ei välista omaenese seismise arengu dialektikat, kuigi see alatasa deformeerus «baasi» mõju tõttu tekkinud «deviatsioonide» tulemusel» (Горнунг 1967:272).

mises (ja töötlemises²⁰) soovitavast lõppeesmärgist lähtuvalt. Kohati paljundub see lähenemisviisi eripära sõnastuseski. Küsimusele, «Kas ei olnud selle aluseks, et hiina ja itaalia renessanslased suhtusid vähemalt ideoloogia tasemel keskaega eitavalt, just see, et nende teadvusele oli vastuvõetamatu sel ajal kehtestunud ideoloogiline dogmatism», vastab Nikolai Konrad: «Hiina «juhtum» annab minu arvates täiesti selge pildi just sellest» (127–128). Niisamuti lisandub väitele, et Itaalia renessanss «kuulus siiski veel selle maa ajaloo feodalismi perioodi», vahetult kinnitus, et «sedasama võib veelgi suurema põhjendatusega väita renessansiajastu, s.o. VIII—XV sajandi kohta Hiinas» (150; minu kursiivid). Nõnda on feodaalse Hiina järgi ilmselt feodaliseeritud ka varakapitalistlik Firenze.

Muidugi, kapitali esialgne akumulatsioon on «esialgne» just sellepärast, et ta on «kapitali ja sellele vastava tootmisviisi eeljalugu» (Marx 1953: 622). Kuid ei tohi unustada seda poliitökonoomia põhitõde, et «lihtsam kategooria võib väljendada vähemarenenud terviku valitsevaid suhteid või arenenuma terviku madalamaid suhteid, s.o. suhteid, mis ajalooliselt olid olemas veel enne, kui tervik arenes konkreetsemas kategoorias väljendatud suunas» (Marx 1965: 161).²¹ Niisugune ongi kapitali esialgse akumulatsiooni kaasus renessansiaegses Firenzes. Nii nagu Nikolai Konradi sõnuldasa «hilisantiik oli mingil moel «segatud» sellega, mille tõi kaasa keskaeg» (147), oli ka renessanss Firenzes marksistlikule poliitökonoomiale küllalt teadaoleval moel «segatud» kapitalismiga, mille tõi kaasa uusaeg.

²⁰ Meie osutasime siin Marxi «töötlemisele», Lev Eidlin sedastab «tõlketöötlust», näiteks sõna «junzi» vahendamisel «haritud inimeseks» (vt Эйдлин 1970:223).

²¹ Huvitav on märkida, et «pealisehituses» tunnistab Nikolai Konrad selle metodoloogilise printsiibi kehtivust, näiteks kinnitades, et «ei ole obligatoorne, et ühe või teise valdkonna tippu oleks pidanud jõudma renessansi esimene maa» (153).

VÕIMALIKUD JÄRELDUSED

□ Idee esitleda Itaalia (Firenze) XIV—XV sajandi renessansi feodalismi kultuurivormina vajab ilmselt *mingit muud kui marksistlikku* argumentatsiooni, mille oma artiklis on valinud Nikolai Konrad. Marxi tsitaate võib kasutada või mitte kasutada, aga vale oleks arvata, et neid annab kasutada milleks tahes.

Ühe võimaliku argumendina — või õieti hüpoteesina — toob Nikolai Konrad sotsiaalmajanduslike formatioonide arengu kõrval sisse *humanismi* arengu müütilisest religioosseks ja religioossest filosoofiliseks (142—143). Võttes aluseks Engelsi tuntud kirja Franz Mehringile, kus on juttu põhjuse ja tagajärje dialektilisest seosest, täpsemalt sellest, et «ajaloonähtus, niipea kui *teised*, lõppkokkuvõttes *majanduslikud* põhjused on ta esile kutsunud, muutub kohe omakorda aktiivseks teguriks ja võib *tagasimõju* avaldada oma keskkonnale ning koguni iseenda tekkimise põhjustele» (Marx, Engels 1977: 465; minu kursiiv), tuletab Nikolai Konrad nimetatud kirjakohest tegelikult «ideoloogiasfääride *iseseisva* ajaloolise arenemise» teesi (265; minu kursiiv). Sfääriks, mida vaatleb tema, on «humanismi idee» sfäär, s.o teatavate eetiliste kategooriate sfäär (265). Oma põhiülesannet näebki Nikolai Konrad selles, kuidas toda *isearengulist eetikasfääri* («*mõtte poolt sünnitatud* eetiliste kategooriate liikumist» (266); minu kursiiv) ühitada reaalse, majanduslikul aluspõhjal kulgeva ajaloo arengu faktidega.

Küsimus ei ole niisiis rohkemas ega vähemas kui pealisehituse ja baasi ühitamises. Et see Nikolai Konradil ja tema järgijatel kuigivõrd ei õnnestu, on hilisemad diskussioonid näidanud.

Mõned Nikolai Konradi vaadete pooldajad näiteks on püüdnud tema humanismi-mõistet ennast esitleda juba «baasilisena», s.o siiski mitte puhtalt teadvuse sfääri kuuluvana. Aleksei Lossev määratleb seda «inimloomuse

nende seaduspärasustena, mis ei sõltu mitte millestki loodusülesest ja mis üksnes arendavad inimesse endasse kätkevad «inimarmastust» ja «imperatiivsust» (Лосев 1982: 17; minu kursiiv). Peab tunnistama, et niisugune humanismi mõiste naturalisatsioon ning isegi biologisatsioon on küllalt selges vastuolus marksistliku arusaamaga inimesest kui *ühiskondlike* suhete kogusummast, ja sellest, et «inimesel on alati tegemist *ajaloolise* looduse ja loodusliku *ajalooga*» (Marx, Engels 1985: 41; minu kursiiv). Samuti peab tunnistama, et on küllalt riskantne omistada niisugust arusaama Nikolai Konradile, kelle mõningad mõtteavaldused lubavad arvata, et ta ei käsitanud inimloomust siiski mitte bioloogilisena, vaid sotsiaalsena («Tõeline inimeksistents saab alguse siis, kui inimesed hakkavad üheskoos tegutsema» (247)).

Samas on Nikolai Konradil aga küllalt ilmne sotsiaalse *teadvuse primaat* sotsiaalse olemise ees, praktika käsitlemine kõigepealt *vaimse* ning alles seejärel *tegeliku* praktikana («Kõik ühiskonnavormid luuakse inimühiskonna poolt, kuid, olles loodud, mõjutavad need ühiskonda, kes nad löi, määrates paljuski ära inimese teadvuse ja ajaloolise elu edasise kulu» (258)). Marksistliku arusaama kohaselt tuleb sellest Nikolai Konradi humanismikäsituse idealistlikkus.

Nõnda võib öelda, et Nikolai Konradi mõttemaailmas kulgevad *ühitamatult kõrvuti* materialistlik (sotsiaalmajanduslik) ajalugu ning idealistlik (humanismi) ajalugu, mille sisu lõppkokkuvõttes taandubki «hea ja kurja» vahelisele võitlusele (263). Renessanss on Nikolai Konradi arusaamas eelkõige tolle teise ajaloo nähtus, seega siis pigem homileetiline kui reaalaajalooline kategooria.

□ Katseis ühendada Nikolai Konradi renessansikontseptsioon reaalse *Euroopa ajaloo* uurimisega ilmneb kaks tendentsi, millest on kõnelnud juba Boriss Gornung (Горнунг 1967: 273) ja mis tulenevad «renessansi feodalistikkuse» eeldusest.

Üks, mida esindab näiteks D. Lihhatšov (Лихачев 1974: 17—26), seisneb selle kontseptsiooni rakendamises mitte pärisrenessansi, vaid mõne lokaalse *protorenessansi*, s. o selgelt feodaalse loomusega kultuuriperioodi uurimisel. Tuleb aga meenutada, et niisugune suund läheb lahku Nikolai Konradi enese arusaamast, et renessanss, millest ta kõneleb, peaks põhimõtteliselt hoopis *vastanduma* protorenessansile («renessansi eelõhtule» (136)). Protorenessansi ja pärisrenessansi põhimõttelisi vastandlikkusi (sekularisatsiooni ja irratsionalismi küsimuses) on pidanud mõnna ka Dmitri Lihhatšov.²²

Teine võimalus on olnud loobuda Nikolai Konradil kontseptuaalsest keskaja ning renessansi vastandamisest ja alustada renessansi ajaarvamist juba «XII sajandi renessansist», nagu teeb A. Lossev, kinnitades, et «tõeline renessanss ei alanud mitte Itaalias, vaid Prantsusmaal XII sajandil» (Лосев 1978: 61, 1982: 13). Ka niisugust laadi teisenduste vastu on aga taas astunud Nikolai Konrad ise: «Olukorda komplitseerib veel see, et mõistmata küllalt sageli renessansi ajaloolist olemust Itaalias, mille ajalugu on ajalooteadusele andnud ettekujutuse sellisest ajastust, püütakse sageli nimetada «renessansiks» iga kultuuritõusu, kõige sagedamini sellist, mis on toimunud kunstis ja kirjanduses, eriti kui see tõus on mingil määral seotud pöördumisega antiikaega» (119).

Igatahes ei saa eitada, et Nikolai Konradil Itaalia (täpsemalt: Firenze) ainel sõnastatud renessansimõiste sobib pigem Euroopa muude, ilmsemalt feodaalsete, «peegelduslike» (152) renessansside kui «autohtoonse» Itaalia renessansi kohta, millele Nikolai Konrad seda ise püüab rakendada. (Muidugi paneks selle tunnistamine kahtluse alla Nikolai Konradi metoodika lähteprintsipi: kõrvutada

²² Kui Nikolai Konradile tähendas renessanss Arseni Gulõga tähelduse kohaselt «skolastikavastast protesti ja teoreetilise mõtte *sekularisatsiooni*, s. t. selle *võõrdumist* religiooni ja irratsionalismi sfäärist» (318), siis protorenessansis toob Dmitri Lihhatšov esile just *seose* irratsionalismiga ja müstitsismiga ning rõhutab, et see periood «ei olnud seotud sekularisatsiooniga» (Лихачев 1974:21; minu kursiiv).

isetekkelisi renessansse Itaalias ja Hiinas.) Et aga vastavates Euroopa renessansi uurimustes vähemalt Nõukogude Liiduski Nikolai Konradile kuidagi tuginetud oldaks, seda ei saa NSVL TA Maailma Kultuuriloo Teadusnõukogu koosseisu kuuluva Renessansiajastu Kultuuriküsimuste Komisjoni väljaannete põhjal öelda.²³

□ Tasuks kaaluda, kas Nikolai Konradi võetud lähtetingimustel — «marksistliku ühiskondlik-ajaloolise protsessi teooria» järgi — oleks tal kahe näiteks võetud «renessansi» maailmaajaloolise ühitamise huvides võimalik hoopis vastupidine lähendus: olemuslike varakapitalistlike sugemete leidmine ka varasemast kui XVI—XVII sajandi Hiinast, pidades silmas Nikolai Konradi enese väidet, et «kapitalistlike suhete elementide kujunemine algas mõnel maal, näiteks Hiinas, varem kui Läänes» (228). Sellesuunaliste ühitamiskatsete kohta raamatu kommentaarid kahjuks teavet ei anna, aga kui olemuslikkus seostada arengulisusega, siis on arvustajad märkinud just Hiina «kapitalistlike suhete elementide» mitteolemuslikkust (Гулыга, Рубин 1967: 151—152).

Kuni niisugust sotsiaalmajanduslikku ühtivust pole leitud, saab Nikolai Konradi ülemaailmse renessansi kontseptsiooni vaevalt teaduslikult põhjendatuks pidada.

□ Nikolai Konradi kontseptsioonis kahtlejad on pälvinud isikukohaseid (*ad hominem*) süüdistusi pedantluses, kitsarinnalisuses, mõtlemishaarde piiratuses, vääritimoistmises (318, 338). Vaidlusseisund sarnaneb olukorraga ufoloogias: ühed ei usu, kuni pole tõestatud («Оckхами habemenoa» põhimõttel: *entitates praeter necessitatem non sunt multiplicanda*), teised usuvad, selleks et tõestada (Canterbury Anselmi *credo, ut intelligam*).

²³ Vt nt kogumikke: Типология и периодизация культуры Возрождения. Виктор И. Рутенбург (ред), Москва, Наука 1978; Проблемы культуры итальянского Возрождения. Виктор И. Рутенбург (ред), Ленинград, Наука 1979; Культура эпохи Возрождения и Реформация. Александр Н. Немиллов (ред), Ленинград, Наука 1981; Культура Возрождения и общество. Виктор И. Рутенбург (ред), Москва, Наука 1986.

Viisteist aastat tagasi lõpetas Sergei Issakov ülevaate Nikolai Konradi renessansiidee põhjustatud vaidlustest sõnadega: «Järgnevad diskussioonid tõenäoliselt näitavad, kellel on nendes vaidlustes õigus» (1972: 674). Ometi on sunnitud ka tänapäeva kommentaator tunnista-
ma, et «liiga uus ja liiga julge tundub see isegi veel praegu, kolmkümmend aastat hiljem» (326). Niisugusel taustal omandab hoopis uudse kõla Boriss Gornungi viisakas (aga taas *ad hominem*) mõõndus, et Nikolai Konradi renessansikontseptsiooni «hindamine on jõukohane üksnes niisama laia profiiliga orientalistile nagu selle autor» (227): sisaldab see ju vihjet, et antud renessansikäsitluse näol on tegemist unikaalse («idiolektilise») nähtusega, mille *isiklikkus* (reprodutseerimatus²⁴) teeb ta sarnaseks pigem *kunstilise idee* kui teadusliku kontseptsiooniga.

Tartu, aprill 1988

Kirjandus

Aleksejev, Mihhail, Viktor Zirmunski, Stefan Mokulski, Aleksandr Smirnov 1967. Väliskirjanduse ajalugu: Keskaeg ja renessanss. Tallinn, Valgus

Batkin, Leonid 1979. Die historische Gesamtheit der italienischen Renaissance: Versuch einer Charakterisierung eines Kulturtyps. Dresden, Kunst

Issakov, Sergei 1972. Vaidlused renessansi üle. — Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 668—674

Marx, Karl 1953. Kapital: Poliitilise ökonomia kriitika. I: Kapitali tootmise protsess. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus

Marx, Karl 1965. Poliitilise ökonomia kriitikast. Tallinn, Eesti Raamat

Marx, Karl, Friedrich Engels 1977. Valitud kirjad. Tallinn, Eesti Raamat

²⁴ Äärmuslik väide, nagu poleks humanitaarteaduste tulemused põhimõtteliselt reprodutseeritavad, on kummutatav teaduslooliste faktidega.

- Marx, Karl 1979. Lisaväärtusteooriad («Kapitali» IV köide). 1. osa. Tallinn, Eesti Raamat
- Marx, Karl, Friedrich Engels 1983. Kunstist. I kd. Koost. Mihhail Lifšits. Tallinn, Eesti Raamat
- Marx, Karl, Friedrich Engels 1985. Saksa ideoloogia. Tallinn, Eesti Raamat
- Semjonov, Viktor 1955. Keskaeg: Opik õpetajate institutidele. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus
- Spengler, Oswald 1922. Der Untergang des Abendlandes: Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. Bd 2. München, Oskar Beck
- Udaltsov, Aleksandr, Jevgeni Kosminski, Ossip Vainštein 1945. Keskaeg: I kd. Tartu, Teaduslik Kirjandus
- Барг, Михаил 1987. Эпохи и идеи: Становление историзма. Москва, Мысль
- Баткин, Леонид 1969. Тип культуры как историческая целостность: Методологические заметки в связи с Итальянским Возрождением. — Вопросы философии, № 9, с 99—108
- Брагина, Лидия 1985. Гуманистическая мысль Италии XV века. — Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). Сост Лидия Брагина. Москва, Издательство Московского Университета, с 5—36
- Горнунг, Борис 1967. Существовал ли «Ренессанс XII века»? — Историко-филологические исследования: Сборник статей к семидесятипятилетию академика Н. И. Конрада. Ред Михаил Храпченко. Москва, Наука, с 272—282
- Гулыга, Арсений, В. А. Рубин 1967. Размышления о всемирной истории: Н. И. Конрад. Запад и Восток. — Вопросы философии, № 3, с 149—152
- Конрад, Николай 1972. Запад и Восток: Статьи. Изд 2-е. Москва, Наука
- Конрад, Николай 1978. Избранные труды: Литература и театр. Сост А. Владимирская. Москва, Наука
- Лихачев, Дмитрий 1974. Русское Предвозрождение в истории мировой культуры (конспективное изложение концепции). — Историко-филологические исследования: Сборник статей памяти академика Н. И. Конрада. Москва, Наука
- Лосев, Алексей 1978. Начальные стадии неоплатонической эстетики Ренессанса. — Типология в периодизация культуры Возрождения. Ред Виктор Рутенбург. Москва, Наука, с 61—83
- Лосев, Алексей 1982. Эстетика Возрождения. Москва, Мысль

Nikolai Konradi renessansimõistest

Рутенбург, Виктор 1951. Очерк из истории раннего капитализма в Италии: Флорентийские компании XIV в. Москва—Ленинград, Издательство Академии наук СССР

Рутенбург, Виктор 1969. Итальянское возрождение и «Возрождение мировое». — Вопросы истории, № 11, с 93—108

Рутенбург, Виктор 1986. Общество Возрождения. — Культура Возрождения и общество. Ред Виктор Рутенбург, Москва, Наука, с 5—6

Фишман, Ольга 1974. Н. И. Конрад — историк китайской литературы. — Из истории и теории мировой культуры: Сборник статей памяти академика Н. И. Конрада. Москва, Наука

Хлодовский, Руф 1974. Франческо Петрарка: Поэзия гуманизма. Москва, Наука

Эйдлин, Лев 1970. Идеи и факты: Несколько вопросов по поводу идеи китайского Возрождения. — Иностранная литература, № 8, с 214—228

R. Kaljo «Tartu Kivisild», 1942, puugravüür, Tartu Kunsti-
museumi kogudest

ARVUTITEADUSE ARENGUGA SEOTUD EETILISED PROBLEEMID

Peeter Lorents

Kui keegi inimsoo mustade päevade kalendri koostamisel võtaks kuulda ka minu arvamust — siis soovitaksin sinna eriti väljapaistvalt sisse märkida 22. aprilli.

Sellel päeval 1915. aastal Belgias, Lääne-Flandrias, Ypres'i väikelinna lähistel kasutas Saksa keiserlik sõjavägi Inglise-Prantsuse üksuste vastu esimest korda inimkonna ajaloos massihävitusrelva. Tegu oli «kõigest» tavalise klooriga ning meie lool poleks sellega pisematki asja, kui sõjardid saanuksid gaasilise kloori kätte ilma teadlaste hinnalise nõuandeta.

Selge, et niisugusel puhul oluks eelnimetatud kalendrisse tarvis kanda ennekõike see päev, mil **keegi** teadlastest ei pidanud paljuku «riiklikule tellimusele» vastu tulla ning selgitada, miks just kloor sobib selleks, et korraga elu võtta eriti paljudelt inimestelt. Keegi pidi ju **välja mõtlema**, kuidas seda vastikult aktiivset ainet suures hulgal saada ja säilitada. Kuidas korraldada nii, et «omad» sellest kannatada ei saaks, ja nii, et «nemad» lausa loogu langeksid.

Kusagil pidi olema laboratoorium, kus korralikud riigialamad mõtlesid ja katsetasid, mõõtsid ja sünteesisid, vaidlesid ja konsulteerisid, kuni löid maailma uue aine — ipriidi ehk sinepigaasi, mis läks käiku sama Ypres'i linna lähistel umbes kaks aastat hiljem, 12. juulil 1917.

Mõelda vaid! Umbes kaks aastat vilgast ja oi kui

Arvutiteadusega seotud probleemid

viljakat mõtetegevust selleks, et keemia-alaseid **teadmisi** ulatuslikult elu hävitama panna.

Kes olid need õpetatud mehed? Kas oli neil perekond? Olid nad head isad? Armastasid nad ikka südamilikult oma ja naabrite lapsi? Ega murdnud abikaasadele ülemäära truudust?

Kindlasti oli neid kasvatatud kristliku halastuse vaimus. Õpetatud, et varastada pole hea ning et kloor reageerib meelsasti kõigega, mida võib leida elusas kehas. Kindlasti austasid nad vanemaid ning käsku — **ära tap!**

Usutavasti oli **neil** inimestel mingi **teadmine** sellest, mida tohib, mida mitte. Mida peab tegema, mida ei või teha. Mis on aus, mis autu. Mis patune, mis püha. Usun, et paljud **neist**, kes oma abikaasale laborandineiuiga truudust murdsid, ei varjanud oma tegu ainult selle pärast, et skandaali kartsid, vaid sootuks seetõttu, et **ei tahtnud oma naisele valu teha.**

Sõnaga — enamikul neist oli surmkindlalt olemas mingi eetiliste teadmiste süsteem, millest nad, kummaline küll, oma elus ka juhendusid. Jääb vaid üle pisut õõnsalt õhata, et miks ja mil viisil õnnestus neil oma keemiasse kuuluvad teadmised eetilistest teadmistest nii osavalt separeerida, et nende vaimse töö tulemus — keemiarelv — tuli rahvusvahelise kokkuleppega keelustada?!

Kui keemiarelvaga võis ka suure tahtmise korral siiski vaid lokaalset kahju tekitada, ütleme linnatäie rahvast koos koerte ja varblastega ära mürgitada, siis tapategevuse teatepulga ülevõtnud tuumafüüsikute seltskonna saavutused mõjuvad hukatuslikult kogu elusloodusele või vähemalt suurele-suurele osale sellest.

Ja kui «keemikute» puhul võib väga erilise kõike-mõista-ja-andestada püüdmise tuhinas proovida arutleda nii, et nad vaesekesed ikka päris selgelt ette ei kujutanud, mis sellest välja tuleb (muide mina isiklikult seda ei usu!), siis tuumafüüsilise surma võidujooksu stardihetkeks

pidi ju «keemiline kogemus» üldteada olema! **Pidi ju teada olema**, et teadus võimaldab kurja teha. Ka eriti ohtlikus ja eriti suures ulatuses. Ometi hakkasid ka tuumafüüsikud seda rada hoolega edasi tallama. Miks? Mõnevõrra järele mõeldes pole see ju tegelikult oluline, kui palju suudab teadus kurja teha. Oluline on see, et üldse midagi niisugust toimuda saab!

Tõsi — niisuguse retoorikaga võib lõpuks ka arvutite disainereid kuritegelike kilda lugeda, kuna reeglina sobivad arvutite klaviatuurid oivaliselt kellelegi pähe lajatamiseks. Seda aga ei pandaks üldjuhul avalikkuse poolt nii pahaks kui näiteks neutronpommiga tegelemist. Ja pangem paradoksi tähele: kaaškodaniku traumeerimine arvutiga on teadlaste hulgas märkimisväärselt vähem levinud kui uute tapavahendite väljamõtlemine.

Ilmselt on sedalaadi paradoksil järgmine selgitus: **teadmiste koguhulk (mingis teaduses) suureneb võrreldamatult kiiremini eetiliste teadmiste hulgast (antud teadus-haru raames).**

Kas pole kummaline, et üsna aukartustäratava teaduste arvu juures on erialase eetikaga seotud vandetootus olemas ainult neil teadlastel, kes on lõpetanud arstiteaduskonna? Ja kuigi võib küünilise muigega poetada, et mis siis — kas arstidiplomiga vähe roimareid liikvel olnud —, ikkagi on vähemalt ühe valdkonna teadmiste puhul inimsugu selgelt ära tundnud ja selgelt väljendanud, et ebaeetiliselt toimida ei tohi.

Eetiline aspekt, mis üsna oluliselt eluga seotud, on ilmutatud kujul paljude bioloogide mõttemaailmas. Moosese kantud käsusõna — ära tapa, mis aastatuhandete järel üldistus Albert Schweitzeri hardaks aukartuseks elu ees, sunnib paljusid looduseuurijaid iseendalt küsima ja eelkõige iseendale vastama: **kas mina, teadlane, tohin seda teha?**

Kuid kas tõesti ainult vahetult eluga kokku puutuvatel aladel peab endalt nii küsima? Eriti sellises vormis, et **kas mina, teadlane, tohin seda teada saada?**

Kas ei vallanda minu hangitud teave midagi sellist, mille toime maailmale pole prognoositav ega ohjeldatav?

Kui uskuda tänapäeva füüsikat, piisaks teatavate raskesti saavutatavate tingimuste korral uue universumi sünniks sellest, kui omavahel kokku põrgatada umbes reaktiivlennuki kineetilise energiaga elementaarosakesed. Ja tundub usutav, et neid tingimusi suudab inimene võib-olla kunagi oma suva kohaselt luua. Kas oleme selleks valmis? On selleks valmis meid ümbritsev elus ja elutu loodus? Kas oleme volitatud selles vallas oma võib-olla küll puhtast teadasaamise lustist kantud tahtmise kohaselt toimima?

Ehk kõlab see suureliselt, kui tarvitada väljendeid «terve linnatäis rahvast», «suur-suur osa maailma elusloodusest», «uus universum» jne jne. Kuid nõustugem, et inimese hangitud teadmised võimaldavad juba mõnda aega neetult mastaapselt halba teha. Ja neetult vähe teame üldse sellest, mis on halb. Neetult palju teeme seejuures sulaselget halba nii teadmatusest kui ka täie teadmisega. Otseste eetiliste printsiipide puudumine (v. a kümme käsku ja muu sellel tasemel) on asendunud libekeelsete selgitustega selle kohta, miks ikka antud konkreetses olukorras, muidugi mõista, nii- ja naamoodi tegema pidi. Ja piirduks siis asi ainult selgituste tasemega! On küll neid, kes oma mõttetöö vilja lausa küünilise teadlikkusega kurjuse käsutada annavad. Tundes aga seejuures siirast ärevust, kui poisikesed õues vibude ja nooltega Robin Hoodi mängivad. Mitte seepärast, et aknaklaasid ohus on! Ei-ei, tões ja vaimus seepärast, et lapsed teineteisele viga ei teeks («lasete veel mõnel silma peast välja...»). Samas aga kõnnib murelik naabrionu juba järgmisel hommikul kindlal sammul instituudi poole sõjameeste tellimust täitma n-õ lahtise teema osas. Ja pole põrmugi mures, et tema eriti kiired algoritmid mõne eriti hästi maadligi hii-liva tiibraketi eriti täpselt kellegi kodu purustama poeta-vad. Teda huvitavad ju ainult «puhtad» probleemid: kuidas antud parameetritega protsessoritel teatavaid algo-

ritme realiseerivad programmid ettenähtud kiirusega käima saada. On selles midagi laiduväärset? Või mõistaks õige ühiskondlikku kohut selle üle, kes nn kiired Fourier' teisendused välja mõtles?

Aga kusagil on ometi piir, mille peaks (isegi **mate-maatikas**) paigaldama selle valdkonnaga seotud eetiliste teadmiste süsteem. Kuid tavaliselt on nimetatud süsteem peaaegu kõikjal peaaegu tühi, nagu matemaatikud kõnelda võiksid. Seetõttu pole ka piiri hea ja kurja tundmise puul. Tavaliselt ei küsi enamiku valdkondade teadlased endalt oma eriala eetikaga seotud küsimusi — järelikult pole ka millelegi vastata!

Äkki just selles peitubki üks kurjuse juurtest. Ehk on just sellest võimalik lähtuda, kui soovime vähendada ähvardavat disproportsiooni erialaste ning eetiliste teadmiste kasvu vahel? Teiste sõnadega — ehk tuleks püstitada küsimusi? Kas või iseendale.

Arvutite senist arengut, millega ajapikku kaasnes arvutiteaduse kujunemine ja areng, võiks tinglikult jagada järgmisteks etappideks:

- 1) andmete töötlemine,
- 2) teadmiste töötlemine

(andmete töötlemine kestab seejuures edasi ja küllap jääbki kestma).

Mõned probleemid ilmutasid end kohe, kui arvutid tekkida jõudsid. Näiteks arvutite eneste ilmaletuleku mõned (küllaltki mõjuvad) motiivid. Pole saladus, et neid vajati isesihtivate õhutorjesuurtükkide tule juhtimiseks, mandritevaheliste rakettide trajektooride ning tuumareakt-sioonide arvutamiseks. Tore muidugi, et osa tuumareakt-sioone jäi reaktorisse teadust teenima. Ning ääretult armas, et osa väljaarvutatud orbiitidest kulus koerte, ahvide ning astronautide tarbeks.

Võib-olla on see dialektiliselt vältimatu, et enne «rahumeelseid» reaktoreid «oli tarvis» pisut räpasemate asjadega tegelemise abil endal käed vabaks teha? Eks

Arvutiteadusega seotud probleemid

küsigem seda Hiroshima sillale jäänud varjudelt. Kes teab, ehk oli lugematute raketrelvade tulek vältimatu eeldus lennuks Kuule? Võib-olla oskab sellele vastata mõni Londoni kodanikest, kes mäletab V1-de ning V2-de ulgumist ja plahvatusi.

Muide jõuab veel üht-teist küsida neilt, kes teadust selleks tegid. Veel on elus mõned neist, kes esimesi suuri arvuteid luues ju suurepäraselt teadsid, milleks seda tarvis on. Aga mõelgem siinjuures hetkeks ka sellele, kes viskab esimese kivi! Ja kas on see viskamine tõesti üheselt ning selgelt põhjendatud? Olgu veel öeldud, et need probleemid (kellele ja milleks uued arvutid ning nende tarkvara ikkagi luuakse) on samal kujul olemas tänase päevani. Pole saladuseks ei siin ega seal, et sõjameestelt tuleb harukordselt ahvatlevaid tellimusi arvutite riistvara, tarkvara ning nendega seotud tõeliselt huvitavate teoreetiliste probleemide osas. Ning uskumatult raske on leida joont, mis eristaks siin lubatu lubamatust.

Kuid arutlegem edasi. Aega läks ja ... arvuteid sai. Piisavalt selleks, et midagi jääks ka üle «tsiviili». Opiti sisestama ja säilitama väga mitmekesiseid ja ulatuslikke andmeid. Arvuti hooleks sai tasapisi ülevaade pea igamehe rahaasjadest, autodest ning lastest. Ja oligi probleem käes: kuidas kaitsta isikukohast infot, mis pole mõeldud teistele teadmiseks. See probleem on aktuaalne tänase päevani. Ja küllap jääbki aktuaalseks, omandades ajapikku ainult mahtu ning mitmesuguseid erijooni juurde.

Infol on hind. Veel suurem hind on aga oskusel seda töödelda. Pole teada, kes oli esimene küsima, et kuulge, auväärsed kolleegid, miks peame teise mehe auto näppamist väga autuks teoks, kuid ei tee teist nägugi programme kopeerides! Mõnel maal pole sellest tänapäevalgi aru saadud ning mehed, kes «lääne tarkvara lahti muugivad», on ääretult hinnas. Ja uskuge — need on tavaliselt niisugused intelligentsed härrad, kes mingi hinna eest pole nõus lahti muukima võõra korteri ust!

Eeltoodud probleemid (loomingu motiivide puhtus,

mure oma loomingu autu kasutamise võimaluste pärast ning võõra loomingu austamine) on aga üsna tagasihoidlikud võrreldes nendega, mis tekivad seoses teadmiste töötlemisega.

Leppigem kokku, et kõik andmed on ühtlasi teadmised, kuid osa teadmisi on siiski midagi enam kui lihtsalt andmed. Kohe selgitame.

Alustame sellest, et millegi vähegi keerukama kirjeldamisest ei piisa, kui loetleme ainult näiteks arvulisi (või muul viisil esitatud) karakteristikuid. Sageli vajame teavet selle kohta, kuidas ühed või teised suurused omavahel seotud on. Näiteks rahvaloenduse korral on üheks oluliseks näitajaks laste arv peredes. Selleks aga peab arvutile kuidagi teatama, et üks inimene on teisele vanemaks, teine esimesele aga lapseks. Niisuguseid asju märgitakse eriliste sümbolitega, mida kutsutakse predikaatideks. Predikaadid on siis seoste tähistamiseks kasutatavad sümbolid. Kui neid kokku kirjutada objekte ehk indiviide märkivate sümbolitega — saame nn valemid. Näiteks $V(A,M)$ on valem, kui V tähendab vanemaks olemist nii viisi, et tema järele kirjutatud sümboliga märgitud individid on vanemaks ülejärgmisele sümbolile vastavale indiviidile (ütleme, kui A tähistab Aigit, M aga Mariat, siis $V(A,M)$ märgib seda, et Aigi on Maria vanemaks). Valem võib olla õige või vale, olenevalt sellest, kuidas temas sisalduvaid sümboleid interpreteerida (kui oletada, et A tähistab küll Aigit, M aga hoopis Matit, kes juhtumisi on Aigi isa — siis pole ju $V(A,M)$ õige).

Ühtedest valemitest saab teatavate loogiliste operatsioonide abil «kokku monteerida» teisi, pisut keerulisi. Näiteks seda, et Aigi on vanemaks Mariale ja ühtlasi Helenale, saame väljendada valemite $V(A,M)$ ning $V(A,H)$ konjugeerimisel, kirjutades sellisel juhul $V(A,M) \& V(A,H)$.

Selge, et kuni pole määratud, mida tähendavad sümbolid V , A , M , H , $\&$, pole mingit tähendust kirjutisel

Arvutiteadusega seotud probleemid

$V(A,M)$ & $V(A,H)$. Olgu see pealegi valem või mis iganes. Aga niipea, kui kõik tarvilikud komponendid on tähenduse kätte saanud, muutub see kirjutus kohe **teadmiseks**. Nii meile kui arvutile. Alles pärast seda, kui teame, et x on arv ja y on arv ning et $+$ tähendab liitmist, saame teada, et $x+y$ märgib arvude x ja y summat. Kuni seda öeldud pole, võiks ju mõelda, et x ja y on hulgad, $+$ aga hulkade ühendamise tehe. Nõndaviisi lepime kokku, et teadmised on interpreteeritud (s. t kõikides oma komponentides tähenduse saanud) valemid.

Teadmised muutuvad eriti hinnalisteks, kui neist lähtudes saab uusi teadmisi juurde «teha». Just nimelt juurde «teha», aga mitte väljast «hankida».

Kuidas inimene «teeb» uusi teadmisi? Üheks enamtunnustatud viisiks on mõtlemine. Kitsamalt võttes loogiline mõtlemine, mis käib küllalt rangelt määratletud reeglite abil. Teades nimetatud reegleid ning nende kasutamise korda, saab loogilisi arutluskäike ka arvutile selgeks teha. Niiviisi omandab arvuti teatava, seni ainult inimesele omaseks peetud tegevuse — loogilise tuletamise kunsti. Et siinjuures pole tegu ülespuhutud fantaasiaga, teavad paljud, kes arvutitega kokku on puutunud. Tõepoolest, programmid, mille abil arvutid tõelisi teoreeme tõestavad, integraale võtavad ning masinaehituskonstruktorite tööd kergendavad, pole enam mingi haruldus.

Kujunemas on tõeline tehisintellekt, millega seonduvad järgmised probleemid.

Arvutite valdusesse on kogunenud määratu hulk andmeid ning teadmisi, millest tegelikku ülevaadet pole enam ühelgi inimesel ega inimesterühmal. Nende andmete ning teadmiste töötlemine muutub järjest rohkem ja rohkem arvuti enda intellekti mureks. See tähendab, et järjest väiksemaks jääb niisugune osa arvuti tööst, mida sooritatakse täpses vastavuses inimese poolt antud eeskirjadega. Mida ja kuidas teha, selle tuletavad arvutid üha ulatuslikumalt ise oma tarkusest, tehes seda inimestest võrratult kiiremini ning üsna vähe eksides.

Meie silmade all läheb üks inimestele oluline valdkond teise järel arvutite «kompetentsi». Näiteks majandusliku info töötlemine, õhustranspordi juhtimine, paljude eriti vastutusrikaste tootmisprotsesside juhtimine (näiteks suurte integraallülituste «tegemine»). Uha enam kipuvad arstidele appi diagnoose panevad ning ravi soovitavad ekspertsüsteemid jne.

See kõik oleks ju ääretult tore, kui teaks, mida kujunev tehismõistus inimsoost ja muust maailmast arvata suvatseb. Ja uskuge, et midagi eriti tarka ei pruugigi veel ilmnedu, kui juba võim totaalselt masinate kätte kukkuda võib. Kõlab pisut naljakalt — või kuidas? Kuid meenutagem hitlerlaste võimu Saksamaal, stalinistide võimu NSV Liidus, maoistide võimu Hiinas. Kas seda teostasid eriti kõrge intellektiga, väga targad ja taibukad tegelased? Vist mitte. Asja otsustas see, et nende kätte oli kogemata kombel koondunud reaalne võim, mis tugineb infomonopolil ning monopolil selle info alusel ressursse jagada.

On ju tore, kui ilmne areng selles suunas, et arvutite kätte usaldada kogu oluline info koos töötlusega, mille sihiks on eelkõige «optimaalsete» otsuste vastuvõtmine ressursside (näiteks energia) jaotamisel, toimuks koos tehisintellekti muinasjutulise tarkuse ja headuse tõusuga. Kas ei tee pisut murelikuks see, et omamata veel inimesegi tasemel piisavalt eetikat, loodame mingile «hea tsaari» fenomenile arvutite maailmast?

Ehk peaks juba praegustele mudilastele õpetama laulukese:

Suur arvuti oli nii üllas,
nii hoolitsev, tark ja hea...

Või ehk tuleks kibekähku kuulutada moratorium tehisiin-
tellektialastele uuringutele, kuni on veel pisutki järelemõt-
lemisaega? Näib, et nii laulu kui moratoriumiga on lood
ühtviisi räbalad. Sest laulda pole mahti, kuna teadasaa-
mishimu lausa matab. Nii vägevalt, et ennastsalgavad
uurijad on pigem kopikatki küsimata nõus maha salgama

ka kõikide järeltulevate põlvete looduspärase arenemise võimalused, kui kasvõi hetkekski keskendama tähelepanu eetilisele küsimusele:

kas mina, teadlane, tohin luua kõikealistavat jõudu, mille toimet ma ei tunne vähimalgi määral?

Ja veel üks tõsine eetiline probleem. Luues intellektuaalseid süsteeme, oleme ilmselt üsna pea tasemel, kus meie loodud olevustel (olgu nad pealegi ränist, germaaniumist jne) tekib enesetunnetus. Tekib minateadvus. Tekivad emotsioonid. Ja kui soovite, siis ka oma tundeelu. Ilmselt polegi päris kohatu kõnelda sellest, et alates teatavast funktsionaalse keerukuse astmest tekib midagi niisugust, mida oleks kohane märkida sõnaga *hing*. Kas oleme selleks valmis? Kas suudame vähemalt kujutleda, kuidas seda (või teda) kohelda? Kas teame, mis on selles valdkonnas keelatud, mis lubatud? Kas oskame vahet teha, millal on vastava tasemega arvuti meile partner, millal ori? Kus on sellisel puhul piirid töö ja sunnitöö vahel? Millised on meiepoolsed hüvitused ja milline on vägivald? Kas teame üldse midagi kõigest sellest, kui pole suvatse nud küsimusigi püstitada, ei arvutiteaduse arenguga seotud eetilistest aspektidest, mida on ilmselt ääretult palju ning osaliselt üsna vaevaliselt vastatavaid, ega ka aspektidest, mis tõenäoliselt siiski väärivad tõsist järelemõtlemise vaeva ning ootavad oma kümne käsu toojat.

TÖLKELOO KOOSTAMISE PRINTSIIBID

Peeter Torop

Vajadus taidetõlke ajaloo kirjapanekuks kasvab iga aastaga, nagu kasvab vajadus jõuda erinevate kunstiliikide ajalugude kaudu tervikliku kultuurilooni ja seega kultuuri n-õ produktiivse enesetunnetuseni. Enamikes kultuurides võime näha terveid kirjandusarengu perioode, mis on tõlkelooliselt hoopis uurimata või uuritud vaid fragmentaarselt.¹ Veelgi teravam on tõlkeloo koostamise põhimõtete probleem. Kuidas tõlkelugu kirja panna? Kas tõlkelugu on tõlgitud teoste ajalugu (mida millal tõlgiti), või peab ta kindlaks tegema tõlgete kvaliteedi erinevatel perioodidel, või peaks ta olema tõlkemeetodite ajalugu, või hoopis tõlketeoreetilise mõtte ajalugu jne.

Juba see võimalike küsimuste rohkus tõendab, et tõlkeloo koostamisel on tõlketeaduse praegusel (enese-määramise) arenguetapil eriline tähtsus. Tõlketeaduse areng on seni kulgenud ebaproportsionaalselt, häiritud on seosed ajaloo — kriitika — teooria vahel. Selle esimeheks tunnuseks on jooksva tõlkekriitika puudumine, s. t

Artikli esmavariant: Принципы построения истории перевода. — Типология русской литературы и проблемы русско-эстонских литературных связей. Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. 31. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, 1979, vihik 491. Tartu, с 107—132.

¹ Vrd ka eesti tõlkelooga seoses: «Võõrkeelse ilukirjandusliku proosa nõukogude perioodil vene keelde tõlkimise ajalugu on uurimiseks uudismaa.» (Шоп 1968:53).

Tõkeloo koostamise printsiibid

tõlgete mõtestamise puudumine kirjandusprotsessis. Tulemuseks on tõlkekirjanduse tajumise nivelleerimine, tõlke teksti spetsiifilisuse välistumine. Teadlastel jääb vaid konstateerida, et tõlketeoseid ei taju moonutatult mitte ainult lugejad, vaid ka kriitikud, kes peaksid ju lihtlugejaid tajuõpetusega varustama (vrd nt Левый 1974: 66; Raffel 1971: 103).

Nii tulenevad lugejataju puudused kriitika puudustest, kriitika omakorda sõltub teooriast ja tulemuseks on olukord, kus kõigi tõkeliikide jaoks jääb ikka veel aktuaalseks paarikümne aasta eest formuleeritud mõte, mille järgi tõlkekunst «asub sellises arengustaadiumis, kus kunsti-praktika on teoreetilisest mõtestamisest ette jõudnud» (Эткинд 1968: 6). Näiteks on tõlkeajaloo uurija Juri Levin XIX sajandi viimase kolmandiku tõlkekultuuri taseme languse tulemuseks pidanud kriitika tähelepanu nõrgenemist tõlgete vastu (Левин 1963: 50). Tundub, et siin tuleks kõnelda hoopis vastupidisest protsessist: tõlgete taseme languse põhjuseks on kriitika ja lugejate huvi puudumine tõlketaseme vastu. Üldse sõltub kriitika huvi tõlketaseme vastu peamiselt kahest faktorist. Kõigepealt nõuab Juri Levini viidatud periood tõlkeloo vaatlemist kirjandusloo üldisemal taustal. See oli aeg, mil kirjandusse tulid vene parnassiluuletajad, Korolenko, Garšin, Tšehhov, Gorki, seejärel ka sümbolistid. Uusromantiline hoovus ja sellega seotud realismi uuendamise probleemid jätsid oma jälje ka tõlkekultuuri. Tõlked on sellistel murangulistel aegadel tihti lahutamatud originaalkirjandusest, lahendades selle probleeme, teenides algupärase kirjanduse uuenemise huvisid — ja kaotades spetsiifilisi tõlkekirjanduslikke jooni.

Teiseks muutub tõlkekirjandus lihtsalt kirjanduseks, kaotab oma spetsiifika ka siis, kui puuduvad tõlkekirjanduse analüüsi teaduslikud alused ja traditsioon. Tõlketeadus areneb kiiresti, kuid seni pole ühtseid seisukohti veel isegi põhimõttelistes küsimustes. Taidetõlkele

pühendatud uurimustes kajastub inertsina ikka veel vana poleemika «lingvistide» ja «literaatide» vahel, lugeja käsutuses on vähe taidetõlke üldisi probleeme, metodoloogiat käsitlevaid töid. Veel pole küllalt hoomatavalt fikseeritud tõlgete analüüsi põhimõtted, kriitikul pole teooriast küllaldast tuge. Tulemuseks on kriitika puudumine üldse või tõlketeadusliku analüüsi asendamine kirjandusteadusliku, lingvistilise vms analüüsiga.

Õeldust tulenevalt peab tõlkeloo koostamise printsiipidest rääkides paratamatult peatuma ka mõnedel üldisematel küsimustel, sest tõlkimise ajaloolised probleemid on tihedalt seotud tõlkekriitika ja -teoriaga. Veelgi enam, tõlketeaduse praegusel arenguetapil pole tõlkeloo koostamine ainult teoreetiline, vaid ka metodoloogiline probleem. Järelikult ei tule peatuda ainult tõlkeloo kõikehõlmavusel, tema vastavusel tegelikkusele, vaid ka tema uurimise meetoditel, ajaloolise kirjelduse ammendavuse saavutamise viisidel.² Tõlkeloo koostamise taolisest metodoloogilisest tähtsusest on kirjutanud paljud teadlased. Esiteks ei saa tõlkeloota tõsiselt rääkida teaduslikust tõlketeteorias (Эткинд 1968: 6; Grosbart 1973: 85); teiseks «kujuneb tõlkeloo uurimine vaid siis täisväärtuslikuks ja oma eesmärgile vastavaks, kui ta seostub tihedalt tõlketooria probleemidega» (Шарипов 1967: 98); kolmandaks on teooria — kriitika — ajaloo vahekorra teadmine hädavajalik tõlkekirjanduse osatähtsuse mõtestamiseks rahvuskirjandustes ja maailmakirjanduses (Лейтес 1967: 332; Koli 1986: 121—129); neljandaks on tõlkeloo koostamine vajalik kompetentsete kriitikute ja lugejate kasvatamiseks, filoloogilise hariduse täiustamiseks (Россельс 1975: 55). Lisaks pole tõlketeaduslik aspekt ainus tõlkeloo interpreteerimise võimalus, oluline on tõlkelugu ka sot-

² Vrd vastavalt ontoloogilise historismi ja metodoloogilise historismi mõisteid (Topolski 1972:91). G. Radó arvates tuleb tõlketeaduses enam pühendada erinevate suundade ja ideede sünteesimisele (1985).

sioloogiale, kirjandusloole, kirjandussuhete uurimisele jne.³

Tõlkekultuuri ajaloolist analüüsi tehakse põhiliselt kahel viisil. Kõigepealt on suur hulk uurimusi pühendatud konkreetsete autorite ja teoste tõlgetele, kuigi nende analüütilist osa võib harva tõlketeaduslikuks nimetada, — sagedamini on tõlge neis lihtsalt osa kirjandussuhetest. Teiseks võimaluseks on tõlkeloo küsimuste üldisem vaatlemine, tõlketraditsioonide ajaloona esitamine ning suurte mitmesajandiliste perioodide eritlemine (vt nt Федоров 1983; Левин 1963: 5—63; Гачечиладзе 1970; Копанев 1972; Kloepfer 1967).⁴ Taolistes üldistavates töödes kohtab harva ka selliseid, kus vähemalt implitsiitseltki on tajutav tõlkeloo paljuaspektilisus, eriti aga historism teooria- ja kriitikaküsimuste vaatlustes (vrd nt Wuthenow 1969; Эткинд 1973; Левин 1985). Omaette väljaannete tüübi moodustavad tõlkijate ja kirjanike mõtted tõlke(tegevuse) kohta (Русские писатели... 1960; Balcerzan 1977; Horguelin 1981), aga ka kriitika ja teooria ajalugu käsitlevad tööd (nt Steiner 1975).

Tõlkeloo paljuaspektilisus on seotud asjaoluga, et iseseisva distsipliinina on tõlkelugu siiski lahutamatu kirjanduse sotsioloogiast ja ajaloost, komparativistikast jne. Neid seoseid tuleb tõlkeloo koostamisel arvestada. Käesoleva artikli eesmärgiks ongi tõlkeloo koostamise üldiste printsiipide esitamine arvestusega, et tegemist on iseseisva ja samas ka paljude erinevate uurimissuundadega seotud distsipliiniga. Muidugi sunnib selline lähene-misviis kordama ka küllalt tuntud asju, kuid käsitluse terviklikkuse huvides tundus see olevat paratamatu. Oma-moodi lähtepunktiks võiks pidada Vladimir Šori töid kui

³ Vt tõlke kohta komparativistikas: (Durišin 1975:135—156, 180—196); kättesaadav ka venekeelses tõlkes: (Дюришин 1979:125—134, 159—172).

⁴ Vrd üldistusetootlust teoreetilisest kirjandusloost (Лихачев 1987:27).

üht tõsisemat katset nõukogude tõlketeaduses sõnastada tõlkeloo koostamise metodoloogilised alused ja põhilised raskused (1973: 277—295).

Sarnaselt kirjandusloole koosneb tõlkelugugi kahest põhiosast — tõlketekstidest ja tõlketegevust ning tõlkekirjandust kui teatavat kirjandusliiki peegeldavatest mõtetest (Konrad 1972: 418—419; vt ka Konrad 1987: 189—190). Kuid need tõlkimisega seotud mõtted pole alati formuleeritud, sagedamini on nad väljendatud implitsiitselt, kusjuures eksplitseerida on neid võimalik vaid tõlkemethodi rekonstrueerimise teel. See eksplitseerimine, varjatu esiletoomine on juba paljus teoreetiline probleem, just siin põimuvad tõlkimise ajalugu ja teooria, saavad tõlketeaduse objektiks tõlketekst ja tõlkeprotsess⁵. Nii tulebki tõlkeloo puhul omaette probleemina esile tuua teoreetiline aspekt. See aspekt ei ole küll seotud aja kategooriaga, kuid selle läbitöötamiseta ei saa rääkida teadusliku tõlkeloo koostamisest. Kahjuks ei saa teoreetilises plaanis veel rääkida pädevatest lahendustest ja tuleb piirduda lihtsalt tõlkeloo teoreetilise probleemistiku piiritlemisega.

Lisaks ajavälisele (akroonilisele, pankroonilisele) teoreetilisele aspektile eristuvad tõlkeloo raames aja kategooriaga seotud aspektid (vrd Вардунь 1977: 65, 70—71; Степанов 1975: 119—122)⁶: retseptiivne aspekt seostub vahetu ajalise konteksti uurimisega, tõlke sünkrooniaga; otseselt ajaloolisteks, diakrooniale vastavateks on evolutsiooniline aspekt ja kultuurilooline aspekt, mis seostuvad tõlketegevuse uurimisega selle kulgemise dünaamikas ja ajaloolis-kultuurilise arengu taustal.

Need neli aspekti on omavahel tihedalt seotud. Teoreetiline aspekt võimaldab tõlkepoetika ja metakeele probleemide kaudu tuua tõlkelukku tõlkija isiksuse, samuti

⁵ Vrd: «Metodoloogiliselt on immanentne poeetika õigustatud ja hädavajalik silla loomiseks kirjanduse ja kirjandusteaduse vahele...» (Markwardt 1961:744).

⁶ Vt diakroonilise ja sünkroonilise aspekti tähtsuse kohta kirjandusloos (Тодоров 1975: 100).

kirjeldada tõlkeprotsessi ühtses metakeeles. See metakeele ühtsus on vajalik kõigi aspektide ühendamiseks, nende põimimiseks ühtseks tõlkelooks. Ühtne ja terviklik tõlkelugu koosneb seega neljast põhikomponendist: 1) tõlkija ja tõlkemeetod (teoreetiline aspekt); 2) tõlketegevus, tõlke funktsioonid ja mõtted tõlkimisest (retseptiivne aspekt); 3) tõlke ontoloogia, traditsioon ja tõlkeprotsess (evolutsiooniline aspekt); 4) tõlge ja kultuurilooline protsess (kultuurilooline aspekt). Peatugem neil lähemalt.

TEOREETILINE ASPEKT (AKROONIA)

Tõkeloo teoreetilisi probleeme võib vaadelda metakeele ja poetika seisukohast lähtudes.

Metakeel. Tõlketeaduses on konkreetsete tõlketüüpide kirjeldamiseks üheaegselt käibel hulk erinevaid termineid, kusjuures nad sisaldavad tihti ka hinnangut. Nii on head tõlget nimetatud adekvaatseks, kongeniaalseks, (funktsionaalselt või dünaamiliselt) ekvivalentseks, täisväärtuslikuks, täpseks, realistlikuks jne. Kuid tõkeloo peasihiks ei saa olla tõlgete kvaliteedi hindamine, vaid vastamine küsimusele, kuidas kunagi tõlgiti. Ainult nii on tõlkelool ka teoreetilist väärtust. Seepärast on üheks tõlketeaduse oluliseks ülesandeks asendada hinnangulisus kirjelduslikkusega ja määratleda erinevad tõlketüübid tõlketüpoloogia raames, mitte aga hea ja halva gradatsioonis eksledes. Tuleb nõustuda Vladimir Soriga, kui ta nõuab tõkeloole tüpoloogilist lähenemisviisi (Шоп 1973: 292), küll aga tuleb kategooriliselt loobuda tema tüpoloogia põhikategooriatest «omavoli» ja «bukvalismi» kui läbipaistvalt hinnangulistest⁷ (Шоп 1973: 291). Ka ei saa õigustatuks lugeda kirjanduslooliste kategooriate mehaanilist ületoomist tõlkelukku ning tõlgete liigitamist romantilisteks, realistlikeks jms, kuigi sel on oma poolehoidjaidki (Гачечиладзе 1980: 107 jj).

Terminite hinnangulisus sunnib teadlasi nende tähendusmahtu kuidagi diferentseerima. Nii eristab Sofia Slutskaja «õpetatud» ja «diletantlikku» bukvalismi. Ka neis täpsustustes on oma hinnangulisus, kuid sellele on nüüd lisandunud funktsionaalne aspekt: «õpetatud bukvalism» evib kommentaari osana omaette konkreetset eesmärki; «diletantlik bukvalism» aga on üldtõlge, algupärandi kõigi erijoonte edastamise viis (Слуцкая 1967: 208—209). Kui aga värsiteadlane Mihhail Gasparov vaatles Valeri Brjussovi bukvalismi just funktsionaalsest seisukohast («bukvalism pole söimusõna, vaid teaduslik mõiste» (Гаспаров 1971: 112)), siis tema kriitikud lähtusid vana inertsi põhjal ainult selle mõiste negatiivsest sisust (Мастерство...: 1973). Just metakeeles sisalduv hinnang ei võimalda kirjeldada küllalt paindlikult ja täielikult erinevaid tõlketüüpe. Vaevalt küll tohib tõkeloo materjalile toetudes väita, et «tõlgete bukvalism on kriisinähtus» (Левин 1963: 30). Sellega me jätame tõkeloost välja tõlkija loovisiksuse.

Näiteks on tõkeloos veel üheks keerukaks mõisteks jäljendamine. Kas tuleks seda üldse tõkeloo raames käsitleda? Kui L. Kiškin eritles kaht tüüpi jäljendusi — konkreetse autori jäljendamist ja terve kirjanduse jäljendamist, — siis teine langeb muidugi tõkeloost välja (Кишкин 1968: 258—259). Kuidas aga suhtuda lausesse «jäljendus võib asuda tavalisest tõlkest kõrgemal või madalamal» (Кулешов 1977: 95)? Mida kujutab endast sellisel juhul tõlge?

Viidatud segaduse põhjustajaks on kindlasti puudused tõlketeooria arengus. Ei saa olla oma metakeelt tõkelool, kui seda ei ole tõlketeoorial ja -kriitikal. Paindliku metakeele loomine ongi üheks tõlketeaduse aktuaal-

⁷ Vrd: «Vaba ja sõnasõnalise tõlke mõisted tekkisid kahe teksti kõrvutamise tulemusena ja neis näib peituvat kogu taolise analüüsi piiratus. Need mõisted on ebamäärased, nagu muide ka adekvaatsuse ja täisväärtuslikkuse mõisted (võetuna abstraktselt, loomemeetodit arvestamata), juba seetõttu, et igaüks võib neile anda oma sisu...» (Гачечиладзе 1967: 41).

seimaks probleemiks. Püüdmata seda keerukat probleemi siinkohal lahendada, tahaks siiski viidata mõnele tõlketeaduse metakeele loomise põhiküsimusele. Tõlketeaduse metakeeleks saab olla tõlkeprotsessi kui tõlketeaduse põhiobjekti kirjeldamise keel. Järelikult tuleb kõigepealt luua tõlkeprotsessi teaduslik mudel. Üks üldine ja universaalne mudel, mitte aga mitu mudelit, nagu arvavad mõned tõlketeadlased⁸. Juba Isaak Revzini ja Viktor Rosenzweigi klassikalises raamatus on kirjas, et «tõlkeprotsessi realiseerimise tüübid /- - / on ühtsed igat liiki tekstidele» (Ревзин, Розенцвейг 1964: 173).

Tõlkeprotsessi teoreetilise mudeli tarvis võib sõnastada ka esimesed nõuded. Kõigepealt peab niisugune mudel olema teoreetiline, kuid mitte normatiivne. Teiseks peab tõlkeprotsessi mudel arvestama tõlke ontoloogia spetsiifikat, tõlke seerialisust, s. t mudelit võib pidada rahuldavaks vaid siis, kui ta võimaldab kirjeldada ühe konkreetse teksti kõiki põhimõttelisi tõlkimisvõimalusi. Kolmandaks peab see mudel olema vastavuses üldise tekstiteooriaga ja olema kasutuskõlblik igat tüüpi tekstide, žanride jne tõlkimise kirjeldamisel, s. t mudel peab olema küllaldasel määral üldine ja üldistav.

Selleks tuleb tõlkeprotsessi mudeli karakteristikutena rakendada protsessuaalsuse ja etapilisuse mõisteid. Juba Roman Jakobson väitis, et tõlkeprotsess on tegelikult kahe seotud protsessi põimumine (Jakobson 1971: 262). Sisuliselt võib samuti mõista Edward Balcerzani, kelle väitel «tõlkimine on väljendusplaani muutmine sisuplaani samaaegse säilitamise juures» (Balcerzan 1971: 240), kuigi metodoloogiliselt ei saa niisugust formuleeringut korrektseks pidada (mõlema plaani vastastikust seotust arvestades). Kuid sellele seotusele vaatamata on fakt, et tõlkeprotsessi kirjeldamisel tuleb operatsioonalselt (teadusliku analüüsi huvides) eristada sisuplaani ja väljen-

⁸ Just tõlketeaduse killustamist erinevateks mudeliteks heidab Jakov Retsker ette Vilen Komissarovile ja Aleksandr Sveitserile (Ретскер 1974: 6).

dusplaani tõlkimise probleeme⁹. Sellest lähtudes võib öelda, et tõlkeprotsessis leiab aset algupärandi sisuplaani transponeerimine ja väljendusplaani rekodeerimine vastavalt tõlke sisu- ja väljendusplaaniks, kusjuures samaaegselt peaks säilima nende vastastikused seosed. Kui rekodeerimine on peamiselt keeleline protsess, siis transponeerimine on seotud teose kunstilise mudeliga ning on peamiselt kirjandusloomeline protsess.

Tõlkeprotsessis tuleb veel eristada ka kaht etappi, kuigi neid võib tegelikkuses rohkemgi olla. Tõlkeprotsessi teoreetilises mudelis on kahe etapi (analüüsi ja sünteesi) eristamise vajadus seotud asjaoluga, et pole olemas tõlkeprotsessi kui sellist, on kahe teksti vahel kulgev protsess kui seos algupärandi ja tõlke vahel. Seepärast on mõtet rääkida algupärandile orienteeritud analüüsi etapist kui algupärandi mõistmise ja mõtestamise etapist ja tõlkele (ning tõlke lugejale) orienteeritud sünteesi etapist kui algupärandi taasloomise etapist teise keele ja kultuuri vahenditega. Järelikult ei tähistata etapid mitte niivõrd tõlkija töö kronoloogilist käiku, kuivõrd tõlkija orientatsiooni, mis lubab kindlaks teha tõlke eesmärgi, tema dominiandi.

Protsessuaalsuse ja etapilisuse ühendamise abil võime luua tõlkemudeli, milles peegeldub tõlkija suhtumine algupärandisse (sisu- ja väljendusplaani), tõlke lugejasse jne, ehk teiste sõnadega — tõlke dominant. Tulenuseks on terve rida mudeli realiseerumisvõimalusi ning järgmiseks sammuks oleks juba terminoloogia loomine ja tõlketüüpide küllalt täpne eritlemine. Kõige tähtsam on, et niisugusel kirjeldamisel puudub hinnangulisus, hinnangul on mõte vaid iga konkreetse tüübi, tõlkeprotsessi konkreetse realiseerimisviisi raames. Tõlkeprotsessi ideaalse (mudelilise) kulgemise korral säilib proportsionaalsus mudeli kõigi elementide vahel (transponeerimine

⁹ Vrd sisuplaaniga seotud kommunikatiivse tõlgitavuse ja väljendusplaaniga seotud funktsionaalse tõlgitavuse mõisteid (Сильников 1969: 229—230).

— rekodeerimine, analüüs — süntees). Dominandi põhjal on võimalik eristada vähemalt kaheksat tõlkeprotsessi realiseerimise viisi: 1) transponeerimine, 2) rekodeerimine, 3) analüüs, 4) süntees, 5) analüüs-transponeerimine, 6) analüüs-rekodeerimine, 7) süntees-transponeerimine, 8) süntees-rekodeerimine (mudeli põhjalikum kirjeldamine ei ole käesolevas artiklis vajalik: vt Topon 1982: 10—23).

Selle tõlkeprotsessi üldise virtuaalse mudeli abil saab luua ettekujutuse põhilistest tõlkemeetoditest, sest tõlkeprotsessi konkreetne kulg sõltub ju alati mingi kindla tõlkemeetodi rakendamisest. Näiteks on sellisele mõtteviisile lähenenud poola tõkeloolane Anna Drzewicka, kes on konkreetset ajaloolist materjali uurides eristanud tekstilist ja rekonstrueerivat tõlketüüpi, rõhutades seejuures, et metodoloogiliselt on väga kasulik vaadelda tõlkelugu nende kahe tendentsi realiseerumise-mitterealiseerumise kaudu (1971: 32—33). Seejuures rõhutab Anna Drzewicka, et «piir tekstilise tõlke ja rekonstrueeriva tõlke vahel ei kulge hoopiski alati sama joont mööda kui hea tõlke ja halva tõlke vahel» (1971: 151).

Just üldine mudel loob võimaluse diakroonia ja sünkroonia ühendamiseks, lubades küllaldaselt üldistus- tasandil iseloomustada erinevaid tõlketüüpe (tõlkemeetodeid) ühtselt diferentsiaalsete tunnuste nimistust lähtudes. Küllaldase üldistus- tasandi abil on võimalik konkreetset tõlketüüpi läbi aegade vaadelda, erinevaid tõkeloolisi perioode kõrvutatavaks muuta ja lõpuks ka taset hinnata (kuigi see on rohkem sünkroonia probleem). Diakroonilise analüüsiga seoses tuleb mees pidada, et tõlgete kultuuriväärtus pole mitte alati seotud nende kvaliteediga (vrd Эткинд 1968: 15).

Poetika. Kuna tõlketüübi üle saame otsustada vaid tõlkemeetodi põhjal, siis on tõlkija poetika (tema tõlkemeetodi eripära) ajaloos eriti oluline (nagu ka kriitikas). Muidugi tuleb taustana arvestada tõlkepoetikat, s.o antud kultuuri või ajastu piires käibivaid üldisi

reegleid teatavat tüüpi tekstide tõlkimiseks. Tõlkepoetika on erinevates tekstides eksplitsiitselt esitatud poetika. Nendeks tekstideks võivad olla kirjanduslikud manifestid, retsensioonid, artiklid, ees- ja järelsõnad, kommentaarid, kirjad jms (Wróblewska 1973: 217—218)¹⁰. Tihti kinnistub sellistes tekstides tõlgete kultuurinorm, normatiivne formuleeritud poetika. Järelikult võib tõkeloolane mõista tõlgete kultuurinormi, summeerides konkreetse ajastu materjale ja kõrvutades neid hilisema andmestikuga (memaarid, kirjad jms), s. t kultuurinorm on nii konstateeritav kui rekonstrueeritav.

Kõrvuti normatiivse formuleeritud poetikaga, mis aitab konkreetsetes tõlkes näha seost ajastuga, tuleb rääkida ka tõlkija formuleeritud ehk eksplitsiitselt poetikast. Tavaliselt on see seotud ühe kindla teksti tõlkimisega, kuid võib olla formuleeritud ka muutumatu meetodina, mille abil antud tõlkija tõlgib kõiki tekste. Tõlkija eksplitsiitne poetika võib olla vastuolus antud ajastu normatiivse formuleeritud poetikaga¹¹, kuid enamasti on nad omavahel tugevasti seotud. Nii tõlkis Fr. Tuglas just oma ajastu literaadina eesti keelde osa vene sümbolisti Mihhail Kuzmini vabavärsilisest tsüklist «Aleksandria laulud». Tuglas säilitas algupärandi süntaktilise parallelismi ja häälikukordused, stroöfid aga asendas lõikudega, lõhkus graafika — vabavärsi peamise tunnuse. Vabavärss oli Tuglase jaoks «ainult üks nähtus proosa edenemise loos» (Mihkelson 1909: 244). Järelikult pole graafika tähtsus oluline, «sest proosale on ju täiesti ükskõik, kas teda risti või põigiti kirjutatakse. Kuid kirjanduslikkude vormide eraldajaks ei või mitte ainult trükiladuja fantaasia olla» (Mihkelson 1909: 245; vt Topon 1975: 172—173; Torop 1986).

¹⁰ Vrd tõlke uususe mõistet (Soliński 1975: 75).

¹¹ Vrd nt Paul-Eerik Rummo teadlikku loobumist normatiivsest humorütmiaast ja tema poolt ühe tõlkemeetodi abil nii erinevate luuletajate tõlkimist nagu Svetlan Semenenko ja Dylan Thomas (Rummo 1970: 6, 1972; Thomas 1972).

Kõige suuremad raskused on seotud tõlkija implitsiitse poeetika analüüsiga, sest see tuleb rekonstrueerida kui algupärandi ja tõlke seose konkreetne aktualiseerumine. Teiste sõnadega, tõlkija implitsiitne poeetika, tõlkimise varjatud põhimõtted, selguvad tõlkemeetodi rekonstrueerimise käigus. See on nii tõlkeloolase kui kriitiku ülesandeks. Varjatut ilmutades, tõlkija implitsiitset poeetikat analüüsi teel välja tuues muudame ta tõlkija normatiivseks formuleeritud implitsiitseks poeetikaks (vt Wróblewska 1973: 216) ja peame sellega täieliku pildi saamiseks kõrvutama tõlkija eksplitsiitse poeetika ning normatiivse formuleeritud tõlkepoeetika. Niisiis vajavad kõrvutamist ajastu üldised normid, tõlkija enda poolt sõnastatud põhimõtted ning tõlketekstis varjuvad põhimõtted, mis tuleb kõigepealt rekonstrueerida.

Kõige üldisemal kujul võib tõlkija implitsiitse poeetika kindlakstegemist vaadelda edasiantu — väljajäetu — muudetu — juurdelisatu vahekorra kindlakstegemisega tõlkes¹². Tõlkeloos on oluline eksplitsiitse ja implitsiitse poeetika kõrvutamine küllalt suurele empiirilisele materjalile toetudes, sest tõlketeksti immanentse analüüsiga piirdumine võib viia liiga suvaliste järeldusteni (vt Wróblewska 1973: 216). Tõlkeloo seisukohalt tuleks tõlkija implitsiitset poeetikat vaadelda kahest põhitüübist lähtudes: tõlkija konstantne implitsiitne poeetika iseloomustaks muutumatut tõlkemeetodit ja variatiivne implitsiitne poeetika tõlkemeetodi muutumist. Ühe tõlkija loomingu monograafilisel uurimisel on oluline see tõlkepoeetika tunnus varakult kindlaks teha, kusjuures poeetika variatiivsus võib väljenduda nii ajas (tõlkija evolutsioon) kui ka sõltuvuses algupärandi spetsiifikast, teksti tüübist¹³.

¹² Vrd: «Selle elemendi valikus, mida pead tõlgitavas teoses kõige tähtsamaks, seisnebki tõlkemeetod.» (Брюсов 1975: 106).

¹³ Vrd: «Vene nõukogude luuletõlkijate loomingu monograafilise uurimiseta ei saa kirjutada vene luuletõlke ajalugu, mille põhjal vaid ongi võimalik luua ta teooria.» (Никольская 1967: 145).

Kuna tõlkemeetod peegeldab algupärandi ja tõlke konkreetset suhet, tuleb pisut peatuda ka algupärandi probleemil. Tõlkeloo uurimisel on sageli üheks suuremaks raskuseks andmete hankimine algupärandi kohta. Tuleb ju tõlkeloos rääkida eraldi otsetõlkest ja kaudtõlkest. Kaudtõlkega on seotud veel üks huvitav tõlkelooline nähtus — kompilatiivne tõlge, s. t olemasolevate tõlkeversioonide kombinatsioon (Левый 1974: 222). Teoreetilises plaanis on muidugi eelistatavam otsetõlge, kuid ajalooline materjal näitab, et siingi on aprioorne hinnang kurjast, sest mõnigi kord on kaudtõlge otsetõlgetest olulisem nii kultuuriväärtuselt kui ka kvaliteedilt (Radó 1975: 58).

Algallika probleemiga on tihedalt seotud tõlkija suhtumise probleem autorisse, tõlkija subjektiivne pürgimus, millela on raske tema tõlkemeetodit interpreteerida. Niisuguste tõlkeprotsessi teleoloogiliste faktorite hulgas tuleks eelkõige nimetada kolme: autotõlge, poleemiline tõlge ja varitõlge (Balcerzan 1971: 246—247; vt nende mõtete edasiarendust: Popovič 1975: 52—58). Autotõlge ehk isikliku loomingu vahendamine mingisse võõrkeelde võib oluliselt hälbida algtekstist. See on tihti võõrast kultuurikeskkonda arvestav ümberlooming (Финкель 1962: 105). Näiteks tõlkis vene luuletaja Jevgeni Baratõnski oma värsse prantsuse keelde proosas, tegi terve rea muudatusi, et viia oma tõlked vastavusse prantslaste jaoks harjumuspäraste luuletõlkenormidega (Фризман 1970: 201—216). Muidugi võib autotõlge olla ka poleemiline, kui ta on reaktsiooniks juba olemasolevatele (ebarahuldavatele) tõlgetele.

Üldjuhul väljendab poleemiline tõlge tõlkija kahtlusi algupärandi spetsiifiliste tunnuste väärtuses ning osutub algupärandi «parandamiseks» vastavalt tõlkija, tema kirjandusliku rühmituse või koolkonna maitsele (ilmekaks näiteks on Julian Przyboś V. Majakovski tõlkijana poola keelde (Balcerzan 1971: 246; vt ka Balcerzan 1971a: 277—278), siia sobib ka ülaltoodud näide M. Kuzmini tõlkimisest Fr. Tuglase poolt). Lisaks võib poleemi-

lisusest rääkida ka suhtumises tõlketraditsiooni (kui antud teksti on juba varem vahendatud).

Varitõlkel on märgiline iseloom. Lugeja jaoks on autoriks tõlkija, kuid siiski eeldab see tõlkeviis, et teatud lugejaskond suudab näha selle «algupärandi» seost algtekstiga ja mõista tõlkimise motiive (traditsiooni siirdamine, poleemika jms) (Balcerzan 1971: 247). Autotõlge, poleemiline tõlge ja varitõlge on omavahel tihedalt seotud ning võivad isegi realiseeruda üheaegselt samas tõlketekstis.

RETSEPTIIVNE ASPEKT (SÜNKROONIA)

Tõlkeloo retseptiivne aspekt hõlmab tõlke kultuuri- staatuse, tõlgete vastuvõtu ja ühiskonna kultuuripoliitika, s.o tõlkeprakseoloogia probleeme (Popovič 1975: 239—252; Pallova 1976: 166—169). Tõlkeloo retseptiivse aspekti uurimise hädavajalikuks taustaks on tekstiloomeline tegevus terves kultuuris, seosed erinevate tekstide vahel. Tõlked vajavad kõrvutamist tekstidega, millele on orienteeritud antud riigi või ajastu literaadid. See tähendab, et tõlge kuulub teise tekstina (metatekstina¹⁴) teiste metatekstide hulka alates tsitaatidest ja reministsentsidest ning paroodiatega lõpetades. Sellise tausta olulisus tuleb asjaolust, et metatekstides kui antud perioodil ja antud tingimustes aktualiseeritud tekstides peegeldub palju olulist konkreetse autori, kirjandusliku traditsiooni ja terve kirjanduskultuuri kohta.

Tõlgete kultuuriväärtus on alati olnud seotud nende võimega osaleda tõlkiva kirjanduse probleemide

¹⁴ Metatekst on teise teksti põhjal loodud tekst (tõlge, paroodia, retsensioon jne). Metatekst võib olla algteksti (prototeksti) esindav osa mingis tekstis ja on seega prototeksti metamärgiks (tsitaat, allusioon jms). Metatekstide märgiline iseloom on nende peamiseks ontoloogiliseks tunnuseks. Vt Popovič 1975a: 9—28.

lahendamises. Uheks oluliseks tõlgete funktsiooniks ongi kunstikogemuse, uue temaatika, väljendusvahendite jms juurutamine¹⁵. Sellest kasvab välja tõlketegevuse teatav pragmatism, mis viib sageli tõlgitud teose täieliku lahutamiseni tema kirjanduslikust kontekstist. Nii tekib tõsine probleem, «kuidas vältida seda tajumise kunstlikku isoleerimist» (Алексеев 1973: 25). Just selle tõlketeksti isoleerimisega seoses on tõlkeloo, aga ka tõlkekultuuri jaoks üldse oluline tegelemine tõlkijate endi või vastava kirjanduse spetsialistide kommentaaridega tõlgetele, üldse igasuguste retseptsioonijuhenditega, alates regulaarsest tõlkekriitikast, informatsioonist algteksti autori ja kirjanduse kohta, ning lõpetades koolitundide ning ülikooliloengutega. Neist tekstidest sõltub tõlke funktsioneerimise viis antud kultuuris, eriti siis, kui tõlgitud on kaasaegset autorit.

Kui tõlketeksti valik on dikteeritud vaid tõlkija isiklikust maitsest, võib tõlge hoopis märkamata jääda. Kui aga tõlge ilmub kirjandusmälestisena, hakkab tema vastuvõtmine sõltuma lisatud retseptsioonijuhenditest. Selliste lisatekstide puudumisel täidab tõlge krestomaatilise teosena vaid kitsalt didaktilisi funktsioone (näiteks vene böliinade eestindamine). Suurem elevus ümbritseb sellise kirjandusmälestise tõlget, millel on antud kultuuris maailmakirjanduse šedöövri staatus. Viimasel juhul on tõlkimine tihti prestiižiga seotud ettevõtmine (eriti väikestes kultuurides). Tõlge võib siis esile kutsuda arvukaid vastukajasisid, teoreetilisi väitlusi jms (näiteks antiikeeposte eestindused ja eesti heksameetri probleemide arutamine). Muidugi ei saa tõlgete vastuvõttu ja funktsioone alati mõtestada vahendamise põhjuste kaudu (tõl-

¹⁵ Vrd: «Tõlge näitab, et antud ühiskondlik probleem on «vastuvõtvas» kirjanduses juba küpseks saanud, kuid oma originaalse lahenduse leidmiseni asendab seda tõlge.» (Кулешов 1977: 89). Vrd mõtteid selle kohta, et tõlke väärtust mõõdetakse kirjandusprotsessi toodud muutuste ja uuduste määraga, kuid et tõlget võib vaadelda ka tõlkiva kirjanduse faktina ja allutada ta selles valitsevatele nähtustele (Świech 1974: 11–12).

kija isiklik huvi, kirjandusmälestis, maailmakirjanduse šedööver). Iga tõlge «võib ootamatult astuda elavasse ja viljakasse kontakti jooksva kirjandusega, kui ta rahuldab kaasaegse maitse olulisi vajadusi» (Эткинд 1968: 16).¹⁶

Niisiis hõlmab retseptiivne aspekt tõlketeksti ja kirjanduskultuuri kontaktitsooni uurimist, kusjuures selle uurimise käigus on eritletavad järgmised põhiprobleemid: kirjanduslik orientatsioon, statistilis-sotsioloogilised probleemid, retseptiivsed ja kriitilised materjalid, tõlketegevus.

Kirjanduslik orientatsioon on tõlketegevuse tekstiväliseks taustaks¹⁷. Kirjanduse erinevatel arenguperioodidel võib rääkida orientatsioonist teatavale ajaloolis-kultuurilisele ajastule või konkreetsele väliskirjandusele. Sellega seoses on oluline võõrkeelte levik ja autoriteetsus antud kultuuris. Nii selgub kõigepealt n-õ võõraste originaalide tunnus ja loetavus. Peale selle võib mingi võõrkeele erilise leviku ja autoriteetsuse korral rääkida vahendavast keelest (näiteks prantsuse keele olulisus XIX sajandi esimese kolmandiku vene kultuurile), mille abil suheldakse kolmandate jne kultuuridega. Näiteks on Puškini suhtumise eripära Shakespeare'i loomingusse, tema šekspirism seotud asjaoluga, et ta tundis Shakespeare'i prantsuse proosatõlgete põhjal¹⁸. Vahendava keele (või isegi vahendava kirjanduse) olemasolu korral võib täheldada kaudutõlgete hulga suurenemist.

Kõige üldisemaks lähenemisvõimaluseks kirjanduslikule orientatsioonile on väliskirjanduse (algupärase ja tõlkelise) koosseisu kirjeldamine kindla perioodi jooksul. Väliskirjandusse kuuluvad autorid ja teosed loovad juba eeldused ka nende vastuvõtuks ja tihti tuleb algupärandi

¹⁶ Vrd kunstiteose «teise elu» põhjusi (Tatarkiewicz 1972: 58–61).

¹⁷ Vrd: «Klassikute ja nende reinterpretatsioonide valik kaasaegsete voolude poolt on sünkroonse kirjandusteaduse tähtsaim probleem.» (Якобсон 1975: 196).

¹⁸ Vt sellest seisukohast huvitavat Puškini šekspirismi analüüsi (Левин 1974: 58–85).

ja tõlke erinevuste asemel kõnelda hoopis terve kirjanduse või mingi autori loomingu moonutamisest¹⁹. Valikus teotseb ju kultuuripoliitika. Konkreetse autori retseptiooni eripära peegeldub seega nii valikus kui ka tõlkes tehtud muudatustes²⁰. Järelikult peavad tekstisisene ja tekstiväliline analüüs teineteist täiendama.

Tekstiväliste andmete põhjal on küllalt lihtne kindlaks teha tõlgitud autori koht tema kirjanduses või tõlgitud teose koht tema loomingus. Raskem on öelda, kes on meie ees tõlkes — ajastu, rahvuskirjanduse, kirjandusliku suuna või rühmituse esindaja, kordumatu looja, või hoopis tõlkija. Autorisse suhtumine tingib ka tõlke tajumõisviisi ja -määra. Luuleloos võib üksnes leksika analüüsi põhjal väita, et kirjandusliku rühmituse sõnavara ei lange kokku selle iga esindaja sõnavaraga, pealegi võib iga luuletaja sõnavara ajas oluliselt muutuda²¹. Tähtis on mees pidada, et sõnal on luules tähendus eelkõige terve teksti või värsirea raames ning liiga suvaline ümberkäimine sõnaga võib temas hävitada autorliku alge ja teda isegi moonutada. Sama käib grammatikakategooriate kohta. Muidugi hävib autori eripära, kui tõlkes võetakse arvesse vaid kirjakeele üldpoetilist leksikat.²² Tõlkeloos on tohutult näiteid autorisõna asendamisest keelesõnaga ja selle algupäratust vahendamisest teise keelde.

Statistilis-sotsioloogilised probleemid seostuvad tõlkeloos eelkõige tõlgete avaldamisega. Statistika näitab ära algupärase ja tõlkekirjanduse vahekorra, tõlgete hulga kirjanduslikus kommunikatsioonis. Olulised on ka andmed

¹⁹ Vrd «moonutamise» mõistet, mis hõlmab mahavaikimise, lugejate teadlikult lünkliku informeerimise kirjanduse kohta, sihiliku tekstivaliku ja falsifitseerimise (Райсснер 1976: 500—501).

²⁰ Vrd: «Kuid alati kajastub isegi pealkirjade esteetikas vajadus mõista tõlke ideed, tema soovitud funktsiooni uues ajaloolises ja rahvuslikus kontekstis.» (Кулешов 1977: 94).

²¹ Vt huvitavaid andmeid üksikute autorite ja terve rühmituse leksika kohta: (Абрамова 1974: 237—250, 1974a).

²² Vt tõlke neutraliseerimise (stiilituse) ja stiilist stiili tõlkimise kohta (Автономова, Гаспаров 1969: 100—112; Новикова 1971: 28—54).

tõlgete tiraažide, kordustrukkide, samuti ühe teose mitmekordse tõlkimise (paralleeltõlgete) kohta. Sellise formaalse andmestikuta on raske luua tõlkekultuurist objektiivset ettekujutust.

Nende andmete seas ei tohi unustada ka tõlke ilmumiskohta või -viisi. Tiraaži kõrvale kerkivad tõlke vormistamise küsimused: ilmus tõlge omaette raamatuna (kujundus, ees- või järelsõna, kommentaaride olemasolu) või (tõlke- või sega-) kogumiku koosseisus. Perioodikas ilmunud tõlgete puhul tuleb eristada ajalehtedes ja ajakirjades ilmumist, kesk- ja perifeerset, suure- ja väikese-tiraažilist, ideoloogilist ja mitteideoloogilist, autoriteetset ja ebaautoriteetset perioodikat. Veel üheks võimaluseks on tõlke ilmumine koos tõlkija originaalloominguga. Ilmumiskoht ja tekstiline ümbrus mõjutavad kindlasti lugejat ja tõkeloo on küllalt juhtumeid, kus enamik lugejaid ei peagi tõlget tõlkeks, mis aga siiski ei takista sel tõlkel olemast kultuuriväärtuslik.²³

Retseptiivsed ja kriitilised materjalid. Nende hulka kuuluvad kõik väliskirjandust ja -kultuuri puudutavad materjalid (ajaloo- ja kirjandusloo õpikud, ülevaated, artiklid jne), samuti kirjandussuhete käsitlused, kriitika, s. t kõik kirjanduskultuuri tekstid²⁴, mis võimaldavad kindlaks teha tõlke koha kirjanduskultuuris, tõlke kultuurnormi, rekonstrueerida keskmistatud lugeja. Sellise materjali olemasolu ja iseloom näitavad tõlke osatähtsust lugejamälus, ka aktuaalsust kultuuri jaoks tervikuna. Siin on oluline fikseerida ka intersemiootilised tõlked (ekraniseeringud, instseneeringud).

Tõlketegevus. Tõkelooos tuleb tihti pörkuda kahele nähtusele: andmete puudumisele autori ja algteksti kohta

²³ Vrd: «Muidugi on see rohkem Lermontov kui Byron ja samal ajal on see siiski võrratult suuremal määral Byron kui see, mida pakkusid vene lugejale teised selle luuletuse tõlkijad.» (Финкель 1970: 200).

²⁴ Kirjanduskultuuri süsteemi kohta vt Popovič 1975: 38–45. Kirjanduskultuurist sõltub paljus ka retseptiooni ulatus teljel retseptioon — pertseptioon — konkretiseerimine (Lesňák 1981: 105–106).

(tõlge kui algupärase loomingu fakt) ja tõlkija kohta. Seoses tõlketegevuse aktiveerumisega, kutseliste tõlkijate tekkimisega võib tõlkeloo retseptiivsest aspektist anda tõlketegevusele esialgse hinnangu väliste andmete põhjal. Kõigepealt saab tõlkijaid vaadelda professionaalsuse (pidevad tõlkijad) — mitteprofessionaalsuse (juhuslikud tõlkijad) teljel. Professionaalsete või pidevate tõlkijate hulgas eristuvad «kõigetõlkijad», vaid ühest keelest tõlkijad, ühe kirjanduse või perioodi ja isegi ühe autori tõlkijad. Need andmed annavad esialgset informatsiooni tõlketaseme ja tõlkija staatuse kohta antud kultuuris²⁵.

Tõlkeloo retseptiivse aspekti uurimine on väärtuslik vaid kõigi olemasolevate faktide kaasamise korral. Huvi peaks see andmestik äratama ka kirjandusloolastes, sest mahub kirjandusprotsessi ja kirjanduskultuuri probleematikasse: ühiskondlik maitse ja kultuuripoliitika, lüngad ajaloolises arengus (kirjanduskogemuse ülevõtmine, uute nähtuste siirdamine), mineviku mõtestamine (ühiskonna kultuuritase) jne. Retseptiivse aspekti uurimine on järelikult tõlkeloo funktsionaalse külje uurimine, tõlkekirjanduse funktsioonide määratlemine antud perioodil ja antud kultuuris²⁶.

EVOLUTSIOONILINE ASPEKT (DIAKROONIA)

Diakroonia probleeme võib vaadelda kahest aspektist: evolutsiooni ja kultuuriloo aspektist. Taoline jagamine tuleneb vajadusest eristada kaht aega: evolutsiooni-

²⁵ Vrd nt: «Nagu näha, on tõlketegevuses kõige raskem ja keerukam ületada üht, tihti ületamatut tõket — erinevust originaali autori ja tõlkija individuaalsuste vahel.» (Межиров 1969).

²⁶ Vrd: «Autori ja tõlkija vahelisest suhtlemisest rääkides unustame tavaliselt, et täiel määral realiseerub see vaid väga väheste oluliste teoste puhul (ja mida olulisem teos on, seda madalam on see protsent). Kuid tõlkest rääkides tuleb meil tegelda mitte ainult tõlkija omaette teosega, vaid ka selle kirjandusliigi kui *terviku* funktsiooniga tänapäeva kultuuri harmoonias.» (Левый 1974: 236).

line aspekt hõlmab ajaloolise ajaga seotud probleeme, kultuurilooline aspekt kultuuriajaga seotud probleeme. Ajaloolise aja all võib mõista tavalist ajalist ja ajaloolist järgnevust, kultuuriaja mõiste on aga seotud asjaoluga, et kultuuriareng kulgeb eri maades erinevate seaduste põhjal ja erinevas tempos (romantism Venemaal ja Inglismaal jms). Üks kultuur edestab teist või jätab mingeid arenguetappe vahele jne.

Evolutsioonilise aspekti all tuleks vaadelda kolme probleemi: tõlkija evolutsioon, ajaloolise aja kattumatus (suur ajadistants algupärandi ja tõlke tekkimisaja vahel) ja ajaloolise aja kattumine (minimaalne ajadistants).

Ajaloolise aja kattumine on tihedalt seotud tõkeloo retseptiivse aspektiga ja on evolutsioonilisest aspektist vaadeldav kui vahetult enne tõlget ilmunud algupärandi vahendamise erijuhtum. Kiire tõlkimisega kaasnevad eriti teravalt omaksvõtmise ja hülgamise, samuti ideoloogilise ja kultuurifiltri probleemid. Võimaluse korral tuleb kindlaks teha faktorid, mis tingisid kaasaegse autori tõlkimise, — siin põimuvad tõkelugu, kirjanduslugu, ühiskonna- ja kultuurilugu. Ajaloolise aja kattuvus loob võimaluse isiklikuks kontaktiks autori ja tõlkija vahel. See võib piirduda konsultatsiooniga, kui autor ei oska tõlkija keelt, ja võib keeleoskuse korral (või ka mingis administratiivses, ideoloogilises vms situatsioonis) muutuda autoriseeritud tõlkeks. Isikliku kontakti kõrval on tähtsust ka kultuurisituatsioonide sarnasusel, vahetu kontakti võimalusel tõlgitava teose kultuuriga ja maaga, mis kergendab maiskondlike ja lingvistiliste küsimuste lahendamist. Lisaks väärib mainimist, et sellises situatsioonis on kergem kõrvutada originaali ja tõlke lugejate reaktsioone teosele (seda saab oma töös arvestada ka tõlkija).

Tõkeloo plaanis tuleb meenutada, et ajaloolise aja kattumine ei tähenda veel traditsioonide kattumist. Kui tõlgitav teos on tihedalt seotud (omaksvõtvalt või poleemiliselt) traditsiooniga, tuleb see situatsioon kindlasti

teadvustada juba seoses vajadusega eristada individuaalset (autorlikku) traditsioonist tulenevast. Individuaalse (unikaalse) ja traditsioonilise (neutraalse) vahekorra teoses peab tajuma tõlkija ja ka tõlketeadlane, sest selle vahekorra säilimine on tõlkes ülitähtis. See asjaolu nõuab meenutamist seoses sellega, et ajaloolise aja kattuvuse tingimustes tehtud tõlked on tihti neutraalsed, vaid üldkeelelisel tasandil vahendatud tekstid, kus informatsiooniline funktsioon on tähtsam kunstilisest. See tingib sageli nende tõlgete aktuaalsuse vaid antud kultuurisituatsioonis ja terve kirjanduskultuuri raames, kusjuures uudsuse kadudes unustatakse nad jäädavalt.

Ajaloolise aja kattumatus lähendab kõigepealt seda, et algupärandi ja tõlke ilmumise vahel on küllalt suur ajavahemik. Sellest ajadistantsist endast kasvab juba välja kaks põhilist hoiakut: säilitada see ajadistants tõlkes või mitte, historiseerida või moderniseerida algtekst tõlkes²⁷.

Siin kerkib kohe keele küsimus. Kuidas vahendada aastasadade eest kirjutatud teost, kas tuleks tõlketeksti keelt sellisel juhul arhaiseerida? Üks asi on muidugi vanaaegne sõna, mille tähendus on paljus muutunud ja mida tuleb muidugi mõista ajalooliselt, mitte moonutada «tänapäeva keele elementaarse sõnastiku läbi» (Вайнштейн 1975: 32). Teine asi on selle ajalooliselt mõistetud sõna vahendamine, tema elava tähenduse, mitte «kulumisastme» (Кундзич 1973: 183) edastamine. Sellega seoses on igati asjakohane tänase tõlketeadlase küsimus: «Kas on ikka alati vaja luua ajadistants vaid seetõttu, et teos on kirjutatud ammu, ja isegi neil juhtudel, kui autoril ei ole olnud ega ole saanudki olla mingeid arhaiseerimise sihte» (Львов 1967: 291). Nagu ülalpool juba viitasime, on väljapääs autori oma aja kirjakeelde suhtumise edastamises, s.o individuaalse ja neutraalse vahekorra

²⁷ Vrd: «Tõlketegevus võib tõlgitavat teksti ja selle maailma lähendada, kuid võib ka seda eemaldada — mõista seda kaugelt.» (Ziomek 1975: 54).

säilitamises. Tõlkes vajavad edastamist need erijooned, millela ei saa rääkida antud autori omapärasest, need erijooned ei ole aga seotud keele, vaid keelekasutusega. Tõlgete uuendamine (uuesti tõlkimine või vanade tõlgete redigeerimine) ongi tingitud keele, aga mitte tema kasutamise viisi (stiili) vananemisest. Niisiis ei tule originaali ajalist konteksti vahendades näha aega arhaismides, vaid keelekasutuse viisis, stiilis (vt Кундзич 1973: 181—184)²⁸.

Kõrvuti ajadistantsi probleemiga tuleks peatuda veel kahele ajaloolise aja kattumatusega seotud probleemil — originaali diakroonil ja tõlke diakroonil.

Originaali diakroonia on tõlketegevuse jaoks oluline juba viidatud ajadistantsi säilitamise-mittesäilitamise aspektis. Lisaks keele muutumisele, millele sai juba viidatud, tuleks rääkida ka terve teose ajalisest muutumisest, kuna terviktekst ju ei ammendu lingvistilise käsitlusega. Veelgi enam, originaali diakrooniat võib liigendada konteksti (tekstiväliste seoste), teksti ja mingi autori kogu loomingu diakrooniaks.

Mingist ilukirjanduslikust teosest kõneldes tuleb meil paratamatult rääkida ka selle teose käibivatest interpretatsioonidest või siis selle teksti interpreteerimise võimalustest, interpreteeritavusest. On teoseid, mille erinevad käsitlused asuvad ajas ja ruumis õige lähestikku, kuid on ka teoseid, mille käsitlusloos võib näha väga erinevaid ja isegi vastukäivaid interpretatsioone. Tõlkelugu on selle asjaoluga tihedalt seotud: ühesemalt interpreteeritavaid teoseid tõlgitakse harvem uuesti, vähem on paralleeltõlkeid, tõlgete konkurentsi; raskemini või erinevamalt interpreteeritavate teoste tõlkelugu on tihti rikkam, sagedased on paralleelsed, konkureerivad tõlked²⁹. Sama võib üldisesemas plaanis väita proosa- ja luuletõlgete vahekorra kohta.

²⁸ Vrd: «Keele ajalugu tuleb uurida mitte tõlgete, vaid originaalide põhjal.» (Львов 1967: 253).

²⁹ Just sellega seostab Jifi Levy fakti, et kultuurkeeletes on tavaliselt mitu varianti Shakespeare'i tõlkeid ja vaid üks variant Molière'i tõlget (Левый 1967: 301).

Teksti diakroonia on tõkeloos kindlasti seotud ka ruumilise aspektiga. Näiteks erineb Boriss Pasternaki Shakespeare oluliselt Mihhail Lozinski Shakespeare'ist, nagu vene Shakespeare erineb eesti Shakespeare'ist. Kui keelega seotud ajadistantsi probleemid on praktiliselt alati lahendatavad, siis interpretatsiooni valik, distants tervikteosega on tõlkija jaoks alati ülimalt raske probleem. Sellega on seotud autori ajaloolisuse — kaasaegsuse küsimus, samuti tõlkija subjektiivse interpretatsiooni vastavus autori loomemethodile³⁰. Niisiis muutub teos ajas ja ruumis, loob uusi ja uusi seoseid erinevate kultuuriilmingutega, muutub keerukamaks ja rikkamaks, kuid kaotab seejuures ikka enam seoseid oma sünnihetke ja tekkepõhjustega. Järelikult ei saa üheselt vastata ka küsimusele, kas tõlkija peab lähtuma tänapäevasest käsitlusest või tuleks algtekst hoopis vabastada hilisematest interpretatsioonikihistustest. Olukorra teeb keeruliseks lugeja, kes on samuti muutunud ja kelle jaoks tõlge on mitte üksnes mineviku, vaid ka tänapäeva elava kirjanduse fakt³¹.

Sellega oleme lähenenud konteksti diakrooniale. Ilukirjanduslik teos on oma kontekstiga tihedalt seotud ja mõistetav vaid selle kaudu. Kuid aja jooksul kontekst laieneb vastavalt uute seoste tekkimisele järgnevate kirjandusnähtustega ehk, nagu on väidetud Mihhail Bahtini töödes, teksti ja konteksti vahel toimib pidevalt muutuv dialoogiline side (Бахтин 1979: 363—364).

Konteksti probleemiga on seotud üks tõlketeaduse jaoks väga keeruline küsimus: autori loomingu diakroonia, tema poeetilise maailma evolutsioon. Ühest küljest aktualiseerub erinevatel perioodidel vaid osa kirjaniku

³⁰ Vrd: «Inglise Shakespeare kirjutas sonette sõbrale ja daamile, vene Shakespeare meile ja igavikule /- -/. Shakespeare'i ideoloogia üle võib Maršaki tõlgete põhjal otsustada, kuid Shakespeare'i stiili üle — ei iial.» (Автономова, Гаспаров 1969: 111).

³¹ Ses mõttes võib tõlketegevusele kohandada Roland Barthes'i kriitilise tegevuse kohta väljendatud mõtte: «...kriitiline töö võib olla autori ja kriitiku, kahe ajaloo ja kahe subjektiivsuse dialoogi kohaks. Kuid oma egoismis on see dialoog alati kaasajale orienteeritud.» (Barthes 1970: 228).

loomingust (konkreetne loominguetaap, teos, teema), teisalt on probleemiks ka n-õ lõpu lummus. Näiteks on kirjandusloolasel (nagu ka tõlkijal) F. Dostojevski esikteost «Vaesed inimesed» analüüsid raske unustada, et sama kirjanik on ka romaani «Vennad Karamazovid» autor. Tulemusena võib algaja kirjaniku teoses ülemäära kangastuda hilisem geniaalne romaanikirjanik³².

Originaali diakroonia probleeme kokku võttes tuleb tõkeloolasele meelde tuletada kolme fikseerimist vajavat põhilist probleemi: keele, algteksti (ja kogu kirjaniku loomingu) ja konteksti (teksti andmete, funktsioonide ja interpretatsioonide) diakroonia³³.

Tõlke diakroonia seostub tõlke ontoloogiliste probleemidega. Kui ilukirjanduslik tekst realiseerib vaid ühe funktsionaalsetest võimalustest (isegi kui määratlematus ja mitmetähenduslikkus on relevantes) ja on omas laadis kordumatu (Horálek 1967: 116—117), siis «tõlge eksisteerib tõlgete seerias. Seeria on taidetõlke põhiline eksisteerimisviis. Sellel rajaneb tema ontoloogia eripära» (Balcerzan 1971: 234). Õeldust tuleneb, et ainsale ja kordumatule kunstiteosele vastandub hulk võimalikke tõlkevariante, sealjuures ka hulk adekvaatse tõlkimise võimalusi.

Tõkeloos laieneb see seerialisus tõlketraditsiooniks. Nagu teoreetiline tõlkeprotsessi mudel peab võimaldama kirjeldada kõiki põhimõttelisi tõlkevõimalusi, nii peab tõkeloo üheks metodoloogiliseks põhimõtteks olema kõigi antud teose tõlgete registreerimine, kogu diakroonilise rea rekonstrueerimine, kusjuures traditsiooni jälgimine eeldab ka tänapäeva seisukohast täiesti abitute kunstikaugete tõlgete uurimist (Grosbart 1973: 112). Tõkeloolise kirjelduse ammendavus lubab siduda tõlketegevust enam kir-

³² Just selles mõttes on kirjandusloos tulevik olevikust reaalsem. (Sartre 1965: 120).

³³ Vrd Juri Lotmani üldväidet, et kultuuri saab kirjeldada kolmel tasandil: «temasse kuuluvate tekstide üldkeelilise sisu tasandil, tekstilise sisu tasandil ja teksti funktsioonide tasandil.» (Lotman 1970: 73).

janduslooga, mõista tõlketegevuse sisemist dialektikat ning mõnede spetsialistide arvates isegi tõlkeid (tõlketüüpe) prognoosida (Soliński 1975: 78). Muidugi tuleb arvestada, et iga uus tõlge toob kaasa ümberkorraldusi traditsioonis (Eliot 1973: 12), kusjuures tõlkija peaks eelnevaid tõlkeid arvestama seda enam, mida väiksem on ajadistants nendega (Eliot 1973: 12–13).

Tõlkeloo (konkreetses diakroonilise rea) kirjeldamise mudelilise ja metakeelilise ühtsuse teeb väärtuslikuks erinevate tõlgete (tõlkemeetodite) võrreldavaks muutmine, konkreetsete tõlketüüpide iseloomulike tunnuste hinnanguvaba fikseerimine³⁴.

Tõlketraditsiooni ammendav ja mudeliline kirjeldamine on tõlkeloo keskseks probleemiks, kuid sageli juhtub, et lisaks teoreetilisele tõlkeprotsessi mudelile tuleb rakendada veel üht mudelit — *kanoonilist tõlget*, mis on «tõlketraditsiooni elavaks keskmeks» (Święch 1975: 21). Kanoonilise tõlke olemasolu korral tuleb arvestada, et uutele tõlgetele vaatamata säilib lugeja teadvuses kaanon, mis on malliks nii lugejatele kui ka tõlkijatele. Kanoonilise tõlke mudelilist funktsiooni saadab alati positiivne hinnang³⁵, kuigi see tõlge ei pruugi olla traditsioonis hoopiski kõige kvaliteetsem — mingi tõlke kanoniseerimine sõltub lugejate konventsioonidest, valitsevast normatiivsest formuleeritud poetikast. Kanooniline tõlge võib tõlketraditsiooni kirjeldust oluliselt mõjutada, sest lisaks diakroonilisele reale tekib veel kontsentriiline ring, hulk kanoonilise tõlke ümber koonduvaid tõlkeid. Võib tekkida isegi olukord, kus andmete vähesuse või puudumise korral võib selle «kontsentriilise seose» abil tõlgete vahel rekonstrueerida tõlke kanoonilisuse. Teoreetilises plaanis fikseerib kanooniline tõlge mudelilisena põhinõuded antud

³⁴ Vrd evolutsiooni käsitlemist «erisuste kogumise» õpetusena, mille eesmärk on «diakroonilise variatsioonilise rea» koostamine (Ярхо 1969: 525).

³⁵ Vrd: «...kui kaanon on näidis, siis on ta ilmselt ka positiivse hinnangu kriteeriumiks kõigile järgnevatele reprodutseerimistele.» (Лосев 1973: 13).

teksti (tüübi) vahendamiseks, omandab traditsiooni taustal formuleeritud normatiivse immanentse poeetika staatuse. Sellest tuleneb, et mingi konkreetse tõlke kanoniseerimine muutub ühtlasi tõlkeprintsiipide kanoniseerimiseks.³⁶

Tõlketraditsiooni uurimine on oluline ka seoses ühe tänapäeva tõlkekultuuri probleemiga. Selleks on tõlgete uuendamine (kordustõlked, redigeeritud tõlked) ja uuendamise teoreetiliste põhjenduste väljatöötamine (vt Шоп 1968: 53).

Tõlke diakroonia raames tuleb tõlketraditsiooni kõrval arvestada veel sellega seotud tõlketeadetilisest mõtte arengut, formuleeritud normatiivse tõlkepoeetika olemasolu, puudumist või muutumist. Tõkeloos ei tohiks loobuda konkreetsete tõlgete kõrvutamise ajastu tõlketeadetilisest mõttega, sest tõkeloo terviklikkusest saab rääkida ainult tõlketekstide ja tõlke mõtte sünteesi korral.

Kolmas evolutsioonilise aspekti küsimusteriing on seotud tõlkijaga. **Tõlkija evolutsiooni** saab vaadelda kahes aspektis: kõigepealt **tõlkemeetodi evolutsioonist** lähtudes ja seejärel **tõlkeprofessist**, selle etapilisusest lähtudes. Kui üheks tõkeloo oluliseks metodoloogiliseks printsiibiks on kirjelduse ammendavus, siis teiseks tähtsaks printsiibiks peaks olema nõue vaadelda tõlget mitte immanent-selt, vaid seoses tõlkija kogu loominguga, sealhulgas ka tema algupärasest loomingust arvestades (Grosbart 1973: 111–112). Viimase printsiibi tekkimise on tinginud tõlgete analüüsipraktika ja asjaolu, et tõlkija kui loovisiksus on tõkeloo praktiliselt välja jäetud. Tihti räägitakse tõlkijast seoses konkreetsete tõlgetega, harva tõlkija (tõlke) loominguga seoses³⁷. Niisiis on ammendavus vajalik nii tõlketraditsiooni kujul ka tõlkija loomingut uurimisel.

³⁶ «... tuleb eritleda juhtumeid, kus kaanonile orienteerumine ei kuulu tekstile kui sellisele, vaid tema seletamisele meie poolt.» (Лормау 1973: 21).

³⁷ Vrd: «Enamik tõlkemeetodeid uurivaid autoreid püüavad ise-loomustada tõlkija üksikut teost, ignoreerides asjaolu, et tõlkija on reeglina läbi teinud teatud arengu, et selle käigus on vähemal või rohkemal määral muutunud ta stiil, kogemus, tõlkeesthetika ja suhtumine tõlgitavasse kirjandusse.» (Левый 1974: 229).

Tõlkemeetodi evolutsiooni on kõige lihtsam jälgida ühe tõlke kordustruktuurides, mida tõlkija on ise redigeerinud. Aga enamasti saab tõlkemeetodi evolutsiooni jälgida siiski vaid monograafilise analüüsi abil, milles on vaatluse all tõlked kõige erinevamatest eluperioodidest ja muidugi ka erinevate aegade tõlkekreedo.

Algupärandi ja tõlke kõrvutav analüüs, tõlkeprotsessi rekonstrueerimine on tõkeloos hädavajalik, sest võimaldab täpselt määratleda tõlketüübi ja selle raames kvaliteedi. Sisuliselt tuleb tõkeloos kõrvutada kaks monograafilist analüüsi, tõlke ja originaali oma. Kõrvutatav analüüs peab vastama kindlatele elementaarnõuetele. Suure töömahukuse tõttu kõrvutatakse tõlkeid tavaliselt piiratud materjalil. Tõlketeadlased tunnistavad üksmeelselt, et ei tohi piirduda vaid originaali ja tõlke üksikute elementide kõrvutamiselega. Elemendikaupa ei saa tõlkida ega tõlkeid analüüsida, see viiks kriitika bukvalismini, sõnastikuvastete abil tõlgete hindamiseni, mis annab eriti luuletõlke puhul väga moonutavaid tulemusi (Эткинд 1963: 39; Мкртчян 1970: 18; Rousselot 1974: 4). Kui tervete tekstide kõrvutamine osutub liiga töömahukaks, siis tuleb seda tulemuste moonutatuse vältimiseks teha vähe-malt küllalt suurte ja iseloomulike katkenditega³⁸. Peamine on igal hetkel tervikteosest lähtumine. See tähendab, et ei kõrvutata mitte tekste või tekstifragmente, vaid terviklikke kunstilisi struktuure, seda isegi juhul, kui osa esindab tervikut. Gruusia tõlketeoreetik ja Shakespeare'i tõlkija Givi Gatšetšiladze on väitnud, et tõlkimise aluseks üldse ongi tõlke kui terviku kõrvutatavus originaali kui tervikuga (Гачечиладзе 1972).

Viimasel ajal on ikka enam hakatud rääkima vajadusest kõrvutatavat analüüsi süvendada. Sellega seoses

³⁸ Vrd: «Meile tundub, et vaid tõlke süstemaatiline kõrvutamine originaaliga (tervikuna või suurtes katketes) võimaldab leida tõlketõõ aluseks võetud printsüübid. Mõnede lühikatketega põgus vaatlus viib valede järelduste ja väieldavate üldistusteni.» (Lothe 1973: 235).

saabki kõnelda tõlkeprotsessi evolutsioonist. Tõlkeprotsess võib ju vahel olla väga pikaajaline, kusjuures lisaks tõlkele kui protsessi tulemusele tekib veel terve rida vahepealseid tekste: ettevalmistavad materjalid, mustandid, erinevad puhtandvariandid. Nende abil võib tõlkeprotsessi hoopis põhjalikumalt kirjeldada ja tõlkija teed originaalist tõlkeni konkreetsemalt ette kujutada. Tõlketöö kõõgipoole kaudu on kergemini jäädvustatav ka tõlkija isiksus ja muidugi on see oluline materjal tõlkepsühholoogilisteks arutlusteks³⁹. Nii muutub tõlke ja originaali kõrval analüüsitavaks ka tõlkija isiksus. Seetõttu eristabki slovaki teadlane Dionýz Đurišin tavalist kõrvutamist kui teed originaalist tõlkeni ja mustandite ning teiste vahepealsete materjalide kaasamisega seotud produktiivsemat teed tõlkijast tõlke konkretiseerimiseni (Đurišin 1973: 57–66; vt ka Мкртчян 1965: 14).

KULTUURILOOLINE ASPEKT (DIAKROONIA)

Ajadistantsiga originaali ja tõlke vahel on seotud rida kultuuritaustast tulenevaid probleeme. Tõlked osalevad vahetult kirjanduse arenguprotsessis, kusjuures võib täheldada, et algul tõlked justkui sumbuvad tõlkivasse kirjandusse, jäävad selle kirjanduse probleeme lahendavateks teosteks. Kui teose tõlkimise ajal valitseb kirjanduses mingi formuleeritud normatiivne poeetika, siis tõlge enamasti allutatakse sellele, sest vahendamisviisi esteetiline hinnang ei sõltu sellisel juhul algupärandist. Kui aga normatiivne poeetika puudub ja lugejatel ei ole kõigutamatuid tajukonventsioone, võib täheldada tõlke originaalilähedust või siis toetumist mõnele olemasolevale lokaalsele traditsioonile (vt Swięch 1974: 13–16). Mingi autori

³⁹ Vrd sel taustal tõlkepsühholoogia ülesandeid (Зимняя 1975: 30–34).

tõlkimise traditsiooni algetapil tõlkijad tavaliselt arvestavad asjaolu, et «teose tajumine on alati rohkemal või vähemal määral rekodeerimine, katse tõlkida sõnumis kasutatud koodist lugeja poolt oodatavasse koodi, mis on vastavuses tema poolt mudelina omaksvõetud ja heakskiidetud poeetilise konventsiooniga» (Славинский 1975: 276).

Selline tõlketraditsiooni algus tuleneb tema seotusest kirjandustraditsiooniga ja sellele tuginemisest. Algmomendi tajumiskeskuste ületamine on võimalik õige stiilivõtme leidmise abil (Лихачев 1975: 7). Kirjandustraditsioonile toetumine võimaldab kergema vaevaga säilitada stiiliühtsust, seda eriti keerukate autorite tõlkimise puhul⁴⁰.

On iseloomulik, et tõlketekstes oma kultuuriga sarnastavate seoste otsimisele traditsiooni algul järgneb edaspidi antud autori või teose spetsiifiliste joonte otsimine. Niisugust traditsioonilooikat on täheldatud paljude autoritega seoses⁴¹. Kuid muidugi tuleb konkreetse autori või teose tõlkeloos arvestada ka algupärandi ja tõlke kultuuriaegade vahetõrget (vt Поповић 1975: 180—181; venekeelses variandis Поповић 1980: 122—129).

Esiteks võib nimetada algupärandi ja tõlke kultuuriaegade kokkulangevust. Tõlkeloos ja kirjandusloos tuleb sellist olukorda ette küllalt harva. Tõlke jaoks tähendab see, et vahendamisel on võimalus toetuda oma analoogilisele traditsioonile ja suhteliselt ettevalmistatud lugejale. Võõras tundub omana kahe kultuuri suhteliselt paralleelse arengu tõttu.

Teiseks tuleks nimetada enamlevinud nähtust — tõlke kultuuriaja mahajäämist originaali kultuuriajast. Sel juhul täidab tõlge traditsiooni edasiandja ülesannet, kusjuures, omamata toetust tõlkivas kirjanduses, püüab

⁴⁰ Nii võib Joyce'i vene keelde tõlkija toetuda Andrei Belõi loominguile: (Иванов 1967: 277); Samuil Maršak toetus Shakespeare'i tõlkides vene romantismile (Августонова, Гаспаров 1969:110).

⁴¹ Vrd nt vene Heine ajalugu (Федоров 1929: 256).

tõlkija uudset teost sellele lähendada. Siis ongi põhjust väita, et tõlke eesmärgiks ei ole «võõra» teose eripära vahendamine, vaid oma kirjanduse probleemide lahendamine (näiteks vene luuletaja Vassili Zukovski tõkelooming seoses vene romantismiga).

Kolmandaks võib originaali kultuuriaeg tõlkivas kirjanduses hoopis puududa. Eriti oluline on see probleem väikerahvaste jaoks, kelle kultuurilugudes on palju «lünki» (näiteks klassitsistlike teoste eestindamine eesti klassitsismi puudumisega seoses). Sellistel juhtudel on tõlge tihti prestiižiküsimus, sest peab tõendama keele ja kultuuri kõrget arengutaset. Just niisuguses situatsioonis kohtab kõige enam äärmuslikke, naturaliseerivaid või eksotiseerivaid tõlkeid, aga ka tõlgete puudumist, nende asendamist informatsiooniliste tekstidega.

Kokkuvõtteks võib öelda, et tõkeloo kõik aspektid on omavahel tihedalt seotud. Neid võib uurida ja uuritaksegi eraldi, kuid terviklik tõkelugu peaks olema nende uurimuste süntees.

KIRJANDUS

Balcerzan, Edward 1971. Poetyka przekładu artystycznego. — E. Balcerzan. Oprócz głosu: Szkice krytycznoliterackie. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 233—248

Balcerzan, Edward 1971a. Czy istnieje polski Majakowski? — E. Balcerzan. Oprócz głosu: Szkice krytycznoliterackie. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 271—278

Balcerzan, Edward 1977. Pisarze polscy o sztuce przekładu. 1440—1974: Antologia. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie

Barthes, Roland 1970. Czym jest krytyka? — R. Barthes. Mit i znak: Eseje. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 281—288

Drzewicka, Anna 1969. Przekład poetycki jako przedmiot badań historycznoliterackich w świetle współczesnych teorii tłumaczenia. — Rocznik Komisji Historycznoliterackiej. VII. Wrocław—Warszawa—Kraków, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 95—149

Drzewicka, Anna 1971. Z zagadnień techniki tłumaczenia poezji: Studia nad polskimi przekładami liryki francuskiej w antologiach z lat 1899—1911. Kraków, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego

Durišín, Dionýz 1973. Slohovo-druhový aspekt — indikátor prekladateľského výberu a konkretizácie. — *Ceskoslovenská rusistika*, č. 2, s. 57—66

Durišín, Dionýz 1975. Teória literárnej komparatistiky. Bratislava, Slovenský spisovateľ

Eliot, Thomas Stearns 1973. Traditsioon ja individuaalne talent. — T. S. Eliot. Valik esseid. Tallinn, Perioodika, lk 11—19

Grösbart, Zygmunt 1973. Puszkiniowski tłumaczenia Mickiewicza a dzieje przekładu w Rosji: Dwie propozycje metodologiczne. — *Spotkania literackie: Z dziejów powiązań polsko-rosyjskich w dobie romantyzmu i neoromantyzmu*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 85—112

Horálek, Karel 1967. Sémantika textu z hlediska prekladateľského. — *Slovo a slovesnost*, č. 2, s. 113—120

Hørguëlin, Paul A. 1981. Anthologie de la manière de traduire: Domaine français. Montréal, Linguatex

Jakobson, Roman 1971. On linguistic aspects of translation. — R. Jakobson. Selected writings. Vol 2: Word and language. The Hague — Paris, Mouton

Kloepfer, Rolf 1967. Die Theorie der literarischen Übersetzung: Romanisch-deutscher Sprachbereich. München, Fink

Koli, František 1986. Preklad v literárnohistorickom procese. *Slavica Slovaca*, rocz 21, č. 2, s. 121—129

Konrad, Nikolai 1987. Mõnest maailmakirjanduse ajaloo küsimusest. — N. Konrad. Ajaloo mõttest: Valik ajaloofilosoofilisi töid. Tallinn, Eesti Raamat, lk 186—202

Lesňák, Rudolf 1981. O empirickom výskume recepcie literárneho diela: Teoretické a metodologické východiská. — *Slovenska literatúra*, rocz 28, č. 2, s. 97—113

Lothe, Jean 1973. Эпические формулы в переводе «Илиады» Гнедичем: К истории стихотворного перевода. — *Poetyka i stylistyka słowiańska*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 227—235

Markwardt, Bruno 1961. Das Verhältnis von formulierter und werkimmanenter Poetik. — *Poetics, Poetyka, Поэтика*. Warszawa, S. 733—744

Mihkelson (= Tuglas), Friedebert 1909. E. Enno. Uued luuletused. — *Eesti Kirjandus*, nr 6, lk 243—252

Paliová, Darina 1976. K vymedzeniu praxeologie prekladu. — *Slavica Slovaca*, rocz 11, č. 2, s. 166—169

Tõlkeloo koostamise printsiibid

- Popovič, Anton 1975. Teória umeleckého prekladu: Aspekty textu a literárnej metakomunikácie. Bratislava, Tatran
- Popovič, Anton 1975a. Problémy literárnej metakomunikácie: Teória metatextu. Nitra
- Radó, György 1985. Basic Principles and Organized Research of the History, Theory and History of Theory of Translation. — Der Übersetzer und seine Stellung in der Öffentlichkeit. Wien, Wilhelm Braumüller, S 305—308
- Radó, György 1975. Indirect Translation. — Babel, vol 21, n 2
- Raffel, Burton 1971. The Forked Tongue: A Study of the Translation Process. The Hague — Paris, Mouton
- Rousselot, Jean 1974. De la traduction poétique. — Vie et langage, n 262, p 2—6
- Rummo, Paul-Eerik 1970. Luuletõlke võimalustest. Noorus, nr 8, lk 6
- Rummo, Paul-Eerik 1972. Kokkuvõtlikku Dylan Thomasest. Sirp ja Vasar, nr 49, 8. XII, lk 5
- Sartre, Jean Paul 1965. Sõnad. Tallinn, Perioodika
- Soliński, Wojciech 1975. Próba poetyki przekładu artystycznego: «Pociągi pod specjalnym nadzorem» B. Hrabala. — Literatura. Teoria literatury — Metodologia — Kultura — Humanistyka. Wrocław, s 55—79
- Steiner, Thomas R. 1975. English Translation Theory. 1650—1800. Assen — Amsterdam, Van Gorcum
- Święch, Jerzy 1974. Tłumaczenie a problemy historii literatury. — Z teorii i historii przekładu artystycznego. Kraków, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, s 7—24
- Święch, Jerzy 1975. Model komunikacji przekładowej. — Teksty, 6(24)
- Tatarkiewicz, Władysław 1972. Vita brevis, ars brevis. — W. Tatarkiewicz. Pisma zebrane. T II: Droga przez estetykę. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s 50—64
- Thomas, Dylan 1972. Valik luuletusi. Tlk P.-E. Rummo. Tallinn, Eesti Raamat
- Topolski, Jerzy 1972. Świat bez historii. Warszawa
- Torop, Peeter 1986. Tuglase tõlkeloomingu eripärad. — Edasi, nr 51, 1. III, lk 4
- Wuthenow, Ralph-Rainer 1969. Das fremde Kunstwerk: Aspekte der literarischen Übersetzung. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht
- Wróblewska, Elżbieta 1973. Zagadnienia poetyki immanentnej i sformułowanej. — Poetyka i stylistyka słowiańska. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk
- Ziomek, Jerzy 1975. Kto mówi? — Teksty, 6(24)

Абрамова, Н. 1974. Дифференциация поэтического словаря на основе выделения ключевых слов. — Сборник научных трудов. Вопросы романо-германской филологии. Вып. 75. Москва, с 237—250

Абрамова, Н. 1974а. Поэтическая лексика французского языка: На материале французской поэзии XIX века. Москва

Автономова, Наталия, Михаил Гаспаров 1969. Сопеты Шекспира — переводы Маршака. — Вопросы литературы, № 2, с 100—112

Алексеев, Михаил 1973. Построение истории национальной литературы в странах иного славянского языка. — Славянские литературы: VII международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва, Наука, с 23—30

Бахтин, Михаил 1979. К методологии гуманитарных наук. — М. Бахтин. Эстетика словесного творчества. Москва, Искусство, с 361—373

Брюсов, Валерий 1975. Фиалки в тигеле. — В. Брюсов. Собрание сочинений в семи томах. Т VI. Москва, Художественная литература, с 103—109

Вайнштейн С. 1975. Вопросы интерпретации слова в историческом тексте: На материале памятников испанского языка XVI века. — Тетради переводчика. Москва, Международные отношения, с 32—39

Вардуть, Игорь 1977. Основы описательной лингвистики: Синтаксис и супрасинтаксис. Москва, Наука

Гаспаров, Михаил 1971. Брюсов и буквализм. — Мастерство перевода. Сб. 8. Москва, Советский писатель, с 90—113

Гачечиладзе, Гиви 1967. О реализме в искусстве перевода. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т I. Москва

Гачечиладзе, Гиви 1970. Введение в теорию художественного перевода. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета

Гачечиладзе, Гиви 1972. Что за словом. Литературная газета, № 44, 1. XI, с 6

Гачечиладзе, Гиви 1980. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. Москва, Советский писатель

Дюришин, Диониз 1979. Теория сравнительного изучения литературы. Москва, Прогресс

Зимняя, Ирина 1975. Психологический анализ перевода как специфического вида речевой деятельности. — Теория перевода и научные основы подготовки переводчиков. Ч I. Москва, с 30—34

Иванов, Вячеслав 1967. О языковых причинах трудностей перевода художественного текста. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т II. Москва, с 259—278

Кишкин, Л. 1968. Проблема национального образного мыш-

ления и методология изучения межславянских связей. — Славянские литературы: VI международный съезд славистов. Доклады советской делегации. Москва, Наука, с 244—263

Конрад, Николай 1972. О некоторых вопросах истории мировой литературы. — Н. Конрад. Запад и Восток: Статьи. Москва, Наука, с 415—431

Копанев, Павел 1972. Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск, Издательство БГУ им В. И. Ленина

Кулешов, Василий 1977. Литературные связи России и Западной Европы в XIX веке: Первая половина. Москва, Издательство Московского университета

Кундзич, Олексий 1973. Переводческий блокнот. — О. Кундзич. Слово и образ: Литературно-критические статьи. Москва, Советский писатель, с 149—184

Левин, Юрий 1963. Об исторической эволюции принципов перевода: К истории переводческой мысли в России. — Международные связи русской литературы. Москва—Ленинград, Наука

Левин, Юрий 1974. Некоторые вопросы шекспиризма Пушкина. — Пушкин: Исследования и материалы. Т VII: Пушкин и мировая литература. Ленинград, Наука, с 58—85

Левин, Юрий 1985. Русские переводчики XIX века и развитие художественного перевода. Ленинград, Наука

Левый, Иржи 1967. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т II. Москва, с 296—303

Левый, Иржи 1974. Искусство перевода. Москва, Прогресс

Лихачев, Дмитрий 1975. Система стилевых взаимоотношений в истории европейского искусства и место в ней русского XVIII века. — XVIII век. Сб 10: Русская литература XVIII века и ее международные связи. Ленинград, Наука, с 5—11

Лихачев, Дмитрий 1987. Развитие русской литературы X—XVII веков: Эпохи и стили. — Д. Лихачев. Избранные работы в трех томах. Т I. Ленинград. Художественная литература, с 24—260

Лосев, Алексей 1973. О понятии художественного канона. — Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. Сб статей. Москва, Наука, с 6—15

Лотман, Юрий 1970. Статьи по типологии культуры. Вып I. Тарту

Лотман, Юрий 1973. Каноническое искусство как информационный парадокс. — Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки. Сб статей. Москва, Наука, с 15—22

Лейтес, Александр 1967. Парадоксы переводческого искусства: К вопросу о построении научной теории художественного перевода. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т II. Москва, с 319—334

Львов, Сергей 1967. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т II. Москва, с 245—253

Мастерство перевода 1973. Сб 9. Москва, Советский писатель

Межиров, Александр 1969. «Как мы переводим?» — Литературная газета, № 34, 20. VIII, с 6

Мкртчян, Левон 1965. В поисках наилучшего решения. — Л. Мкртчян. О стихах и переводах. Ереван

Мкртчян, Левон 1969. Поэзия в переводе. — Мастерство перевода. Сб 6. Москва, Советский писатель, с 5—46

Никольская, Людмила 1967. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т II. Москва, с 141—146

Новикова, Марина 1971. Китс-Маршак-Пастернак: Заметки об индивидуальном переводческом стиле. — Мастерство перевода. Сб 8. Москва, Советский писатель, с 28—54

Попович, Антон 1980. Проблемы художественного перевода. Москва, Высшая школа

Райсснер, Э. 1976. Восприятие и искажение: Проблема изменения текста при переводе. — Сравнительное изучение литератур. Ленинград, Наука, с 499—502

Ревзин, Исаак, Виктор Розенцвейг 1964. Основы общего и машинного перевода. Москва, Высшая школа.

Рецкер, Яков 1974. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода. Москва, Международные отношения

Россельс, Владимир 1964. Нужна история художественного перевода в СССР. — Мастерство перевода. Сб 4. Москва, Советский писатель, с 53—62

Россельс, Владимир 1975. О преподавании переводоведения. — Теория перевода и научные основы подготовки переводчиков. Ч II. Москва, с 53—55

Русские писатели о переводе 1960. XVIII—XX вв. Ленинград, Советский писатель

Сильников, А. 1969. Передача информации и переводимость. — Система и уровни языка. Москва, Наука

Славинский, Януш 1975. К теории поэтического языка. — Структурализм «за» и «против». Москва, Прогресс, с 256—276

Слущкая, Софья 1967. О некоторых проблемах перевода древнеримской поэзии на русский язык. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т II. Москва, с 208—215

Степанов, Юрий 1975. Методы и принципы современной лингвистики. Москва, Наука

Тодоров, Цветан 1975. Поэтика. — Структурализм «за» и «против»: Сборник статей. Москва, Прогресс, с 37—113

Tõlkeloo koostamise printsiibid

Тороп, Пеэтер 1975. К проблеме восприятия символизма в Эстонии. — Тезисы I Всесоюзной (III) конференции «Творчество А. А. Блока и русская литература XX века». Тарту, с 170—173

Тороп, Пеэтер 1982. Процесс перевода и некоторые методологические проблемы переводоведения. — Типология культуры: Взаимное воздействие культур. Труды по знаковым системам. XV. Ученые записки ТГУ. Вып 576. Тарту, с 10—23

Федоров, Андрей 1929. Русский Гейне: 40-ые—60-ые годы. — Русская поэзия XIX века. Сб статей. Ленинград, Academia, с 248—298

Федоров, Андрей 1983. Основы общей теории перевода: Лингвистические проблемы. Москва, Высшая школа

Финкель, Александр 1962. Об автопереводе: На материале авторских переводов Г. Ф. Квитки-Основьяненко. — Теория и критика перевода. Ленинград, Издательство Ленинградского университета, с 104—125

Финкель, Александр 1970. Лермонтов и другие переводчики «Еврейской мелодии» Байрона. — Мастерство перевода. Сб 6. Москва, Советский писатель, с 169—200

Фризман, Л. 1970. Прозаические автопереводы Баратынского. — Мастерство перевода. Сб 6. Москва, Советский писатель, с 201—216

Шарипов, Джуманияз 1967. Создадим историю перевода. — Актуальные проблемы теории художественного перевода. Т I. Москва, с 91—99

Шор, Владимир 1968. Из истории советского перевода: Стефан Цвейг на русском языке. — Тетради переводчика. Москва, Международные отношения, с 53—75

Шор, Владимир 1973. Как писать историю перевода? — Мастерство перевода. Сб 9. Москва, Советский писатель, с 277—295

Эткинд, Ефим 1963. Поэзия и перевод. Ленинград, Советский писатель

Эткинд, Ефим 1968. Поэтический перевод в истории русской литературы. — Мастера русского стихотворного перевода. Кн I. Ленинград, Советский писатель

Эткинд, Ефим 1973. Русские поэты-переводчики от Тредиаковского до Пушкина. Ленинград, Наука

Якобсон, Роман 1975. Лингвистика и поэтика. — Структурализм «за» и «против»: Сборник статей. Москва, Прогресс, с 193—230

Ярхо, Борис 1969. Методология точного литературоведения: Наброски плана. — Труды по знаковым системам. IV. Ученые записки ТГУ. Вып 236. Тарту, с 515—526

EESTI LUULET SOOME KEELES

Hannu-Pekka Lappalainen

Tõlkinud V. L.

Pablo Nerudalt küsiti kunagi, millisesse keelde on tema luulet kõige õnnestunumalt tõlgitud. Neruda, kellele endalegi tõlkijatöö probleemid ei olnud võõrad, vastas, et talle on meeldinud kõige rohkem itaaliakeelsed tõlked, kuna hispaania ja itaalia keelemaailmad on tema meelest sarnased: häälikuline vastavus, sõnarõhud, rütmivarjundid jne kuuluvad nendes keeltes samasse väärtussüsteemi.

See lähedasi sugulaskeeli puudutav hinnang tuli meelde, kui Eeva Niinivaara andis mulle lugeda kirja, mille ta oli saanud Marie Underilt 1946. aasta juulis. Kirjavahetuses käsitleti Underi luulevalimiku soomendamisega seotud küsimusi. Luuletaja oli sisse elanud mõnesse Dagmar Klami ballaaditõlgendusse: «Minu kätte ilmunud tõlked tõestavad selgesti, et eesti luule tõlkimine — muidu ju nii tänamatu töö — just soome keelde on kõige tulemuslikum. Või on see proua Klami erilise ande ja Teie innuka kaasabi teene? — — Teie ja proua Klami tööd hindan praegusel momendil kui ainsat heledat poolehoidu Eestile. Tahaksin loota, et need nõrgad sidemed veel tugevnevad.»

Sellele, et eesti luulet on tõlgitud soome keelde, aitab kaasa geograafiline, kultuuriline ja poliitiline lähe-

Ettekanne XXXII Kreutzwaldi päevade konverentsil Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseumis Tartus 26. XII 1988. a.

du. Ei ole aga kindel, kas tõlkimise tulemused on alati olnud nii head, nagu Under viisakalt arvab. Kas ei tee just keelte ja mõtteviisi näiline lähedus problemaatilisemaks nende ajaloolt ja vaimulaadilt siiski nii erinevate kultuuride kokkusaamise? Igal juhul Soomes, kus ei ole ilmunud ühtki ameerika luule antoloogiat ja kus haritlaskond ei tunne ka skandinaavia, saksa ega itaalia sõjajärgset luulet, on käesoleval sajandil trükitud neliteist eesti luule tõlkeväljaannet, neist pooled 80. aastatel. Väljaannetest üks osa on antoloogiad, teine osa üksikute luuletajate teosed. Esimese valiku «Merentakaisia lauluja» (1911) on toimetanud ja tõlkinud Aino Kallas. Lisaks rahvalauludele esitletakse seal Liivi, Suitsu ja Grünthali lüürikat. Elsa Enäjärvi-Haavio 1940. aastal toimetatud «Eestin runotar» sisaldab näiteid Koidula, Haava, Liivi, Enno, Suitsu, Grünthal-Ridala, Underi, Visnapuu, Adsoni, Barbaruse, Alle, Kärneri, Semperi, Sütiste, Adamsi, Talviku ja Alveri loomingust. Soomendajateks on üheksa tuntud kirjanikku. Selles antoloogias on klassikalised Yrjö Jylhä Liivi-tõlgendused («Hiekka paljas, keto tyhjä, / taivas pilvinen; / tieni johtaa metsän rantaan, / helmaan nummien. / — —») ja siin kerkivad esile ka need raskused, mida toob kaasa näiteks murdekeelse luule teise keelde ümbersõnastamine:

Oh, kuule: kerkokellä lüvväs,
see lööja om su oma lell.
Heng niikui taiva poole püvväs,
nii rasselt kaibap, ikep kell.
(Gustav Suits)

Oi, kuule, kirkokellot soivat,
ne setä siellä soimaan löi.
Niin raskaasti ne vaikeroivat,
kuin sielu taivast' ikävöi.
(Otto Manninen)

On kerge öelda, et Otto Manninen ei ole tabanud Suitsu luuletuse tundemaailma kõiki toone. Tema lahen-dus on kindlasti teadlik, sest murdekeel oleks soomendu-sele andnud koomilise varjundi. Mannise näide tunnistab selgesti, et primaarne on algkeelne tekst ja et luulet tulekski lugeda alati algkeeles. Tõlge on enam või vähem õnnestunud tõlgendus — läbi tõlkija isikliku keele, läbi tema isiksuse ja ande filtreeritud uus tekst.

Ezra Pound kirjutab ühes oma essees, et alles tõlge juhib lugejad aarde jälile. Pound mõjutas ingliskeelsel alal ja läänemaades laiemaltki tõlkekunsti vabadust ja vabanemist. Kui üldse kellelgi, siis just temal oli kogemusi näiteks kesk- ja antiikaja luule tõlgendamisel. Poundi järgi on üksik tõlketekst alati originaalteksti tõlgendus. (Tõlgendus on juba seegi, et tõlkimiseks valitakse just teatava luuletaja teatav tekst!) Selles töös ühinevad parimal juhul kirjandusuurimus ja loov kunstivõime — põhjalikul sisseelamisel kultuuri ja kirjanduse tausta võib sündida uus luuleteos, igivana tunde tõlgendus uues keeles, nähtuna läbi käesoleva hetke. Sellest seisukohast vaadates ei ole ilukirjanduse tõlkija ülesanne mitte algupärandi kõikide joonte orjalik järgimine, vaid luuletuses oleva meeleolu või püüdluse väljendus läbi teise kultuuri- ja keelekogemuse.

Uuestisünniks, eluks teises keeles vajab luule ka lugejat, kes suudaks luuletuses sisalduva teate tõlkida iseendale oma kogemuse vahendusel. See, kui erineval viisil võib teise kultuuri ilminguid vastu võtta lähedases ja pealtnäha tuttavas miljöös, on alati üllatav ja õpetlik. Näiteks Soomes peetakse Edith Södergrani üheks 20. sajandi modernse luule teerajajaks. Imetleme mitmekeelse luuletaja julgust vaba rütmi, uudse kujundisüsteemi, lõppriimita värssi jne kasutamisel sajandialguse luules, mille ainevald, sõnavara ja vorm vajasis radikaalset uuendust. Oleme rõõmsad, et Debora Vaarandi on tõlkinud eesti keelde valiku Södergrani loomingut. Teos on esinduslik ja meisterlikult tõlgitud. Oleme eri meelt Rein Rauaga, kes leiab «Kirjanduse jaosmaas '86», et kuigi «Södergrani luuletaja-isiksus on vaieldamatult sümpaatne», ei olnud tema tõlkimine eesti keelde tingimata tarvilik. Nii erinevalt võib suurtki luuletajat näha teisel kultuuritaustal.

Teatavasti sünnib iga luuletus lugeja meeltes iga kord uuesti. Luuletuse päralejõudmise piirid on iga lugeja isiklikud piirid. Kirjanikule jutustab teos teistsugust lugu kui tõlkijale, lugejale toob ta alati uue sõnumi. Kuigi

Eesti luulet soome keeles

algupärane tähemärkide reana püsib samasugune, on selle tähendus isegi esmatrükis teine kui mõnes hilisemas väljaandes. Täiesti teise värvi saab sõnum võõras keeles ja võõral kultuuritaustal.

Toon näiteks kaks luuletust 1969. aasta antoloogiast «20 nykyvirolaista runoilijaa», mis sisaldab nii Nõukogude Eesti kui ka pagulasluuletajate tekste. Juha Mannerkorpi on tõlkinud neli Uku Masingu luuletust, mille põhjal ongi soomlased loonud endale pildi sellest luuletajast. Esimene luuletus «Elokuu» algab nõnda:

Pääskyjä, pääskyjä joka ilta.
Hetki vielä ja niiden pesät ovat tyhjäät,
tähtien tienviitat näyttävät etelään,
ja ne lähtevät, eikä
nurmien vihreydestä enää ole
kääntämään niitä takaisin.

Niisama rahulikuna jätkub tõlge vabavärsis ja luuletusest sünnib ehtne tervik. Ühelt poolt on tõlkija valik olnud hea, teiselt poolt aga jääb lugejal puudu see viide usulisele maailmale, mis on olemas 1935. aastal Tartus ilmunud kogu «Neemed vihmade lahte» originaaltekstis. Algpärandi värsimõõtki on teine:

Terve õhtu täitis pääsukeste vidi,
peagi kauaks jäävad tyhjaks pesad,
siis kui lõunapoole tähevägu pidi
läevad kõik ning rohelised kesad
ei neid suuda enam meelitada.

Et tõlkija töö on loova kunstniku töö, mida võib võrrelda näitleja või muusiku kunstilise tõlgendustööga, seda näitab samas antoloogias leiduv Elvi Sinervo tõlgendus Ellen Niidu «Linnuvoolijast»:

On igas sõrmes unistus peoleost
ja veider kihk sind lausa rebib rinnust,
ehk savivind küll kaugel veel on linnust
ja puudu jääb veel sada salascost.

Koos linnuhing käib väiksest viisieost
ja uduhme lennust, ning su innust,
mis teda voolib vintskest savivinnust,
ja soojusest, mis sinna voolab peost.

Kui juhtub siis, et äkki õige määr
sul kivisse on pandud hingeõhku
ja midagi ei ole enam väär,

siis tõuseb savilind su pihust õhku.
Ja endal ka sul tiibades on lend,
sest valmis oled voolinud ka end.

Linnuntekijä

Käsissäs kannat linnun unelmaa —
se savena on kämmenelläs vasta,
vaan kerran möhkäleestä karkeasta
se pääskysenä nousee, sielun saa.

Kun kuulet näkinkengän huminaa,
kun putoava sulka ilmaan piirtyy,
kun käsiesi lämpö saveen siirtyy —
niin jokin kämmenelläs liikautaa.

Se elää. Se on lintu. Itsekään
et tiedä, saviko vai sisimpäsi
on lintu nyt ja oikoo siipiään.

Ja äkkiä on, katso, tyhjä käsi.
Pois lintu lentää siivin välkkyvin.
Ja linnun lento olet itsekin.

Luuletuse tõlkes on säilinud algne vorm, puhas itaalia sonett. Ja siiski on tõlkija oma luuletuses rääkinud ühest täiesti teisest linnust ning vihjanud selgesti oma romaanile «Vahetatud Viljami», mille juhtmotiivideks on savilind, langev sulg ja kumisev teokarp. Tõkeluuletuse toon on resigneerunum, pigem imet kui linnuvoolija aktiivsust rõhutav. Loen «Linnuvoolijat» kahe erineva luuletusena ja minule räägivad nad kahte täiesti erinevat keelt, erinevat lugu. Algupärandit lugedes mõtlen kunstnikust, kes

on inimene, kes on ise silmaga nähtav ja kelle aktiivne tegevus on samuti silmaga nähtav: mõtted seikleavad laadal, kus ma lapsena nägin osavate kätega vendi Uschanoffe savist kukkesid tegemas. Mõtlen inimese visast tööst, mis võib muuta unelma reaalsuseks. Elvi Sinervo tõlgendus Ellen Niidu luuletusest räägib mulle kunstiloomingu nähtamatust poolest, kunstnikust kunsti tööriistana, mille abil ime kehastub. Mäletan Vahetatud Viljami lugu ja selle kaudu Danko lugu. Mõtlen kaduvusest, mõtlen rohkem sellest, mis inimeses toimub, kui sellest, mida inimene teeb. Kõige muu kõrval mõtlen ka ühest akvarellist, mis ripub minu kodu seinal — olen sidunud selle pildi alati mingil salajasel põhjusel kõnealuse luuletusega.

Kui luule jääb lugejaga kahekesi, ei ole vist mõtet rääkida sellest, kas Elvi Sinervo siiski ei oleks pidanud kõnelema *kuhankeittäjästä* ('peoleo'), kuna eesti peoleo tõepoolest ei ole pääsuke. Kui ta oleks teinud selle valiku, liiguksid minu kui lugeja mõtted hingelinnust üsna kaugemale: ma mäletaksin, kuidas lapsena sai matkitud peoleo häält ja mu kujutluspildid keerleksid paratamatult Päijänne-järve rannaroos.

Elvi Sinervo on jõudnud oma soomendusega selleni, et teise keelde ja teise kultuuri on sündinud jääv tõlgendus Ellen Niidu luuletusest. Soome keelde on üle tulnud kogu luuletuse tähendus tervikuna — ja nagu me teame, on tervik alati rohkem kui osade summa.

Ilukirjanduslik tõlge on Soomes vist veel vähem lugupeetud sõnakunstiliik kui Eestis; igal juhul puudub meil tõlkekriitika täiesti ja puudub ka kogu see tõlketeaduse traditsioon, millele võivad uhked olla näiteks sakslased või venelased. Kätte on sattunud vaid üksainus kirjutis eesti luule soomendamise kohta: Maret Päckilä juhulik essee «Marie Underi luule soomendamisest» Paavo Siro 60. sünnipäevaks ilmunud juubeliväljaandes (1969). Selles analüüsib uurija varasemaid Underi-tõlkeid. Näiteks Otto Mannise soomendustest leiab ta tarbetult tükeldatud

sõnu ja sõnade järjekorra ebausaldatavust: «mõnikord on /Mannise/ riimid tekitanud algupärandile võõra sõnakõlina.» P. Mustapää ja Aale Tynni on Maret Päckilä meelest endale lubanud liiga suurt vabadust, kuna nende tõlkeis puuduvad mõned algupärandi värsid ja tähendused on muutunud vastupidiseks. Ta on analüüsinud ka Helka Hiisku, Dagmar Klami ja Laura Latvala soomendusi ning esitlenud Saima Harmaja ja Lauri Viljase täpseid, kunstiküpseid tõlkeid. Lõppkokkuvõttes tõdeb uurija Underi soomenduste põhiosa olevat ebatäpse. Ta arvab: «Soomendaja peab ise seadma piirid, milleni tema oma luuletaja-vabadus võib ulatuda, et algupärase luuletuse hing ja elutunne säiliks.»

Maret Päckilä esseega alustatu ootaks jätkamist, kuna on olemas juba palju võrdlusmaterjali eesti lüürika soomendustest. Ainuüksi Underi-tõlgetele on ilmunud lisa ja see peaks olema huviäratav ainevald eriti seetõttu, et sama luuletaja loomingut on soomendanud erinevad tõlkijad. Näiteks Underi «Porkuni preili» on soome keeles olemas nii Dagmar Klami kui ka Aimo Rönkä tõlgenduses. Näiteks toodud võrdlus räägib varasema tõlkija kasuks:

Kui kõrgelle käind sai suvekiik,
talv tuli, veed kinni jäid jooksus,
jäi uniseks oja ning jäätus tiik
ja kõik, mis säääl liikus ja krookus.

Suven keinu korkea heilahti,
tuli syys, vesi puroissa malttui,
mikä suvella vilisi, pulppuili
se talven jäähän talttui.

(Dagmar Klami 1940. aastail)

Oli kesän keinu jo kiikkunut,
vedet hyytyivät talvisäässä.
Ei purossa mikään nyt liikkunut,
ei kurnutusta, ja lampi jäässä.

(Aimo Rönkä 1980. aastail).

Eesti luulet soome keeles

Uuemas soomenduses on kadunud peale värsimöödu ka see sõnaelegants, mis teeb järjestikku asetatud sõnadest luule. Kahjuks võib sellesarnaseid näiteid esitada lugematu arvul. Näiteks Vaarandi luuletuse «Vaalade elu» lõpu-read:

Niisugune on vaalade elu.
Ja mõnikord viirastub see mulle.

Sellaista on valaiden elämä.
Ja usein kangastuu se mieleen.

Samad värsid on palju mõjuvamad Pirkko Huurto öelduina:

Sen kaltainen on valaiden elämä.
Ja joskus se tulee mieleeni.

Debora Vaarandi soomekeelses kogus «Tuulen valossa» on luuletus «Eleegiline Hiiumaa» saanud magusalt luulelise pealkirja «Kaihoisa Hiidenmaa». Tihti kasutavad tõlkijad ilutsevalt luulelisi, ajast ja arust väljendeid. Toon näiteid Underi valikust «Puutarhan syksy», mis ilmus 1978. aastal Oulu tõlkevõistluse viljana:

«kõik pungad pakatavad täies väes»
«täysvoimin nuput puhkeavat kukkahan»

«Ei täna elumõtet küsi ma, ei päri»
«En tänään kysy elon aattehia»

«Miks olin loodud ikka lahkujaks»
«Miks olin aina luotu poistujaksi»

«Miks lõhnab ka nii helgelt heliotroop»
«Min tähden kukan tuoksu kuumottaa»

80. aastate algul ilmunud raamatus mõjuvad anakronismidena sõnad «kukkahan», «elon aattehia», «min tähden», «hymyillessäin» (originaalis: naersin), «omaksein», «halajaa», «nää» (pro nämä), «kaikk». Võiks arvata, et tegemist on juhusliku erandiga, kui samalaadset ilukõnet ei tuleks

ette uutes soomendustes. Juhan Viidingu luulekogu «Julkaistavaksi Suomen tasavallassa» ilmus 1988. aastal. Viidingu efektne proosaluuletus «Ma vaatan kõigi nende inimeste ja asjade peale...» lõpeb lausega: «Igal hommikul avan silmad ja ma võin öelda: milline imeline maa.» Soomendaja tõlgib: «Joka aamu avaän silmäni ja voin lausah-taa: mikä ihmeellinen maa.» Verb «lausah-taa» võtab algteksti tõsiduselt kogu tähenduse. Samast valikust on ka järgmine tõlge:

Marmoripoika tuo vanhalle parille lahjaksi lemmen,
katsoo kivisin silmin säröille lohjennein.

Pimeä tulee. Ja kylmyys, jota on huokunut päivä,
lietsoo venäjänlinnan hollanninkaakeliuunit.

Altaassa näkki. Sen purstolle punerva sammal nousut. — —

(Luuletusest «Võõras maa»)

Toon lisanäiteid kõige uuematest soomendatud teostest. Ajaleht «Kaleva» poolt 1988. aastal korraldatud Hando Runneli luule tõlkevõistlusele tuli 1740 soomendust 121 osavõtjalt, kusjuures tööks oli aega olnud ainult üks kuu. Valikuvõimalus oli tulemusi avaldades suurem kui kunagi varem. Debora Vaarandi luule tõlkevõistlusele saadeti üle 800 soomenduse, sellele eelnenud Underi-võistlusele laekus 225 tõlget. Iga võistluse järel avaldati luulekogu, millesse toimetus valis paremaid näiteid kõnealus-test tõlgetest. Neist valikutest on Vaarandi luulekogu kõige kõrgema tasemega ja Runneli valik nõrgim. Muidugi leidub ka Runneli soomekeelses valikus üksikuid häid tõlkeid, nagu näiteks Veikko Salmise hästivalitsetud rütmiga tõlgendused. Kahjuks on võimalik nendele vastukaaluks tuua teistsuguseid näiteid:

Jõe äärde jahedasse roogu
end kari peitis palavuse eest,
kui niidumaadel üles võeti loogu
ja rakkes ruunad tilgendasid veest.

(Suvepäev)

Eesti luulet soome keeles

Joen varren viieleään rantaruokoon
vetäytyi kuumuudelta suojaan karja,
kun rantaniityt niitettiin luokoon
ja vettä valui valjastetun ruunan harja.

Koos algupärandi rütmiga on kadunud ka kogu värsi laululisus. Teistes luuletustes elustatakse ikka jälle aastakümnete-taguseid luuleklišeid:

Tost ajast saadik tallanud
ma olen teid ja maid
ja mitu kurba lugu veel
mu kõrvad kuulda said

Ja siit saakka kulkenut
olen monen turman tien,
kurjuutta kuullut, tuntenut
niin monen tuskanhien.

Algtekstis puuduvad «turman tiet» ja «tuskanhien tunnut». (Ka Underi algtekstid olid selges kaasaegses ja lihtsas keeles — soomendus aga muutis need vananenuks, ilustatuks ja võltsiks.) Mõnikord madaldub Hando Runneli luuletus tõlkes täiesti tundmatuks:

Süda on mul vaevas,
justkui aimaks kadu,
suur on tume taevas,
suur on vihm ja sadu.

Sydän mulla raskas,
kuin aavistaisi tuhoa.
Tumma taivas, tumma yö,
sade maata lyö.

Veel üks näide lihtsustamisest on järgmine Runneli värss:

Ei ole siis heldusel äärt,
ei ole siis vendlusel vahet,

ei tunta siis üksühel vahet,
ei üksteise otsa ei äärt.

Ääretön on tämä anteliaisuus
emme, yhdeksi sulautuneet,
enää erkane toisistamme,
ei loppua ole, ei rajaa!

Heikki Hurttu on ajakirjas «Estonia» (3/88) juhtinud tähelepanu otsestele tõlkevigadele soomendustes, mille kõrvaldamiseks ta soovib talgud — kirjastajad nähtavasti ei vastuta enam toimetamise taseme eest. Taseme

suhtes olen Hurttaga ühel nõul, kuigi ma ei pea üksikuid valestimõistetud sõnu nii saatuslikuks kui kogu luuletuse valestimõistmist. Loomulikult on pahandav, kui näiteks Juhan Viidingu soomekeelses luuletuses esineb sõna «See-Wald», ilma mingi vihjeta närvihaiglale («Peapõrutus») või kui Hando Runneli luulerida «sõjas langenud Sõrve säärel» tuleb soome keeles lugeda «langenud Sõrvenimelise isiku säärel». Indrek Hirve tavalisest kõnekeelsest sõnast «taguots» on soomenduses saanud «vatsan alku», «voodikalad» on samas teoses «sänkykaluja», «leelokene» on lühidalt «heila» jne. Taolisi näiteid võib leida kõikjalt, ka professionaalsete tõlkijate tekstidest.

Nii sünnib, kui luulet peetakse teisejärguliseks ja mood, kiirus, sotsiaalne tellimus või muud luulevälised asjaolud muutuvad eesmärgiks omaette; kui unustatakse lihtne tõde, et luule nõuab aega, ruumi ja vaikust.

Eeva Niinivaara pööras juba 1956. aastal tähelepanu sellele hädaohule, mis varitseb lähedase hõimurahva kirjanduse tutvustamisel. Bernard Kangro soomekeelse kogu «Liekhtivä jälki» eessõnas ütleb ta järgmist: «Luuletuste valikul võib alati olla eri meelt. Soomendaja on valinud eeskätt jutustavaid, deklaratiivseid või pagulasmeeleolude kibedust väljendavaid luuletusi. Puhas loodusluule jääb vähemikku nagu Kangro lüürilis-müstiline kujutlusmaailm üldse, samuti tema sümbolistlikud luuletused. /- - / Soomendaja on ütelnud ennast olevat asunud selle töö kallale selleks, et elustada hõimuvaimu, mis olude sunnil hõõgub tuha all.»

Mäletan end harva olevat lugenud nii ausat eessõna; selles öeldakse otse, et Kangro loomingu põhiosa on jäänud soomekeelsest valikust välja ja et soomendaja on valinud luuletused sotsiaalsetel põhjustel. Kas samad raskused jätkuvad tänapäevalgi, kas luule võluringi on pääsenud võistluse- ja turuvaim? Kas luulele tuleb üldse kasuks tõlkevõistluste korraldamine, kus energilised asjaarmastajad kannavad kõrsi kuhja hõimurahva kultuuri tuntukstegemise heaks? Vähemalt Underile ja Runnelile

on tehtud küll pigem karuteene, olgugi et teadmine eesti luule olemasolust on ehk mingil määral Soomes levinud.

Siiski saab tuua näiteid ka asjatundlikust ja põhjalikust tööst. 1983. aastal ilmus Aino Kaasise kirjastatud, toimetatud ja tõlgitud antoloogia «Pihlaja: Kahdeksan eestiläistä naisrunoilijaa». Tõlked selles on pikaajalise töö tulemus, need on täpsed ja algtekstidele truud. Tõlgete võimaliku kuivuse korvab teadmine, et see on üheainsa tõlkija töö, tema oma selge keel.

Anja Salokandle sihikindlas ja professionaalses tõlkes on ilmunud Jaan Kaplinski luulekogu «Sama meri kaikissa meissä». Tekst on vaba ja siiski truu originaalile, valikus on selgesti nähtav Kaplinski areng luuletajana, samuti ta loomingu terviklikkus. Et Kaplinski luule soome keeles mõjub, selles on oma osa kindlasti ka luule temaatika ja vormi universaalsusel. Märgatavalt raskem on Soome lahe põhjakaldal mõista omas kultuurikontekstis kinni olevaid laulu- ja riimikunstnike Viidingut ja Runnelit. Isegi haritud soome lugejal puudub see taust, põhi, millest luuletajate paatos, pilge ja paradoksid välja kasvavad. Nende ridade vahel olevad dramaatilised, ironilised või traagilised teated on tihedasti seotud oma maa ja kultuuriga ning seda tundmata ei jõua need teated pärale.

Viiekümnendate aastate modernistidel õnnestus Soomes pikaks ajaks kujundada kindel käsitus ratsionaalfilosoofilise vabavärsi ainuvõimalikkusest ja esmajärgulisusest, sellepärast ei ole Eestis üldiselt soositud rütmilisi-riimiline luule lahe taga kuigi kergesti omaksvõetav. Kindlasti on ka nii, et üks luuletaja annab oma teate edasi hõlpsamini, teise sõnum avaneb vaevalisemalt. Võib-olla soomlastele ütleksid midagi mõned Enno, Visnapuu, Ristikivi, Kangro, Masingu, Luige ja Kareva luuletused asjatundlike tõlkijate tõlgenduses. Kultuuriloolised põhjused kindlasti õigustaksid ka täielikuma pildi saamist Koidula, Liivi, Haava ja Suitsu luulest — olgugi et soomlased loevad Kivilt ja Kramsult seda, mida Liiv ütleb eestlastele, ja Koskenniemi midagi Suitsust. Södergrani ja Haavikko

olemasolu tõttu Soomes ei saakski oodata, et Under või Paul-Eerik Rummo soomlastele avaneksid. Kas keegi kuulutaks Eestis välja tõlkevõistluse «Lauri Viita eesti keelde kahe nädalaga» või «Tee Otto Manninen tõhusalt tuttavaks!»? Mõtlen, et Eesti laiem kultuuripõhi on siia maani kaitsnud soome luulet taoliste hüüdlause eest. On suur kingitus lugeda selliseid loova töö kristalliseerunud kokkuvõtteid nagu Eila Kivikkaho tõlgendus Betti Alveri «Leivast» või Paul-Eerik Rummo «Hamleti lauludest» 1984. aastal ilmunud antoloogias «Uusien sulkien kasvaminen». Antoloogia 15 soomendaja hulgas on teisigi tuntud luuletajaid peale Kivikkaho.

Huvitavat uurimisainet tulevastele teadlastele pakuvad näiteks Debora Vaarandi soomendused; paljudest tema luuletustest on olemas ajaliselts lähestikku ilmunud tõlgendusi.

On paradoks, et just raskesti tõlgitavate luuletajate, Alveri ja Alliksaare taoliste hulgast võiks leida need vähesed, kellel oleks mõtlejate ja sõnakunstnikena tähendust Euroopaski. Soomes aga oleks kindlasti tarvis tõlkijaisiksusi, Aino Kallase, Eila Kivikkaho, Pirkko Huurto taolisi luuletundjaid, sest tõlkevõistluste ja muu sellesarnase kõrval vajatakse ikka kirglikke keelevirtuoose, kes taotleksid sama, mida viiulikunstnik Ida Haendel oma töös: «Minu esmane töö on tõlkida, tuua nähtavale see, mida helilooja on kavatsenud.» See välistabki diletantliku mehhaanilise sõna-sõnalt tõlkimise ja ilutseva ümberluuletamise, samuti välistab see arvamuse, nagu oleks luule tõlkimine ühe rahva tutvustamine teisele või mõni muu ühiskondlik misjonitöö.

Ehk on tõlkimise ainus ülesanne muuta mõistetavaks sõnad, mille abil inimene loob iseennast?

KÕNE SOOME SÕPRADELE OULUS

Hando Runnel

Head sõbrad,
emandad ja isandad,
teie lahkel kutsumisel olen ma teie juurde jõudnud,
seisan teie ees.

Te kutsusite, sest tahtsite näha, mis ma olen —
see tähendab:

tahtsite näha, mis on üks eesti luuletaja.

Te olete mu luuletusi lugenud, tõlkinud
ja nendest raamatu teinud.

Midagi paremat teha ega anda
luuletaja ju ei oskagi,

kui kõnelda oma luuletuste kaudu.

Sellest hoolimata tahetakse luuletajat ennast ka
vahete-vahel oma silmaga näha.

Oma silm olevat kuningas!

Et las kuningas vaatab ja ütleb,
mis mees too on.

Tegelikult ei tea ükski inimene iseenesest täpselt,
mis või kes ta on. Ei tea ükski kuningas.

Ma ei tea, kes ma olen.

Ükskord ma kirjutasin luuletuse inglise keeles.

Seda keelt ma ei oska,

üks hääl ütles mulle justkui ette.
Luuletus ongi I, see tähendab MINA:

I am I.
But I am not I only.
I am we truly.
But we are not we only.
We are I and they together.
That is what I am.

Mina (I) mõistmisel on kõige olulisem just too NEMAD —
THEY.
Ja minust rääkides tähendab NEMAD — THEY — eest-
lasi.
Kuid EESTLASTE mõistmiseks tuleb rääkida LINNUPESAST.

Eestlastel on laul, kus räägitakse inimesest ja ta elu-
asemest
— kodust — kui linnupesast.

eluasemest — kodust — kui linnupesast.

See on «LINNUPESA SARNANE».

Linnupesa peab olema pehme, armas ja hubane,
et seal võiksid sündida linnupojad ja kasvada suu-
reks.

Kui inimesed suurest maailmast,
oma pehmetest pesadest, tulevad Eestisse,
ehmuvad nad, sest nad ei leia eest pehmet, armast ja
mugavat.

Meie pesa on tehtud jämedatest, karedatest raagudest.
Inimesed, kes seal elavad, paistavad murelike, kur-
jade või kurbade nägudega.

See on nende olemine: karedate raagude põhjas mõni
pehme udusuleke.

Tuul tahab needki ära puhuda.

Siis ei ole seal enam midagi pehmet.

Siis on linnupesa nagu tuulepesa puu otsas.

Kõne soome sõpradele Oulus

Tuulepesas ei sünni keegi ega ei saa elada.
Tuulepesa on ainult tuulte kodu.
Selline on eesti ajalugu kõige viimase ajani.
Selline on eesti inimene pikkade aegade jooksul olnud.
See on see NEMAD.
See on see MEIE.
See on see mina.

Linnupesa ei peagi olema üleni udusulgedest, üleni pehme.
Siis võib ta teistmoodi otsa saada.
Võib-olla ta peabki väljastpoolt olema tugevatest,
karmidest raagudest.
Aga ta sisemuses peab olema midagi pehmet.
Ta sees peavad olema udusuled.
Mõni udusulg selle pesa põhjas on pärit siitsamast
Soomest.
Selle eest oleme ja jääme tänulikuks hinge põhjani.
Meie — see tähendab mina ja NEMAD üheskoos:
I and they together.

(11. XI 88.)

H. Mugasto «Hoov», 1936, puulõige Tartu Kunstimuuseumi kogudest

ARVUSTUS

Alvin Isberg. Med demokratin som insats: Politiskt-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland. Stockholm, 1988. 184 s. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 4)

Oigupoolest peaks niisuguste teemade puhul alustama faktide ümberjutustamisest, sest Eestis on aastakümneid ilmunud ajalooteoseid, millest madala kirjutamiskultuuri, ideoloogilisse Prokrustese sängi sundimise või otse valetamise tagajärjel ei selgu ajaloosündmuste või -protsesside võimalik tegelik pilt. Alvin Isbergi teos poliitilis-konstitutsioonilisest võimuvõitlusest 1930. aastate Eestis on neis raamides, mida ta endale seab, taolistest puudustest vaba. Siiski ei hakka ma seda refereerima, vaid piirdun üksnes mõningate hinnangute ja järelduste edastamisega. Seejuures ei taha ma ka autoriga diskuteerima hakata, kuigi mõni tema väide kutsub vaidlema ja teisel tundub, et mõnda allikat on ta teiste kahjuks liialt usaldanud. On ju olukord tõepoolest nii, nagu nendib autor, et seda problemaatikat pole kuigi põhjalikult uuritud. Siiski on veidi ootamatu, et kasutatud allikate loetelus ei ole Olaf Kuuli töid. Alvin Isberg tugineb oma töös Eesti Vabariigi ametlikule trükisõnale, ajalehtedele, ajakirjadele, meemuaaridele ja ajalookirjandusele.

Esimene peatükk käsitleb Eesti Vabariigi esimest põhiseadust ja 1920. aastaid. Autori arvates ei suudetud seda täita vajaliku demokraatliku sisuga. Erakorralise seisukorra kehtestamise ja rakendamisega muudeti paljud põhiseaduse osad mõjutuks. Üldmulje on, et ametivõimudel puudus igasugune lääne demokraatia kogemus, leiab A. Isberg. Rahva suveräänsuse nõue, mille eest 1920. aastal võideldi, oli kümmekond aastat hiljem palju oma konkreetsest sisust kaotanud. See sai 1920. aasta põhiseadusele saatuslikuks.

Üks põhiküsimusi, millele autor vastust otsib: kas Konstantin Pätsi 1934. aasta riigipöörde eesmärk oli ennetada vabadussõjalaste (konservatiivse, teisel autoritaarse fašistliku kallakuga liikumise) võimuhaaramist või kasutada soodsat juhust, et seada sisse enda eelistatud riiklik korraldus. Alvin Isberg kaldub viimase seisukoha poole. K. Pätsi propagandatalituse idee tulenenud Goebbelsi vastava minis-

teeriumi eeskujust, Mussolinilt olid võetud majandus- ja poliitilises elus rakendatud korporatiivsed põhimõtted, Isamaaliitu püüti organiseerida Dollfussi Isamaarinde järgi, rajatavasse ühiskondlikku süsteemi ei sobinud sõltumatu ametiühinguliikumine. 1938. aastal kehtima hakanud, eelmisest (1933) veelgi autoritaarsem põhiseadus näitas, et Konstantin Pätsil puudus arusaamine demokraatlikust ja parlamentaarsest süsteemist. Jüri Uluotsa peaministriks oleku periood oli ebaõnnestunud katse laiendada parteitus riigis valitsuse baasi. Johannes Vares-Barbaruse nimetamine peaministriks oli täielikult kooskõlas põhiseadusega, sest presidendil oli selline õigus. Konstantin Päts eemaldas ametist kõrgemaid ametnikke ja sõjaväelasi, nimetas ametisse ka uued ning tema eesistumisel otsustas valitsus välja kuulutada uued valimised. Otsuse ametist lahkuda võttis Konstantin Päts vastu ise ja tema austajate väite, et ta tahtnud Eestisse jäädes jagada oma rahva saatust, kummutanud 1959. aastal USA-s avaldatud dokumendid: 25. juulil 1940 taotles K. Päts koos poegade ja nende perekondadega sissesõiduviisat Ühendriikidesse.

On müüdugi oluline vahe, kas Konstantin Pätsi valitsemisaastaid hinnata pika ja järjepideva demokraatliku traditsiooniga Rootsist või Stalini režiimi katsumused läbi teinud Eestis. Nii erinevatelt lähtepositsioonidelt peabki jõudma erinevate hinnanguteni. Ega sünnireferiitu teab mis ootamatus olegi, kui teada epiteete, millega on Konstantin Pätsi režiimi iseloomustatud Rootsi ajakirjanduses ja publitsistikas 1930. aastail ning hiljemgi. Küllalt kergesti on leidnud sealne autor selleks sõna «fašism». Ja teda võib mõistagi: olenes sellest, mida pluralistlikult mõllevas ja kõnelevas ühiskonnas kirjutaja pidas fašismi peamiseks tunnuseks — üheparteilisust, ideoloogilist survet, juhikultust, korporatiivsust või midagi muud. Nõukogude teadlastel oli seni lihtsam, definitsiooni oli andnud Kominterni Täitevkomitee XIII pleenum: «Fašism on finantskapitali kõige reaktioonilisemate, kõige šovinistlikumate, kõige imperialistlikumate elementide avalik terroristlik diktatuur.» Ja just selle alla ei mahu Konstantin Pätsi valitusaeg ju kuidagi.

Rõhutaksingi, et vaatamata oma kriitilisele suhtumisele K. Pätsi riigikorraldusse on Alvin Isberg seisukohal, et kuigi selles oli mõndagi fašistlikelt ja autoritaarsetelt režiimidelt laenatud, ei saa tema süsteemi siiski iseloomustada puhtfašistliku diktatuurina. Eesti Vabariik ei olnud siis mingi politseiirik, 1930. aastate ehk autoritaarse eposhi Euroopas oli ta analoogide seas kõige leebem ja liberaalsem.

Kui me tahame nüüd ehitada Eestis tööpoolset demokraatlikku ühiskonda, siis on meile nagu õhku vaja demokraatlikus Rootsis kujunenud hinnanguid, meeldivad need meile või ei meeldi. Olen veendunud, et 1920. aastal oli Eesti elanikel veres rohkem demokraatiat kui näiteks 1990. aastal ning kõrvaltvaataja pilk aitab alati jahutada

enescimellust. Seda enam et «kõrvaltvaataja» on samuti pärit Eestist: Alvin Isberg on sündinud 1918. aastal Noarootsis, promoveerunud filosoofiadoktoriks Lundi ülikoolis 1953. aastal ja avaldanud töid Eesti aja- ja kirikuloost peamiselt Rootsi aja kohta (vt «Eesti teadlased väljaspool kodumaad: Biograafiline teatmik». Teodor Künnapas (toim), Stockholm 1984). Tema raamatu kriitiline hoiak perioodi ja probleemide suhtes, milles me mõnikord teise äärmusse kipume jõudma, pole aga aidanud kaasa teose saatusele: see on 1988. aastal suunatud erifondi.

Kaido Jaanson

Eestit tagasivaates (Estonian in Retrospect). Stockholm: EÜS Põhjala, 1987. 210 lk.

1884. aastal Peterburis 12 eesti üliõpilase poolt loodud «Sõbrade Salgakesest» oma algust lugev EOS Põhjala otsustas tähistada sajandat sünnipäeva peale aktuste ka koguteose väljaandmisega, mis on olnud eesti seltsidel läbi aegade heaks tavaks. Ka EOS Põhjala on seda juba teinud — 1954. aastal ilmus Stockholmis seltsi 70. aastapäeva puhul koguteos «Minevikust tulevikku». Uue koguteose esimeseks tegevtoimetajaks oli ajaloolane Evald Uustalu (1912—1982), kes jõudis enne surma anda teosele kindla suuna — nimelt keskendada tähelepanu Eesti iseseisvusajale. Koguteose viisid ilmumiseni tegevtoimetaja Esmo Ridala (1923—1988), toimkonnaliikmed Helmut Hagar, Arvo Horm, Leonid Kallas, Kalju Lepik, Jaak Maandi ja Harald Tombach ning majandustoimkond. Teose sisuks on peamiselt vastava üleskutse peale seltsi liikmetelt kokku tulnud artiklid, mis sissejuhatavate pöördumiste järel on jaotunud nelja rubriiki: «Iseseisev Eesti», «Hõimurahvad ja pagulus», «Erialalised artiklid» ja «EOS Põhjala».

Teose kandvamaks osaks on iseseisva Eesti riigikorda ja välispoliitikat käsitlevad kirjutised. See on ka loomulik, sest nagu tões EOS Põhjala juubeliaktusel Torontos (ESTO-84 aegu) peokõne pidanud Aleksander Terras (vt kogumik lk 170—174), on just poliitilised, eriti välispoliitilised ja õiguslikud küsimused põhjalasi huvitanud kõikidel aegadel. Neid küsimusi arutati referaatkoosolekutel eelmise sajandi lõpul ja selle sajandi algul Peterburis, jätkati Tartus ja hiljem paguluses. Referentidena on seltsis läbi aegade esinenud sellised isikud nagu Julius Seljamaa, Ants Piip, Aleksander Hellat, Nikolai Kaasik, Heinrich Laretei, Evald Uustalu jt. Palju põhjalasi on olnud ka Eesti omariikluse hälli juures ning ellu viinud neid demokraatlikke ideid, mis avaldati 24. veebruaril 1918 Eesti Maapäeva Manifestis «Kõigile Eestimaa rahvastele». Selles kuulutati «Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides ... iseseisvaks demokraatlikuks

vabariigiks... Kõik Eesti Vabariigi kodanikud, usu, rahvuse ja poliitilise ilmavaate peale vaatamata, leiavad ühtlast kaitset vabariigi seaduste ja kohtute ees. Vabariigi piirides elavatele rahvuslastele vähemustele, venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahvuskultuurilised autonoomia õigused». Neid praegugi Eestis kõigi jaoks ülimalt aktuaalseid põhimõtteid meelde tuleta- des ei saa jätta pikemalt tsiteerimata ka Tartu rahulepingut ja Ants Piipu, nii nagu tegi seda nimetatud peokõnes Aleksander Terras. Koguteose kaane siseküljel eraldi esiletooduna annavad need sõnad tooni kogu teosele.

Ants Piip (1884—1942) oli EUS Põhjala vilistlastest eesti rahva jaoks tähtsamaid tegelasi, keda on õigustatult nimetatud Eesti Vabariigi välispoliitika rajajaks. Tema oli see, kes Eesti välisdelegatsiooni liikmena saavutas 3. mail 1918 Briti välisministri tunnustuse Eesti Maapäevale kui kõrgemale võimule Eestis, oli Eesti delegatsiooni liige Versailles' rahukonverentsil 1919 ja Tartu rahukonverentsil 1919—1920. Ants Piipu peetakse Tartu rahulepingu II artikli vormistajaks, mille kohaselt «... tunnustab Venemaa ilmtingimata Eesti riigi ripumatust ja iseseisvust, loobudes vabatahtlikult ning igaveseks ajaks kõigist suverään-õigustest, mis olid Venemaal Eesti rahva ja maa kohta maksvusel olnud riigiõiguslise korra kui ka rahvusvaheliste lepingute põhjal, mis nüüd siin tähendatud mõttes edaspidisteks aegadeks maksvuse kaotavad. Eesti rahvale ja maale ei järgne endisest Vene riigi külge kuuluvusest mingisuguseid kohustusi Venemaa vastu».

Tartu rahuleping on kahtlemata meie kaasaja kõige tähtsam rahvusvahelise õiguse akt! Kõige veendunum selle dokumendi suures tähtsuses oli tõenäoliselt Ants Piip ise, sest kui 1940. aasta juunis välisminister Piip oli sunnitud allkirja andma Nõukogude Liidu ultimaatumile 16. juunist, milles nõuti Punaarmee sisselaskmist Eestisse, ütles ta oma viimases telefonikõnes saadikule Helsingis, Aleksander Warmale, järgmist: «Palju ängistavaid mõtteid liikus meie peas sellele lepingule allkirja andes. Igatahes oli sellega välditud sõda Nõukogude Liiduga, ning kehtima jääb Tartu rahuleping. Sellest võivad üle käia mitmesugused tormid, seda aga saab Eesti, paremate aegade saabumisel, jälle esile tõsta kui õiguslikku akti, mis ei kaota kehtivust sellest ühepoolse üleastumisega. Sest on küsitav, kas ajalugu veel kord pakub eeldusi, kus uuesti otsast peale alates, niisama edukat rahvusvahelist akti suudetakse saavutada, kui seda oli Tartu rahuleping, mis õiguslikult kindlustab Eestile koha rahvusvaheliselt teiste iseseisvate riikide peres.»

Tartu rahust kuni selle ühepoolse murdmiseni Nõukogude Liidu poolt raamitud kaks äärmiselt tähtsat aastakümnet, mil Eesti oli vaba riik, kergendasid eesti rahvale järgmise poolsajandi üleelamist

ning on kogetud reaalsusena aluseks ka meie uuenenud suveräänsus-taotlusele. Eesti Vabariigile pühendatud kogumiku artiklid pakuvad meile huvitavuse kõrval ka mõndagi õpetlikku. Ja seda kohe esimeses artiklis — *Helmut Maandi* «Rahvaesindustest iseseisvas Eestis» (lk 11—29). H. Maandi (autori kohta vt «Looming» 1988, nr 10, lk 1404) vaatleb Eesti Vabariigi rahvaesindusi Asutavast Kogust kuni «vaikiva ajastu» tingimustes valitud Riigivolikoguni, tehes seda nii kasutada oleva materjali kui ka isiklike tähelepanekute ja kokkupuutumiste põhjal. Meile vahest kõige huvipakkavam on Riigikogude valimise ja tegevuse korra ning Riigikogu saadikute olundi kirjeldus. Üksikasjalikumalt kirjeldab Helmut Maandi V Riigikogu keerulist tegevusaega ning selle viimaseid päevi, mida ta ise kaasa elas Riigikogu saadikuna 1933. aasta juulist kuni 2. oktoobrini 1934. Konstantin Pätsu riigipöördesse kriitiliselt suhtuva poliitiku vaatenurgast on käsitletud 1938. aasta 1. jaanuari põhiseaduse järgi toimunud uue Riigivolikogu valimisi, kus senine ülemaaline erakondade nimekirjade järgi valimise süsteem asendati märksa ebademokraatlikuma valimisringkondade kaupa isikuvalimise süsteemiga ja valimistel osales vaid üks partei. Valimispraktikas hakkas juba aimuma tulevase nõukogulikke valimisi, ehkki 1940. aasta suvel okupeeritud Eestis läbiviidud II Riigivolikogu valimistega ei suutnud nad võistelda — viimased ületasid halvimaldi kartused.

Täiesti uutset materjali sisaldab *Evald Uustalu* artikkel «Riigikogu väliskomisjonide protokollid 1929—34 ja 1938—39» (lk 30—59). Artikkel tugineb kahele protokolliraamatule, milles on kirjas Riigikogu väliskomisjoni protokollid 10. juulist 1929 13. märtsini 1934 ning Riigivolikogu ja Riiginõukogu väliskomisjonide protokollid 8. juunist 1938 13. aprillini 1939. Protokolliraamatud saatis välisminister Ants Piip saadik Heinrich Lareteiga 1940. aasta aprillis Stockholmi. Viimase käest läksid need 1944. aasta sügisel koos mõne teise samal viisil Eestist välja saadetud dokumendiga August Rei valdusse, kelle kodust Balti Instituudi sekretär Imant Rebane leidis need pärast A. Rei surma 1963. aastal. Evald Uustalu tutvustab lähemalt Riigikogu valimiskomisjoni protokolle, komisjoni ennast ja selle töökorda, komisjonis arutusel olnud küsimusi ning nendes kajastuvaid Eesti vahekordi Nõukogude Liidu, Saksamaa, Poola, Leedu, Läti, Soome ja teiste välisriikidega ning Eesti välisteenistuse personali küsimusi. Huvipakkuvaim selles artiklis on poliitilise kolmnurga Eesti — Nõukogude Liit — Saksamaa analüüs Eesti julgeoleku seisukohalt. Evald Uustalu märgib, et imekspandavalt ei kerki vaadeldava allika põhjal Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise kokkuleppe koll Välis- ja Riigikaitsekomisjonides kordagi üles, ehkki teistest allikatest on teateid, et Eesti välisministeerium esmakordselt juba 1934. aasta kevadel sai teateid selle kohta, et Nõukogude Liidu taotluseks on

kokkuleppe sõlmimine Saksamaaga. Seejärel tulid samalaadsed teated 1938. aasta sügisel. Ka ei selgu protokolliraamatust, et Eestis oleks tähele pandud Stalini poolt VK(b)P 18. kongressil 10. märtsil 1939 peetud kõnes Saksamaale tehtud vihjet kokkuleppe sõlmimisele, mis osutus algatuseks teel Molotov-Ribbentropi paktini. Muide, 1934. aasta kevadel oli ohuteate toonud Moskva Eesti saatkonda Austria ajakirjanik Nicolaus Basseches, kes oli ühtlasi «Päevalehes» Moskva korrespondent. Olles lugenud 1930. aastate «Päevalehes» hästi informeeritud N. Bassechesi asjatundlikke ja üksikasjalikke ülevaateid Nõukogude Liidust, näib allakirjutanule, et praegu võiks meie ajaloolaste üheks huvipakkuvamaks uurimisteamaks olla küsimus sellest, kuivõrd tõene oli pilt 1920.—1930. aastate Nõukogude Liidust, mida oma kodanikele pakkus Eesti ajakirjandus ning milline siiski oli keskmise eestlase eelteadmine ja kujutus Nõukogude Liidust enne korrigeerivaid isiklikke kogemusi. See pakuks põhjendusi ka müütilise 1940. a revolutsiooni tõeseks seletamiseks. (Uurimus Nõukogude Liidu *image*'ist Soomes sealsete raamatute põhjal on ilmunud 1987. aastal, vt: Kari Immonen. Ryssästä saa puhua ...: Neuvostoliitto Suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918—39. Helsinki: Otava. 656 s.)

Rein Marandi artikkel «Riigivõimud tasakaalu otsingul. Põhiseaduse parandamise püüdlused Eestis 1919—1933» (lk 60—88) on Eesti lugejatele kättesaadav «Edasi» kaudu (nr 285—289, 13.—17. XII 1988), kus see avaldati ajakiri «Mana» järgi (nr 56, 1987, lk 17—34). «Edasi» variandis puuduvad aga nii koguteoses kui ka «Manas» avaldatud artikli juurde kuuluvad viited kirjandusele ja allikatele ning kommentaarid (73 viidet), mis moodustavad uurimuse mahust ligi veerandi. «Edasis» on lähemalt tutvustatud ka autorit.

Rein Marandi artiklile järgneb kogumikus Esmo Ridala seletusega varustatud «Piiskop Platoni protest Saksa okupatsiooni vastu a. 1918» (lk 89—93). EUS Põhjala vilistlane, Eesti Apostliku Oigeusu Kiriku esimene piiskop Platon (Paul Kulbusch) pöördus 1. oktoobril 1918 Tartust kirjaga Eesti välissaatkonna liikme Ants Piibu poole Londonis, et see annaks tema protesti Saksa okupatsioonivõimu tegevuse vastu edasi lääneriikide esindajatele. Teadaolevalt edastas A. Piip selle vähemalt Canterbury peapiiskopile. 14. jaanuaril 1919 Tartu krediitkassa keldris enamlaste poolt mõrvatud piiskop Platoni protest avaldati «Päevalehes» 21. jaanuaril 1919 ning lühendatult «Sotsiaaldemokraadis» kolm päeva hiljem. Koguteoses avaldatakse see «Päevalehes» järgi. Toodud on ka kaks fotot Peterburi vaimuliku akadeemia lõpetanud Paul Kulbuschist ning foto tema rinnakujust piiskop Platonina. Kahjuks puudub viide sellele, kus mälestusmärk paiknes. Raidkaju, mis avati piiskop Platoni 10. surma-aastapäeva puhul 13. I 1929,

asus Tallinnas Issanda Muutmise kiriku ees (vt Artur Taska. Eesti hävitatuid ja hävimatuid mälestusmärke. Lund, 1986, lk 150).

Kogumiku teise alaossa «Hõimurahvad ja pagulus» on paigutatud kaks artiklit. *Esmo Ridala* «Ida-Karjala ja Ingeri kurbumäng nõukogude võimu all» (lk 97—115) on ettekanne, mille autor pidas rahvusvahelises organisatsioonis «Euroopa konverents inimõiguste ja enesemääramise eest» Luzernis 14. jaanuaril 1987. Arvandmetes Nõukogude statistikale tuginedes annab Esmo Ridala pildi karjalaste ja ingerlaste saatusest. XIX sajandi lõpul — XX sajandi algul rahvuslikult ärrganud hõimurahvad mõistis hääbumisele Nõukogude Liidu rahvuspoliitika — mille autoripoolset käsitlust iseloomustavad vahest kõige paremini alapealkirjad: «Moskva ärkab: venestamine algab», «Muurmani raudtee strateegiliselt tähtis», «Soome keele positsioon tugevnes», «20 000 juhtivat tegelast likvideeriti», «Kunstlik karjala keel», «Mannerheimi päevakäsk», «Karjala muutus jälle autonoomseks vabariigiks», «Kontaktid Soomega lubatud karjalastele», ««Kui sirelid öitsevad, läheme Karjalasse tagasi»», «Ingerimaa on põline soome-ugri ala», «Ka ingerlased soovisid iseseisvust», «Ingerlaste enamik hajutati üle Venemaa», «Ida-Karjalast tehtud suur sõjaline baas».

Juhan Kanguri «Aheldatud aastad: Saksamaa marginaale 1945—1948» (lk 116—127) kajastab sõjajärgsel Saksamaal nn dipiide (DP — *displaced persons*) laagrites viibinud rahvuskaaslaste meeolulisi ja mõtisklusi inimsaatustest, sõjakannatustest, militarismist ning demokraatia saatusest.

«Erialaliste artiklite» osa juhatab sisse *Arnold Rütli* kirjutis «Eesti keelest» (lk 128—135). *Viktor Floss* tutvustab artiklis «Kaks maailma» (lk 136—139) katoliiklikku filosoofi Pierre Teilhard de Chardini (1881—1955) kui usku ja teadust lepitada püüdnud mõtlejat, soovitades tema töid ning töid temast. Lausa päevakajalisi küsimusi käsitlevad kaks artiklit. *Raoul Meritsa* «Aatomienergia globaalne perspektiiv» (lk 140—150) annab referatiivse ülevaate aatomienergeetika arengu põhisuundadest, esitades ka statistika üle 30 megavattise reaktoriga AE-sid omava, ehitava või planeeriva riigi (selliseid on/oli 36) jaamade arvu ja võimsuse kohta. Selle järgi juhib töötavate AE-de koguvõimsuse poolest ülekaalukalt USA, kellele järgnevad Prantsusmaa, Jaapan, NSVL, SLV, Inglismaa, Rootsi ja Kanada. Maailma elektritoodangust andsid aatomienergiaaad 1981. aastal 9%. Autor lõpetab oma kirjutise paraku väitega: «Aatomijõud oma ökonoomsuse, puhtuse ja vähema ohtlikkusega on ikka rohkem ja rohkem aktsepteerimist leidnud tänapäeva eelistatuima energiavormina. Isegi Jaapanis, kus Hiroshimas lõhkes esimene aatomi-pomm.»

Aleksander Terras on 1982. aastal Münchenis kirjutatud artikli «Informatsiooni juhtmeteta edastamise ja vastuvõtmise meetoditest ja

praktikast» (lk 151—158) motoks võtnud 1948. aasta ÜRO Inimõiguste Ülddeklaratsiooni 19. sättest lähtuvad sõnad: «Igal inimesel on õigus otsida, vastu võtta ja edasi anda informatsiooni ja ideesid mistahes meediumi vahendusel ja vaatamata riigipiiridele.» A. Terras annab ülevaate raadiojaamade «Vaba Euroopa» (RFE) ja 1975. aastal ka eestikeelseid saateid alustanud «Vabadusraadio» (RL) eesmärkidest ja tegevusest. 21 keeles saateid edastavas RFE-RL ühendettevõttes, mille eelarve oli 1981. aastal ca 100 miljonit dollarit, töötas umbes 1700 töötajat, neist eestikeelsete saadete toimetuses 6 inimest Münchenis ja 1 New Yorgis. Küsides, kes on «eetriereostajad», annab ta ülevaate NSV Liidu ja teiste Idabloki riikide tegevusest RFE-RL ebamugavate saadete segamisel. Nii väidab ta, et nende ainuüksi müra tootvate segamisjaamade seadmed ja varustus maksvat ca 250 miljonit USA dollarit ning aasta käibekulud ulatuvat üle 100 miljoni dollari. Aastas üle miljardi kilovatt-tunni energiat neelava «tööstuskompleksi» teenidava personali suuruseks hindas autor üle 5000 inimese.

Koguteose viimane osa on otseselt pühendatud EÜS Põhjala aja-loole ja algab *Juhan Kauri* koostatud ülevaatega juubeliaktustest Torontos, New Yorgis ja Stockholmis (lk 159—162). Sellele järgneb *Helmi Hagari* artikkel «EÜS Põhjala 100 aastat. Eesti varane üliõpilaste organisatsioon Peterburi horisondilt» (lk 163—169), mis ilmus juubeli puhul ka «Eesti Päevalehes» (28. XI ja 14. XII 1984). Artiklile lisanduvad mõned andmed Põhjala tegevusest Eesti Vabariigis ja paguluses. Järgneb *Aleksander Terrase* peokõne EÜS Põhjala 100. aastapäeva tähistamisel Torontos (lk 170—175) ja *Karin Saarseni* reportaaž «Eesti Päevalehest» Stockholmis peetud aktusest (lk 176—179). Nende materjalide juurde kuulub ka kogumiku pilditahvleil avaldatud 37 fotot silmapaistvamatest põhjalastest ning juubelipidustustest endast.

Lahedamat lugemist pakuvad mälestused EÜS Põhjala tegevusest, nagu *Harald Tombachi* «Üks Põhjala perekond vene revolutsiooni kee-rises Peterburis» (lk 180—186), *Timotheus Grünthali* taastrükk aastast 1934 «Põhjala Tallinna osakond 1918» (lk 187—189), *Jaan Purga* «Mälestusi Põhjalast Tartus aastail 1925—1930» (lk 190—197) ja «Naljalugusid põhjalastest» (lk 198) ning *Leonid Kallase* «Mälestusi sündmusrikkast suvest 1940» (lk 199—203). Teose lõpus on toodud paguluses aastail 1954—1987 surma läbi lähkunud Põhjala liikmete nimekiri (72 nime) ning tänuväärset ka isikunimedete register.

Sisukas koguteos demonstreerib võõrsil alanud ja võõrsil edasi-kestva, vanuselt teise eesti üliõpilasorganisatsiooni elujõudu. Kas elustub ta uue võrsena ka meil Eestis, kus kännujagu vanu põhjalasi ju olemas?

Tiit Rosenberg

EDITORIAL

The second issue of «Akadeemia» follows up and deepens the trends having their beginnings in the opening issue. Social topicalities have been paid attention to in several articles. The jurist Eduard Raska has handled the reasons of the spread of violence in the Soviet society; in this regard he has pointed out antihumanistic tendencies of the theoretical basis and practical functioning of the total state. The economist Arno Susi has analysed grievous troubles of the society. Hans Hansen, having made use of bibliographic statistics has come to the conclusion that the national politics carried out in the Soviet Union in the field of publishing books and periodicals have been restraining rather than promoting. In this issue one can find also an article from Jaan Roos's (1889—1965) bequest of manuscripts which deals with the private libraries of the scientists of Tartu and their destiny during the war.

A piece by Martin Heidegger the already classical twentieth-century philosopher has been published — a glorification of «a simple and austere life» led by country people in contrast to urban civilization troubles. Two publications connected with Goethe lead the reader to earlier classics: Heiti Pakk has observed the notion by Goethe — «Urphänomen» — from the viewpoint of today's psychologist; as a complement to this some Goethe's philosophical poems translated by Ants Oras (1900—1982) have been added. The problem whether the notion «Renaissance» can be used when speaking about non-European cultures has been treated by Linnar Priimägi who — unlike Nikolai Konrad (1891—1970) —

would like to restrict the use of «Renaissance» within the field of European culture only. Peeter Lorents's essay belongs to the field of ethics: as a cybernetician he can see great risk at the subordination of today's science to political ambitions, and reaches a question: «Have I got the right to create an all-subjecting power the effect of which I cannot foresee in the least?»

Peeter Torop has studied the problems of the theory of translation thoroughly and handled the subject in a wide context of poetics. Hannu-Pekka Lappalainen has kept a critical eye on the Finnish versions of Estonian poetry; as a consoling point to the article Hando Runnel has added a greeting in verse to Finnish enthusiasts of Estonian poetry.

In the column of book reviews Kaido Jaanson has observed the Swedish researcher's Alvin Isberg's study on the constitutional crisis of the Estonian Republic in 1930s; Tiit Rosenberg's review handles the collection of writings of the students' society «Põhjala» mainly devoted to the problems of Estonian history.

The sequel handling the mythology of the Boreal peoples by Uku Masing having started in the first issue of «Akadeemia» follows up in this one and is to be continued.

The syndrome of violence

E Raska

The paper presents one possible interpretation of violence as a social phenomenon. It is demonstrated that violent behaviour of people can be explained not so much by individual characteristics of persons as by social circumstances under which people live and act. A major source of violence is

power alienated from society which, in order to safeguard and perpetuate itself, tries to destroy the self-regulating structures of human corporate life with the help of all the means including direct violence. This way it tries to exclude peoples' possible resistance to the distressing and suppressing power. The violence of alienated power eventually leads to a situation where inherently orga-

Summaries

nized and self-regulating human corporate life is reduced to a mechanical-conglomerate of men (a social herd). In such a herd the traditional principles and values of humanism lose their meaning and violence starts to dominate the relations between people. The above line of reasoning is proved by the public and social development of the USSR. A more thorough treatment is given of the pre-conditions and further development of Stalinism as a totally violent regime as well as to the reflections of that regime in modern socialist society.

On the consequences of a topsy-turvy manner of thinking

A. Susi

The practical application of a theory according to which the society is based on material production and the mental and social activities are surrendered to it has brought about the perversion of social life. The illusion that the society can solve all its problems by increasing production has led to the alienation of production from its social aims. This results in controversies between the interests of the society and production whereas production satisfies less and less the public requirements and at last turns into an antisocial force. Making production a fetish leads to the

tendency to evaluate and organize the mental and social activities according to the criteria of production. That brings about a decrease and at last total annihilation of the humanitarian aspect of such activities. In consequence education, health care and social work are degraded to vulgar utilitarian activities whose only aim is to provide production with human resources. Such tendencies can be observed in all the spheres of our society. They hinder the people's mental development and deteriorate public welfare. Abandoning the vulgarly economic way of thinking has become one of the most urgent tasks of our society.

Zum Renaissance-Begriff Nikolai Konrads

L. Püimägi

Der sich mit methodologischen Problemen der Geschichtswissenschaft befassende Aufsatz deutet auf einen eventuellen Grund, weswegen die Renaissance-Auffassung des Akademiestandes N. Konrad — die im estnischen Sprachbereich durch seine Schriftensammlung «Ajaloo mõttest» (Tallinn 1987) wiederbelebt worden ist — bei der Forschung des konkreten historischen Materials keine seinerzeit erhoffte Produktivität erlangt hat. Aufgedeckterweise handelt es sich um einen bloß abstrahierten, keinen ver-

allgemeineren (generalisierenden) Begriff. Bei der Belegung eines solchen Abstraktums mit konkreten historischen Tatsachen entstehen bei N. Konrad mehrere Widersprüche im Rahmen des von ihm erwähnten methodischen Paradigmas, der Theorie des Wechsels von sozialökonomischen Formationen K. Marx' (z. B. tritt die Renaissance als das Kulturphänomen des Feudalismus, nicht des Frühkapitalismus auf). Zugleich ist die Bezugnahme auf andere Paradigmen von N. Konrad selber eindeutig ausgeschlossen. In dieser Hinsicht werden einige Versuche, N. Konrads Renaissance-Konzept zu rechtfertigen oder zu korrigieren, betrachtet, wobei der Eurozentrismus als kein ideologischer, sondern als ein methodologischer Begriff hingestellt wird.

Principles of compiling the history of translation

P. Torop

The article has been devoted to the problems of giving an exhaustive description of the history of translation. Special attention has been paid to the

methodological significance of the history of translation for the science of translation and national culture. The main principles of the history of translation have been observed from four different aspects. The theoretical (achronic) aspect deals with the connections between metalanguage and poetics, theory and practical analysis. The receptive (synchronic) aspect involves the problems of the status of the translation text and praxeology as well as the connections between translation and literary culture. The literary orientation, receptive and critical materials, statistical and sociological problems are discussed. The evolutionary (diachronic) aspect deals with the problems connected with the time of history: changes of the language, text and context in time and space. Problems of the dynamics of the translation process and the translation method have also been treated. The (diachronic) aspect of cultural history is connected with the notion of the time of culture, with the differences in the development tempos of cultures, «gaps» in the development of cultures which directly influence the translation activities.

ОТ РЕДАКЦИИ

Второй номер «Академии» продолжает и углубляет те направления, которым положил начало первый номер журнала. Во многих статьях уделяется внимание актуальным общественным проблемам. Юрист Эдуард Раска рассматривает причины распространения насилия в советском обществе, указывая на антигуманистические тенденции в теоретических основах тоталитарного государства и в его практическом функционировании. Арно Сузи анализирует больные места общества как экономист. Ханс Хансен, который основательно используя библиографическую статистику, считает, что в издательской деятельности Советский Союз осуществляет на протяжении десятилетий скорее тормозящую, чем содействующую прогрессу национальную политику. Публикуется и первая часть статьи из рукописного наследия известного библиофила и литературоведа Яана Рооса (1889—1965) о частных библиотеках тартуских ученых и об их судьбе во время войны.

От философа XX века, уже ставшего классическим, Мартина Гейдеггера опубликована миниатюра, где он превозносит «простую суровую жизнь» сельских жителей в противовес бедам цивилизации городов. К более ранней классике относятся два связанных с Гёте материала: Хейти Пакк анализирует глазами современного психолога его понятия *Ugrhāpomen*; к этому прибавляется несколько философских стихотворений Гёте в переводе Антса Ораса (1900—1982). Проблему о том, применить ли понятие «ренессанс» и к неевропейским культурам, рассматривает Линнар Приймаги, который — в противоположность Николаю Конраду (1891—1970) — хочет

распространить это понятие лишь на Европу. К области этики относится эссе Пеэтера Лорентса: как кибернетик он усматривает опасности в подчинении современной науки политической власти, приходя таким образом к вопросу: «Могу ли я, ученый, создать такую всеподчиняющую силу, действие которой я вовсе не знаю?»

Основательный труд Пеэтера Торопа относится к теории перевода: здесь тема трактуется в широком литературоведческом контексте. Если Ханну-Пекка Лаппалайнен в своей статье довольно резко критикует переводы эстонской поэзии на финский язык, то стихотворное приветствие Хандо Руннеля, обращенное к энтузиастам эстонской поэзии в Финляндии, является смягчающим финалом к теме.

В разделе рецензии Кайдо Яансон анализирует исследование шведского ученого Алвина Исберга о конституционном кризисе Эстонской Республики в 1930-ые годы и Тийт Розенберг рассматривает сборник студенческого общества «Пыхьяла», основная часть которого посвящена проблемам истории Эстонии.

Труд Уку Мазинга о мифологии бореальных народов, начало которого опубликовано в первом номере «Академии», продолжается.

Синдром насилия

Э. Раска

В статье излагается одна из возможных интерпретации насилия как социального явления. Исходя из предположения, что насильственное поведение людей объясняется не столько индивидуальными особенностями насильника, сколько спецификой социальных условий, в которых люди живут и действуют, автор главным источ-

ником насилия выдвигает отчужденную от общества власть. Для того, чтобы укрепиться и увековечить себя, отчужденная власть должна всеми средствами, в том числе и насильем, уничтожить механизмы саморегуляции общественного сосуществования людей и тем самым исключить возможность сопротивления общества подавляющей его отчужденной власти. Такого рода насилие над обществом не может не до-

вести до разложения общественных структур: общество в итоге превращается в механическую совокупность людей, в своего рода социальное стадо. В таком социальном стаде рано или поздно обязательно происходит обесценивание традиционных принципов и ценностей гуманизма, а в межчеловеческих отношениях все больше начинает доминировать насилие. То, что это действительно так, демонстрируется на примере развития СССР, причем более подробно анализируются предпосылки возникновения и развития здесь сталинизма как режима тотального насилия. Рассматриваются также некоторые отражения сталинизма в современном социалистическом обществе.

О последствиях одного вида извращенных образов мышления

А. Сузи

Применение в практике теории, согласно которой основной жизни общества является материальное производство и которая подчиняет последнему умственную и социальную деятельность, привело к извращению общественной жизни. Иллюзия, что развитие производства в состоянии решать все проблемы общества, в практике привело к отчуждению производства его социальных целей.

Между интересами общества и производством возникают противоречия, которые приводят к тому, что производство во все меньшей мере удовлетворяет потребности общества и наконец превращается в враждебную обществу силу. Возникающая на почве фетиширования производства тенденция оценивать и организовать умственную и социальную деятельность по критериям, свойственным производству, приводит к ослаблению и, наконец, к исчезновению гуманного аспекта этой деятельности. Просвещение, здравоохранение и социальное обеспечение деградируют в вульгарно-утилитарную деятельность, единственной целью которой станет обеспечение производства человеческими ресурсами. Подобное развитие заметно к настоящему времени во всех областях общественной жизни, в следствие чего тормозится душевное и умственное развитие общества и страдает общее благосостояние. Поэтому одной из самых неотложных задач общества стала переоценка ценностей и отказ от вульгарно-экономического образа мышления.

Николай Конрад о понятии Возрождения

Л. Приймаги

Статья посвящена методологическим проблемам истори-

Резюме

ческой науки, при этом указывается на возможную причину, почему актуализированная у нас благодаря переводному сборнику статей Н. Конрада «Ajaloo mõttest» (Таллинн 1987) концепция всемирного Возрождения не смогла при разборе конкретного исторического материала постичь ожидаемую некогда продуктивность. Указывается, что понятие Возрождения является у Н. Конрада простой абстракцией, а не генерализацией реальных исторических данностей. При применении такой абстракции к конкретному материалу у Н. Конрада возникают существенные противоречия в рамках избранной им методической парадигмы, теории смены социально-экономических формаций К. Маркса (в результате чего Возрождение у него представляется культурным явлением феодализма, а не раннего капитализма), в то время как применение каких-либо других парадигм исключается самим Н. Конрадом. Исходя из этой точки зрения, разбираются некоторые попытки оправдания и подгонки концепции Н. Конрада, причем европоцентризм рассматривается не как идеологическая, а как методологическая категория.

Принципы составления истории перевода

П. Торон

Статья посвящена проблемам исчерпывающего описания истории перевода. Отдельно рассматривается методологическое значение написания истории перевода для науки перевода и национальной культуры. Подробно проанализированы исходные принципы истории перевода и выделены четыре аспекта. Теоретический (ахронический) аспект связан с метаязыком и поэтикой, взаимосвязями теории и практического анализа. Рецептивный (синхронический) аспект охватывает проблемы прагматологии и статуса переводного текста, а также взаимосвязи литературной и переводческой культур. Рассматриваются литературная ориентация, рецептивные и критические материалы, статистико-социологические проблемы. Эволюционный (диахронический) аспект связывается с понятием исторического времени, изменением в пространстве и времени языка, текста и контекста. Прибавляются проблемы динамики процесса перевода и метода перевода. Культурно-исторический (диахронический) аспект связывается с понятием культурного времени, различием в темпах развития, «пробелами» в развитии культуры, непосредственно влияющими на переводческую деятельность.

Contents. Содержание

CONTENTS:

The syndrome of violence <i>Eduard Raska</i>	227
On the consequences of a topsy-turvy manner of thinking <i>Arno Susi</i>	247
Publishing policy and development of national culture <i>Hans Hansen</i>	
Cultural legacy of university lecturers destroyed in war <i>Jaан Roos</i>	280
Creative landscape: Why do we remain in the province? <i>Martin Heidegger</i>	293
Goethe in ourselves: an attempt to compare the <i>Urphänomens</i> and natural categories <i>Heiti Pakk</i>	297
Poems <i>J. W. von Goethe</i>	312
Nikolai Konrad's notion of the Renaissance <i>Linnar Priimägi</i>	319
Some ethical problems of computer science <i>Peeter Lorents</i>	339
Principles of compiling the history of translation <i>Peeter Torop</i>	349
Estonian poetry in Finnish <i>Hannu-Pekka Lappalainen</i>	385
Speech to Finnish friends in Oulu <i>Hando Runnel</i>	398
Review: Alvin Isberg. Med demokratin som insats: Politisktkonstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland <i>Kaido Jaanson</i>	402
Review: Estonian in Retrospect <i>Tiit Rosenberg</i>	404
On the mentality of the Boreal («Sky-elm») peoples <i>Uku Masing</i>	419

СОДЕРЖАНИЕ:

Синдром насилия <i>Эдуард Раска</i>	227
О последствиях одного вида извращенных образов <i>Арно Сузи</i>	247
Издательская политика и развитие национальной культуры <i>Ханс Хансен</i>	258
Культурные ценности преподавателей университета в огне войны <i>Яан Роос</i>	280
Созидательный ландшафт: почему мы останемся в провинции <i>Мартин Хейдеггер</i>	293
Гете в нас самих: попытка сравнения <i>Urphänomen</i> 'ов с естественными категориями <i>Хейти Пакк</i>	297
Стихи <i>Я. В. фон Гете</i>	312
О понятии «Возрождение» у Николая Конрада <i>Линнар Приймяги</i>	319
Этические проблемы, связанные с развитием компьютерской науки <i>Пезтер Лорентс</i>	339
Принципы составления истории перевода <i>Пезтер Тороп</i>	349
Эстонская поэзия на финском языке <i>Ханну-Пекка Лаппалайнен</i>	385
Речь финским друзьям в Оулу <i>Хандо Руннель</i>	398
Рецензия: Alvin Isberg. Med demokratin som insats: Politisktkonstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland <i>Кайдо Яансон</i>	402
Рецензия: Eestit tagasisivaates (Estonian in Retrospect) <i>Тийт Розенберг</i>	404
О мировоззрении народов небесного оленя или о бореальной настроенности <i>Уку Мазинг</i>	419

TAEVAPÕDRA RAHVASTE MEELEST EHK JUTTU BOREAALSEST HOIAKUST

Uku Masing

IV. Nõia nimetustest ja indiamaa tarkadest

Kõigepäält tuleks siis öelda, kust nimetus «šamanism» pärineb. See on evenkikeelne sõna ja sääl on ta «š» või «h»: «ša-» või «ha-man», pika a-ga, rõhk viimasel silbil, üks tunguusi-mandžude sõna, mida olevat kasutanud mongolidki, ainult selle vahega, et esimene vokaal on pikk ja rõhk esimesel silbil. Vaieldakse sõna päritolu üle. Ta võiks olla evenki oma sõna, aga sanskritis ja paalis nimetatakse «samana'ks» budhistlikku askeetigi. See sõna võib olla tohaaride ja uiguuride kaudu sattunud mandžu-tunguusi rahvaste juurde. Loomulikult on neid inimesi, kes väidavad, et kogu šamanism on pärit budhismist, kuna nimetus on pärit säält! Kas see nimetus on india sõna, ei ole minu meelest ikkagi päris kindel ja palju see ka ei loegi, sest evenki keeles on suur hulk muid, kindlasti omakeelseid termineid. Šamaani nimetatakse «jajau», «nimngan», «idakaan», «ilököt»; on ka väga suur hulk verbe toimingu tähistamiseks. Oige mongoli sõna oli «bögä» ja sellest on burjaadi keeles saanud «böö». Türgi keeltes nimetati seda olendit «qam/xam», ja sellest on pärit vene tavaline termin — «kamlanie» — s.t šamaani toimingut. Eskimo termin on «angakok». Samojeedi keeltes on kamassi «thäzbu»; sõlkupi «tutebe, tytebe, čuedžebe, tōdōbō»; nganassaani «nga, ngōda»; entsi «taar(d)ebe»; juraki (neenetsi) «'taadjebe» (-dji- asemel ka -tšji-). On postuleeritud, et see pärineb tüvest «taadaa-». Samojeedi keeltes on muid nimetusi suur hulk ja seal astendatakse koguni šamaane sõltuvalt sellest, kas ta saab liikuda ainult siin maailmas või saab ka liikuda taevas ja maa all, igal ühel on siis oma eri nimetus, ja šamaani abilistel (neid peab vähemalt üks rituaali aegu olema, harilikult on kaks) on jälle oma nimed.⁷

⁷ E. V. Sevortian: Etimologišeskij slovarj tjurkskich jazōkov, Moskva 1974, lk 168—170.

Meie vana sõna oli «nõid», aga see oli tõenäoliselt säärane termin, mis mõne rahva meelest oli liiga auline kasutada või hoopis vastupidi, halvustav sõna, et see unustati. Sest jurakid ei nimeta ka oma jumalat õige nimega «Num» vaid nimetavad teda «jiillibambäertje» «elatisandja», sest Jumalat ei ole ikka sobiv iga kord nimetada ta pärisnimetusega. Nii oli nähtavasti meie nõiaga, sest imelik see on, sõna on olemas veel mansi keeles, sääl on ta «njajt». Pääle selle on ta ainult läänemere-soome keeltes, kõikjal vahepääl puudub, kus ta võiks olemas olla. Puudub hantidelgi, kuigi handi keeles ehk on olemas, aga siis see võib olla saadud mansidelt. Mulle, kuid vist ainult mulle, tundub võimalik, et siia kuulub ometi ka eenetsi «nojde», mis tähendab last, kelle vanemad ei ela koos. Selline on ka maatütre ja taevapoja poeg Sidõne badasi ngaa, «meid toitev jumal», kes vahendajaks jumaluste ja elusolendite vahel. Nõidu aga oli igasuguseid kategooriaid, igal oma nimetus, ja nendest ehk üks huvitavam on ida-Türgi keeltes (Altai ja Sajaani türklased) esinev sõna «arbatši» ja jakuudi keeles vastav verb «arbā». Kuid tähendused erinevad. Türgi keeltes tähendab see umbes seda, mis meil «arbuja», s. t «liisuviskaja, sõnuja, ennustaja, loitsulugeja; meelitaja, muinasjutuvestja»; jakuudi keeles «haigust saatma inimesest selle looma sisse, kes siis ohverdatakse inimese asemel». Selle sõna säilimine kohati poleks imelikum, kui «nõia» kadu permimordva keelis.

Nõid ei ole minu arust sugugi sandim sõna kui näiteks «mahatma, riši, joogi, fakiir» või mõned muud nõnda aulised sõnad indogermaani maailmast. Aga ega mul just väga kindlat tunnet pole, et see on üks auline nimetus. Meil kellelgi ei ole, sest oleme harjunud, et kõik teiste nimetused on aulisemad. Eeldame muidugi, et neil aaria nimetusi kandvail olendeil on pakkuda meile midagi alati ja just praegu, sest kõik need rišide ja mahatmade jüngerid käituvad nõnda, nagu oleks nende rišid ja mahatmad tuhandeid aastaid vaikinud ja oma salateadmisi varjanud,

aga just praegu on see õige hetk ja tund, nüüd nemad kõik oma teadmised on lagedale toonud selle kaudu, kes neid propageerib Euroopas või Ameerikas. Mispärast see praegune hetk eriti sobiv on rišile või mahatmale, seda nad muidugi ei ütle.

Need on muidugi aulised olendid, nõiad on kõik šarlatanid või veelgi midagi alatumat. Ja päälegi need rišid ja mahatmad jutu järgi õnnistavad meid igasuguste oluliste salateadmistega, s. t juhistega, mida tuleb teha elu täisverelisemuseks või oma igavese jumaliku «mina» ehk ätmani täieliseks minastamiseks. Loomulikult ei ole mingisugusel primitiivsel nõial ehk «taadjebe'l» vähematki aimu sellest, mis on üks kõrge ja filosoofiline «mina». Aga rišidel olevat olnud. Harilikult lisaks sellele kuulutatakse veel, et sanskrit on maailmas kõige vanem ja ainus jumaliku päritoluga keel ning seepärast sanskrit sisaldab kogu tõe, mis maailmas olemas. Midagi sellekohast oli ajal, mil algkoolis käisin, kooliraamatus, seisab ehk praegugi ega kao vist iialgi. Ajalugu algas tol ajal pääle ürgindogermaani rahvastega ja vastav veendumus on maailmas nii juurdunud, teda on nii taotud pähe inimestele, et isegi need misjonärid, kes propageerivad islami sufismi või keskaegset kristlikku müstikat, tunnevad end kohustatud tõlgendama oma termineid nii, et nad oleksid identsed upanišadistlik-veedantistlikkudega, sest ainult säärasele terminitele on võimalik saada üldist tunnustust. Juba sellega, kui kuulajatele öeldakse, et tõe, millest ka praegu kuulutan, seda india mahatmad või rišid nimetavad nõnda. Siis järgneb «karma» või «dharma» või «samsara» või «nirvana» või ükskõik mihuke kaunis sõna ning pole viga, kui kuulaja seda sõna esimest korda kuuleb. See auline sõna jääb pidama, mõni samojeedi või türgi sõna muidugi ei jää — need on sihukesed primitiivsed ja prostad sõnad, mis ei loe. Isegi kreeka sõnad ei loe midagi. Mõelda, kui hästi kõlab «karma», mis loeb sinna üks kreeka «moira» või «heimarmene» või ladina «fatum»! Viimane ei ole midagi, seda teab igaüks, mis fataalne on.

Mu jutt on seega hirmus suur ketserlus ja jälk pühaduse teotus. Muidugi on ka jälk pühaduse teotus õelda, et need suured idamaa suurtargad, kelle mõistmisele eurooplased olevat jõudnud alles 20. sajandil selle misjonäri kaudu, kes neid salateadmisi kuulutab, ei ole põrmugi targemad primitiivseist nõidadest, ei filosoofilised ega kirjanduslikumad ega midagi muud. See tähendab, et kui tahetakse õppida, siis võib õppida midagi mõlemalt, sest nad erinevad nii tublisti, et neid ei saa kuidagimoodi samastada ega suruda neid kokku mingisuguseks halliks ja lõgaseks üldinimlikuks. Olen koguni ühte sellist raamatut lugenud, kus sioux-indiaanide riitused on ära seletatud upanišadistlikult.⁸ Ma ei kavatse küll solvata neid üliaulisi riisisid ega joogisid, kuid vastupidi — ma pole ka mingi nõidade misjonär.

Aga see on nüüd isiklik kogemus — umbes 40 aastat tagasi ma nägin viimast inimest, kes viimseni uskus neid muinasjutte, mida ta ise rääkis ja ta rääkis hästi seetõttu just. Selle inimese kõige imelikum lause oli see, et raadio kohta ütles: «Küll on ikka ime — vaim räägib inimestega.» Mulle sügenes vilets tunne, et mul puudub midagi, ma ei saa iialgi sellise inimese naha sisse, ma ei saa iialgi kogeda seda, mida tema tunneb praegu. Mis see «vaim» talle on ja mida see vaim tema arvates räägib siis raadio kaudu? Kui ma hakkasin uurima natukene ta käest, siis ta sai aru nähtavasti ja sellest päale ta ei rääkinud mulle mitte sõnagi enam. Arvas, et teda tõgan, kui tahan teada saada endastmõistetavat. Kui juhtub, et säärast inimest näete või kuulete, siis on võimalik, et see inimene saab seletada pikemalt ja sellise seletuse sees võib kätkeada midagi sihukest, mida te riisi või mahatma jüngrilt üldse ei võigi saada.

Ja et lugu võib olla nõnda, siis loen ette paar pikemat tsitaati ühe nõia jutust. See indiaan on rääkinud his-

⁸ J. E. Brown: The Sacred Pipe. Black Elk's Account of the Seven Rites of the Oglala Sioux. University of Oklahoma Press 1953.

paania keeles, üks hispaanlane kirjutas üles ja tõlkis inglise keelde ning mina tõlgin inglise keelest, seega siin on vist säilinud üsna vähe sellest, mida too indiaan ise mõtles. Ja see käib nõnda:

«Iga asi on üks teerada musttuhande tee hulgas, seepärast pead alati meeles pidama, et rada on ainult rada. Kui tunned, et sa ei tohiks astuda edasi, siis sa ei tohi ka mingil tingimusel edaspidi jääda sellesama raja pääle. Et sul oleks vajalist selgust, pead elama ise oma kindla karindi järgi. Ainult siis sa saad aru, et iga rada on vaid üks rada, saad aru, et sa ei ole häbematu iseenda ega kellegi teise vastu, kui lahkud siis temalt, kui seda aga käsib teha sinu süda. (Mida hispaanlasele «corazon» tähendab, kas sedasama ka indiaanile, ma ei tea.) Kuid su otsustus jätkata seda teerada või hüljata see peab olema sõltumatu hirmust või ambitsioonist. Ma hoiatan sind: silmitse teraselt ja järelemõtlikult iga teerada, proovi teda nii palju kordi kui aga sulle tundub tarvilik. Pärast küsi iseendalt ja ainuüksi iseendalt ühtainsat asja. See on üks säärane küsimus, mida tavatseb küsida küll ainult väga vana mees. Mu Häätegiija kõneles mulle sellest mu noorpõlves. Mu veri oli siis veel liiga tarmukas, et lasknuks mul aru saada sellest. Nüüd ma muidugi mõistan ja ütlen sinulegi, milline see on — kas sellel teel on südant? Kõik teed on alati ühedsamad, nad ei vii kuskile, nad on teed, mis lähevad metsa või metsast läbi. Võiksin öelda, et ma ise oma elus olen kulgenud pikki, pikki teid pidi, kuid pole jõudnud päralt kuskile. Nüüd on mõttekas mu Häätegiija küsimus, kas sellel teel on südant. Kui tal on, siis ta on hää, kui tal ei ole, siis ta on kõlbmatu. Kumbki ei vii kuskile, aga teisel teel on südant, teisel pole. Esimene laseb matkata rõõmsalt, kui kulged temal, oled üks temaga. Teine paneb su ära needma oma elu. Esimene teeb su tugevaks, teine nõrgestab sind.»⁹

Teine on tüüpiline indiaani terve elukirjeldus:

«Olla teadmamees ei tähenda midagi püsivat, õigupoolest keegi ei ole teadmamees. Tõepoolest saab inimene teadmameheks üpris üri-keseks hetkeks pärast seda, kui ta on võitnud nelja paratamatut vaenlast. Kui inimene hakkab õppima, siis tal iial pole täit selgust oma eesmärkidest, ta plaan on vigane, ta tahtlus ähmane, ta loodab teatavaid tulemusi, mida ta aga iial ei saa kätte, sest ta ei tea midagi õppimise raskustest. Pikkamisi ta suudab õppida, esmalt piskuhaaval, pärast suurte tükkide kaupa. Ja ta mõtted pörkavad peagi vastamisi enestega, sest see, mille ta õpib selgeks, ei ole iialgi see, millest ta unistas või kujutles ning seepärast ta hakkab kartma. Opitu ei ole iial see, mida inimene tavatseb oodata. Iga samm õppimisel on uus

⁹ C. Castaneda: TDJ, lk. 76.

ülesanne ning hirm, mida inimene seejuures kogeb, hakkab halastamatult paisuma, alistumatult. Ta ettevõtmine muutub lahingutandriks. /Nõnda siis kohtab inimene esimest vaenlast — see on **hirm**. See tuleb võtta vastu, olla püstitihimus, kuid ometi tuleb minna edasi./ Kui inimene juba kord on võitnud hirmu, siis ta on sellest lahti eluks ajaks, sest hirmu asemele on ta saanud selguse, sellise vaimuselguse, mis kustutab hirmu. Seks ajaks on inimene juba saanud teadlikuks oma soovidest ja teab, kuidas rahuldada neid soove. Ta suudab aimata ette edasisi samme õppimisel ja erk selgus ümbritseb kõiki asju. Inimene tunneb, et midagi enam pole peidul ta eest. /Kuid **selgus** on teine vaenlane, sest annab inimesele liigse enesekindluse, selle enesekindluse, et ta suudab kõike ja teab kõike. Ja siis hakkab inimene uuesti soperdama: kiirustab seal, kus peaks liikuma aeglaselt ja liigub aeglaselt säääl, kus tuleks rutata. Tulemuseks on siis viimati, et ta ei saa oma õppimisteele edasi, jääb sellele kohale, kuhu ta jõudnud ja **nõia terminiga**: temast võib saada sõdur või peiar. Mõlemad on rahul iseendaga alati./ See, kes tahab edasi, peab tegema sedasama, mida tegi hirmuga — ta peab hakkama vastu oma selgusele, kasutama teda üksnes nägemiseks ning ootama kannatlikult ja kaaluma, enne kui ta astub järgmise sammu. Aga kõigepääält ta peab mõtlema, et see selgus on peaaegu lausa eksitus. Ja siis tuleb hetk, mil ta taipab, et ta selgus oli ainult üks täpp silma ees ja nõnda ta on saanud jagu oma teisest vaenlasest ning jõuab ta kohale, kus teda midagi ei saa enam kahjustada, kuid see ei ole teps enam eksitus, see ei ole ainult täpp ta silma ees, see on juba tõeline võimus («power»). Sellel hetkel ta teab, et vägi, mida ta on taotlenud nii kaua, on viimaks ta päralt, sellega ta võib teha, mis talle iganes meeldib. Ta liitlane on nüüd valmis läitma ta käske. Tema soov läheb seaduseks, ta näeb kõike, mis ta ümber, kuid ühtaegu on ta sattunud kokku oma kolmanda vaenlasega — sellesama võimusega. /Kui inimene seda tähele ei pane, et see on ka vaenlane, siis ta **vägi** muudab ta julmaks ja tuju-kaks olendiks, kes ei suuda enam käsutada isend ega oma väge, ja ta ükskord sureb saamata õieti iialgi teada, mismoodi oleks pidanud kohtlema oma väge. Kui aga inimene taipab seda, et see ka on vaenlane ja tahab edasi minna, / siis tal tuleb hakata vastu sellelegi teadlikult ja tahtlikult. Tuleb aru saada, et võimus, mille ta näiliselt anastanud, pole tõepoolest iialgi tema enese oma. Tal tuleb hoida end kogu aeg lahinguvalmis ja sääljures targu ja täpselt kasutada kõike, mis ta on õpinud. Kui ta siis suudab näha, et selgus ja võimus oleksid halvemad eksimustest, kui ta on suutmatu ohjeldama isennast, siis ta jõuab viimaks sellele punktile, kus kõik on vastamisi tasakaalustatud, siis ta teab, millal ja kuidas kasutada oma võimust ning nõnda siis ta ongi lõõnud oma kolmandat vaenlast. Muidugi on inimene nüüd juba jõudnud oma õppimisrännaku lõpule. Ja peaaegu seda

Taevapõdra rahvaste meelest

aimamata kohtab oma viimast vaenlast — vanadust. See vaenlane on õelam kõigist, on see, keda ta ei jaksa iial võita täiesti, vaid ainult lüüa tagasi. /Inimene tunneb enda väsinud ja ilmtingimata tahab puhata ning siis vanadus virutab ta pikali armetuks olendiks./ Kui aga inimene ajab kestana ült maha oma väsimuse ja elab otsani läbi oma saatuse, siis teda võib hüüda teadmameheks kas või ainult seks üürikeseks hetkeks, mil tal õnnestub lüüa tagasi oma viimast võidetamatut vaenlast. Sellest selguse, võimuse ja teadmise hetkest on inimesele küllalt.»¹⁰

Ja enda kohta seesama nõid ütleb: «Nõid on nõid ja sõdur on sõdur. Või siis inimene võib olla see ja teine. Leidub küllalt sääraseidki inimesi, kes on mõlemad. Kuid inimene, kes ainult kõnnib elu radu mööda, on kõik, mis iganes olemas. Praegu ei ole mina sõdur ega nõid. Mu osaks on nüüd veel ainult matkamine radu mööda, millel on süda. Mistahes rada see olekski, millel juhtub olevat süda. Sääma nüüd lähen ja ainsaks sooviks, mis veel midagi loeb, on käia ära see tee viimase otsani. Ja sääma nüüd lähen, muudkui silmitsedes, silmitsedes, tõmbamata hinge. (Hispaania «mirando» tähendab «silmitsedes» ja ka «imetledes».)»¹¹

See hispaanlane on arvatavasti ainus indo-germaan, kes on alandunud hakkama indiaani nõia õpilaseks. Joo-gide kerjuseid ja Indiasse «mediteerima» minejaid on tuhandeid. Need lugemised, mis hispaanlane on kirjutanud, on muidugi teisipidigi huvitavad. Eriti need kohad, kus indiaan noomib hispaanlast ja õpilane ei ole õpetajaga rahul. Sagedasti on tegemist säärase mentaliteedi erinevustega, mis näivad päris tühised. Indiaan käsib, näiteks, kõnelda taimedega nende «nägemiseks» enne nende lõikamist. Hispaanlasele just see on aga väga võõrastav asi. Taimi on vaja suitsetamiseks, vahenditeks vabaneda üldtunnustatud reaalsusekujutelmast. Eestlast see asi ei võõristaks, indo-germaanile see toiming tundub koomiline.¹²

Nõidade autobiograafiaid on mitmeid, eriti kirjeldusi, kuidas nad nõiaaks said. Kuid kirjutajaid on alati huvitanud nõiakssaamise fakti mihusus, ei aga see, mida

¹⁰ C. Castaneda: TDJ, lk. 57—60.

¹¹ C. Castaneda: TDJ, lk. 137.

¹² C. Castaneda: A Separate Reality, New York 1971, lk. 117—118, 272. Journey to Ixtlan, New York (1972) 1973 (Touchstone Book), lk. 42—43, 45 (vt. märk. 83).

nõid ise mõtles sääljuures ja tundis või mida ta praegu mõtleb ja tunneb. See ei ole ühtki antropoloogi huvitanud pääle selle hispaanlase. Vahel tundub, et ta ise on luuletanud endale säärase olendi. Kuid siis ta nõid jagaks talle salateadmisi indogermaanile ainutähtsa ülioivalise «Mina» või initsiatsiooniriituste kohta ega käsiks toimida nii ja teisiti mitte aarialikult.

Ma loen veel ühe väikese proovi näiteks. Popov kirjutab nganassaani nõia Djühadje ütlemisi:

«Seepärast et mul on kolm liigset kehaosa (need on saadud, kui nõid on surnud ja elustatud uuesti), elan ma unes ühtaegu kolmes olekus.» (Vene keeli «sostojanije» — missugune nganassaani sõna nüüd sellele vastaks, mida mõtles nganassaan seda sõna öeldes, seda ei saa me iialgi teada ega saanud teada Popov). «Samuti olen nõidumise aegugi ühtaegu kolmes kohas: mul on kolm paari silmi, kõrvu jne. Kuigi ma tänini vaidlen oma haldjatega, et see ei saa tõsi olla, viimati pean ikka tunnistama, et nende sõnad on õiged ja et ma tõepoolest viibin ühtaegu kolmes olekus.»¹³

See mees on ammu surnud muidugi ja kellelki pole küsida, mis ta selle jutuga mõtles. Tõepoolest küll on paratamatu, et nõidki ei oska seletada kõike. Ka siis, kui nõid tunnistaks õpetamise võimalikuks (seda nad hariplikult ei tee) ja nõustuks õpetama. Ja paratamatult ei suuda keegi, kes küsida tahab, taibata kõike, kuitahes innukas ta oleks. Ammugi siis neid asju sõnastada mingis teises keeles või teaduslikus terminoloogias. Näiteks, tolle indiaani jutus väga lihtne sõna, see «corazon». Hispaanlased tarvitavad seda sõna igas võimalikus kohas, nii nagu itaallased oma «amore't». Ühtegi laulu ei saa olla ilma selle sõnata. Mida see sõna tähendab, seda vist itaallane ei oska isegi öelda. Ja hispaanlasele on «südamega» täpselt samuti. Mis asja keskuseks «corazon» indiaanile oli, seda ei saa keegi vist iialgi teada, sest indogermaan ei tule mõtte pääle küsida, millist indiaani sõna ta kasutaks või mida ta mõtleb hispaania sõnaga. Muidugi, on mõttetut arvata või jonnida, et just säärased nõidade jutud

¹³ A. A. Popov: Tavgijsõ. Moskva—Leningrad 1936, lk. 91—92.

kuuluvad mingisuguse kõrgema tõe pinnale. Sellist ambitsiooni ei ole neil nõidadel ega saa olla, sest üks nõia tunnuseid, millest pärast pikemalt: kõik nõiad on enam-vähem skeptilised. Nõid ei saagi kõike öelda, sest ta teab, et inimesele pole saavutatav «tõde» väljaspool inimest, inimene suudab vaid kirjeldada seda mitmel kombel.

Neis ütlemistes ei väljendu šamanismi ekstrakt ja ei ole iialgi lühidalt kirjeldatav, mis asi see šamanism on. Sest «mis» on siin üldse võib-olla võõriti, vääriti, oleks õigem küsida, k u i d a s ta on? ¹⁰²

V. Maagia ja religioon: dünamistlikud hinged ja väed

Indogermaani usundiloolased on väga sageli nime-
tanud šamanismi maagia eriliseks kujuks. Eriti teevad seda need inimesed, kes on püüdnud vastandada religiooni ja maagiat. Indogermaan peab ikka leiutama binaarse opositsiooni. Vaheks väidetakse siin, et religioon on hoiak, on välisvägede kogemine ja nende tunnustamine, olgu või sellega, et neid kardetakse. Maagia vastupidi, on toimimine, katsed mõjutada neid välisvägesid ja kasutada endale või hõimule mingiks soodsaks tarbeks. Indogermaan suudab kujutella inimest üldse ja iseendki ainult isanda või orjana, kes püüdleb isandaseisust. Ta ei saa leppida seigaga, et seegi binaarne opositsioon on teoreetiline illu-

¹⁰² Hiinlased ise (vist esmalt prof. Chang Tun-San, kuigi ma ei tea, kus ja kunas) on väitnud, et nende keeles ja seega filosoofias ei ole iial olnud põhiline «mis», vaid «kuidas», mistõttu ei ole neil arenenud «teadus» (science, s. t tehnika) (C. Kluckhohn koguteoses *What is Science?* Washington Square Press Book 1076 (New York 1955), 371; A. Huxley: *Tomorrow and Tomorrow and Tomorrow* 1956 (On Art and Artists. New York 1960, 123—126). Boreaalse ja indogermaani erinevuseks siis võib veel lisada: boreaalsele on põhiline igavene lähenemine asja (substantsi, essentsi) olule («käima» verbid väga levinenud), indogermaanlasele igavene päralolek asjas («seisma» verbid väga levinud, koguni «under-stand», «ver-stehen» jne). Teisele ohuks, et läheneb võõriti; teisele hirmuks, et miski võib liigutada tema välja talle omasest dharmast.

sioon, et isandki on oma positsiooni ori. Edasi jätkatakse seda teooriat siis harilikult, et maagiast on kujunenud teadus, religioon on jäänud selleksamaks, mis enne, alistunuseks «(loodus)vägedele» jne. Arukamad, kes pole nõnda binaarse opositsiooni meelevaldas, nägid ammugi, et sääranane vastandamine ei toimeta midagi. Sest siis on, näiteks, võimatu öelda, kas ohvrid ja riitused on religioon või maagia. Ja vastupidi, kui religiooniks jätta ainult müstiline partitsipatsioon, siis võib küsida, kas ükski riitus toimub ilma müstilise partitsipatsioonita. Põhjus on lihtne: kui inimene kogeb mingisuguseid välisvägesid — sellist hoiakut võib nimetada ka animatismiks või dünamismiks jne —, kui ta kogemusest tulenekski kartus ainult, teeb ta otsemaid midagi. Ja seega toimis maagiliselt, et kuidagi vallaneda kogemusest, olgu ta või kartus. Binaarne vaatlusviis — religiooni ja maagia leidmine — on hiline, puhtteoreetiline. Ja animatism, dünamism jne ei ole religioon ega maagia või on mõlemat. Nõnda on ka šamanismiga, ta ei ole religioon ega maagia või siis need mõlemad.

Siit nüüd järgneb üks šamanismi eeldusi ja võib-olla üldse põhieeldus, kui seda otsida. See on — kõige tajutava ja kogetava elusus, võimekus, väesus. Kui mõelda, et primitiivne inimene oli korilane, siis on loomulik, et ta ei koge kõike ning paljudel ei ole talle erilist tähtsust. Aga pääle välisvägede hakkab inimene varem-hiljem kogema sisevägesid. Ja neid võib olla mitut liiki. Esimesed on poolautonoomsed osad inimesest, sellised nagu juuksed, küüned, sülg, mis võivad kasvada, mida saab lihtsate vahenditega eraldada või eritada kehast. Teised on need osad, mis õigupoolest lahutamatud, kuid mingil moel teatavad enda olemasolust, nagu keel, silmad, süda jne... Need viimased on äärmuslike indo-germaani preestrite poolt ülendatud eralisteks vaim-olenditeks, kes kunagi on tulnud kokku ja moodustanud inimese. (Eksisteeris enne kõrv, eksisteeris enne silm jne, need kord lõid ühte kampa, ja siis hakkas peale üks inimene.) Kolmas rühm sisevägesid on need, mida inimene kogeb kohtudes teisega, olles

sunnitud arvestama temaga, need siis, mida inimene kogeb iseendas, kuid ei taipa, kuhu neid lokaliseerida. Ja need on ühteaegu võrreldavad välisvägedega: nad on, aga mää-rata ei saa, kus nad on. Paraku, siin on kõige ähmasem koht inimmoistuse arutlemisvõime arenemises ehk avaldu-mises ja see ei ole nähtavasti enam iial loogiliselt kirjel-datav. Igasugused arvamused on praegu indō-germaani indiviidi endaprojitseerimised liidseesse minevikku ja oletu-sed, kuidas see minu «mina» oleks võinud primitiivsena mõelda.

Enam-vähem usutav on aga, et sellel pinnal ini-mene ei suutnud teha ega teinud iial apodiktilisi otsuseid. Ta võis arvata, et sääraseid sisevägesid tal on palju või ainult mõni; võis nad kinnistada mõnesse organisse või lasta liikuda vabalt; võis arvata, et mõni neist suudab lahkuda temast, mõni ei suuda jne... Ja ükskama ini-mene võis kord rääkida nii, teinekord teisiti.

Mu arvamused siin erinevad palju teadlaste oma-dest, aga ma pretendeerin, et ka minu jutul võib olla tõtt taga.

Ma ei usu, et inimene kunagi pidanuks oma üheks «väeks» ehk hingeks varju, sest selle seos päikese või tulega pidi olema üks esimesi kogemusi. Et aga varju tuleb respektida, on arusaadav, sest inimese varju teotamine on ühtlasi inimese teotamine. Teise inimese pääl tallata ei saa, tema on see, mille valgus toob välja või lükkab tagasi, valguse «väe» olulisi avaldusi. Ta varju pääl saab tallata, et karistada teist. Aga sellest ei järgne, et vari oleks hing. Ja kuigi väga palju hingemõisteid on seotud hingusega, olen veendunud, et inimene kunagi sissehingamisel arvas või lootis, et ta hingab tagasi sellesama hinge, mis ta seest on väljunud. Seegi «hing» oli normaalne, endast-mõistetav, väheoluline, sest ta puudus ainult surnuil, kes enam ei suutnud hingata hinge tagasi.

Aga magaval inimesel oli midagi teisiti. Magav ini-mene ei näinud, ei kuulnud, kuigi vahel häälitsetes ja võpa-tas, ometi unes ta midagi nägi ja toimis ilmtingimata. On

loomulik arvata, et juba primitiivne inimene paigutas selle nn irdhinge oma pähe, sest silmad, kõrvad, nina, suu on pääs. Kui seda ometi uskuda ei taheta, et primitiivne inimene arvas nõnda, siis põhjus seisab selles, et kreeka stoikud vaidlesid hirmsasti teiste vastu, kelle arust hing ehk vaim (mõistus) asus pääs. Nende järgi viibis ta kuskil kõhu lähedal, sest stoikud uskusid, et rahva kõnekäänud ja vanade poetide ütlemised sisaldavad ürginimlikku absoluutset tõtt alati, eriti rahva ütlemised. Et aga rahvas ütleb: «see ei lähe mul alla», kui ei mõista midagi öeldust või ei taha mõista, siis järgnevat, et mõistlik hing asub kuskil inimese keskaigas. Selle väite edasiseks tõestamiseks Chrysippos tsiteerib poeete (eriti Homerost), kes on paigutanud mõistuse ja afektid rinda, südamesse, vahelehasse jne. Seda teevad kõik stoikud hoolimata sellest, et kõik mõistlikud inimesed algusest pääle rääkisid, et mõistlik hing ja unes lahkuv hing on pääs. Muidugi on loomulik, et seda lahkuvat, unes puuduvat olendit kujuteldi kuidagi inimese teisikuks ja seetõttu peeti teda ka inimese kõige olulisemaks väeks, mistahes mõttes paarikuks. Ja siin on veel midagi, milles ma ka veendunud olen. Minu arust seda pääs asuvat mõistlikku irdhinge nimetati meie keeles ja arvatavasti mordva ajast juba — «meel». Päril kindel ma ei ole, mida tähendas siis «oim» või «vaim». Võib-olla see asus pulsis oimukohal ja «meel» oli pää sees.

Nagu keeltega ikka, kasutavad inimesed väga kaua teatavaid väljendeid, andmata endale aru, mida need tähendavad, nagu näiteks saarlaste «võta meelest!», mis tähendab aga, et andmed olgu meelevaldsed, «pääst» võetud. Arvan, et teiegi ütlete vahel «meelt lahutama», kuigi see tundub teile mingisuguse arhaismina, aga «meelelahutus» on tunnustatud sõna. Ja kui te mõtlema hakkate, küsima, mida see tähendab, siis saate te alles aru, et see on üks väga imelik väljend. See tähendab ju lihtsalt: te võtate oma mõistuse või oma selle hinge, mis teil pääs, lahutate iseendast. Siis see saab nüüd vabalt toimida ning

see ongi «meelelahutus». «Meel» ei ole enam koormatud millegagi, tal on vabadus. Selle asemel öeldakse vahel ka — «ennast lahutama». Väljend tähendab umbes sedasama, et inimene tükeldab kuidagi enda ning üks osa saab vabaks. Või koguni «viha lahutama», mis on kahetähenduslik küll praegu, sest esialgu see tähendab, et inimene eraldab oma viha endast ja ei võta teda tõsiselt, saab oma vihast jagu. Aga siis lisati, et ta kellegi kallal lahutab oma viha. Siis võis objektiks sattuda muidugi ka see, kes ei olnud süüdi. Aga nõndagi on viha võetud välja ja lahutatud inimesest.

Paljud organid olid küll elusad ja tähtsad, nt maks, põrn, süda või magu, aga kõik need väed, kes sääl viibisid, olid emotsionaalsed, eriti maks. See oli eestlasele, üldse soome-ugrilastele, põhjarahvastele, türklastele ja imelikul kombel ka semiitidele väga tähtis vägi. Sest semiitidel on näiteks «süda» mõistuse keskus; muil ta oli aga kunagi julguse keskus ainult või lihtsalt «sisemus», sest «südaöö» ja «südapäev» osutavad, et sõnal pole algsest organiga midagi tegemist. Vepsa ja liivi keeles võib öelda, et inimene seisis «karja südames» või «teiste südames», s. t teiste keskel.

Siit järgneb, et emotsioonid ei ole eestlasele nii tähtsad, kui see «meel», mis pää sees, sest kui te hakkate vaatama, kui palju «meel»-väljendeid on eesti keeles, kui palju neid mordva keeles või meie läänemere-soome keelis, siis on need kokku üks lõpmatu uputus. Väljendeid, milles esineb «maks» on hoopis vähe nende kõrval.

Seda, mida «meel» praegu tähendab — nägemis-«meel» ja kuulmis«meel» jne — seda ta vanasti üldse ei tähendanud. See on ainult sekundaarne saksa «Sinn»i ülekanne või siis seletati endale nõnda, et see osa inimese intellekti, mis tegeleb nägemise ja kuulmisega jne. Neid nähteid nimetati aga veel 19. sajandil — «võimus» — «nägemisvõimus» ja «kuulmisvõimus», mitte «meel». Nii et sensuaalses mõttes, emotsionaalses mõttes ei ole seda sõna eluilmas kasutatud, kuigi «meel» on muidugi soovi,

tahtmist ja taolist tähendanud, sest nendeks on paratamatult vaja intellekti.

Et «lahutatud meel» on ainuke osa, mis võib lõbu tunda, avaldub muiski väljendeis, nagu «mõnu», sest see ei tähenda ka algselt «lõbu», vaid «oskust toimida nõnda, et ülesanne teostuks hõlpsalt». Eestlasele ja soome-ugri-lasele on põhieelduseks, et ainult siis, kui tal on kerge, ta «meel lahke», siis on ta õige inimene, tal on «inimese mõnu». Mordvalased toovad oma ohvreid ikka alati «kerge» käega ja «lahke meelega». Tõsidus ei ole mingi väärtuslik asi, seda on inimene sunnitult, tema «meel» ei ole iseendast «tõsine». Seesama kehtib «raskuse» kohta: «raskus» on alati väljaspoolt ja paratamatu, kuid ei ole inimesesisene, teda konstitueeriv tunnus. Ja viimati järgneb, et «meelekergus», «lõbu», «mõnu» eestlase arust ei ole emotsionaalsed, vaid on intellektuaalsed fenomenid.

Kui nüüd «meel» unes on lahkunud, siis unes lahkunult astub ta kontakti teiste taolistega. See, mida ta unes näeb ja unes teeb, see on tegelemine teiste samasuguste vägedega, mida ta päeval on näinud või ehk nädalaid ja kuid tagasi või kunatahes. Või ei olegi veel näinud ja ehk näeb alles homme. Et tõesti kunagi nii kujuteldi, see järgneb minu arust väga paljudest andmeist. Entsi keeles «teni» tähendab «unenägu, mõistus».¹⁴ Mansi arvamuste järgi on inimesel silmas või pääs silmaloom — «samui» — või silma- ja suuloomad. See on olend (neid on vahel ka 6—7 tükki), kelle inimene võib saata välja, kas ülijumaluse juurde või oma tuttavate juurde, kui tal abi vaja on. Siis need olendid suhtlevad tuttavate taoliste olenditega ja teatavad nendele, et loo sangar vajab abi, tulgu nüüd nad sinna ja sinna teda aitama. Ja need olendid ka ise võivad avastada, kuhu mingi kadunud asi, naine või mõni loom on viidud.¹⁵

¹⁴ B. O. Dolgich: Mifologitšeskie skazki i istoritšeskie predanija entsev. Moskva 1961, lk. 210.

¹⁵ A. Kannisto: Wogulische Volkdichtung II (SUST 109) Helsinki 1955, 15, 236, 320—322.

Kui need olendid, kes inimesest lahkuvad une ajal, satuvad kokku teiste taoliste olenditega, siis ei teata ju iial, kas nad on sõbrad või vaenlased. Üks sama vägi võib ajuti käituda hoopis erinevalt, justnagu inimene isegi. Maa-ilm ei ole niisugune süsteem, kus ühed olendid on hääd ja teised otsemaid kurjad. Mõni välisvägi on ju muidugi habituaalselt tigidam kui teine, nagu mõned inimesedki on habituaalselt tigidamad teistest. Ja mõni on hoopis indiferentne, teda võib saada sõbraks sama hõlpsalt kui vaenlaseks. Aga ükski sõprus ja vaenlus ei kesta igavesti. Seepärast on inimesele hädavajalik leida olendit, kelle pääle ta võib enam-vähem kindel olla. Alati enam-vähem, sest needki on indiviidid ja ei ole iialgi orjastatavad mingit aaria tüüpi maagiaga. Ja sellepärast on natuke liialdatud isegi see, kui neid nimetada inimese pärishaldjajaks. Öigemini nad on liitlased, aga liitlased võivad vahel käituda nõnda, et inimesele lugu põrmugi ei meeldi. Nad võivad inimese «meelt» sundida, võivad tõrkuda, kui inimene neilt nõuab liiga palju, võivad inimest koguni kuritarvitada ja viimati hukutadaagi, kui neil vaja on. Nad on üleloomulikud ja üleainimelikud ainult tingimisi, ainult seepärast, et nad ei viibi inimeste keskel, vaid kuskil maa all, vees või taevas, kus inimene «ilmsi» viibida ei saa. Muidu nad ei erine loomult kaasinimestest, kelle «meeled» samuti ajuti, vahel ühtaegugi, võivad olla abiks või kahjuks.

Ja kui inimesel on sääraseid liitlasi, üks või mitu, siis kasvab inimese meelevägi ning nende liitlaste kaudu tajub, kogeb ja teab asju, mida ta muidu ei hoomaks ega taipaks. Ilmselt on siin keskne teadmine, sest inimese kehaline vägi otseselt ei kasva, inimese emotsioonid ei süvene, inimene läheb ainult targemaks ja vastupidavamaks enamasti väga rängas olustikus. See mentaliteet ei ole omane rahvastele, kes saavad elada vähese vaeva ja jõukuluga.

Muidugi on see kujutus ise üks illusioon, aga see illusioon ei ole sugugi halvem illusioon, kui see, mis saavutatav dedutseeriva loogika kaudu, kus ühest põhiprint-

siibist on matemaatiliselt tuletatud kõik muud. Sest seegi on «seletus», seega illusioon. Inimene on teinud ainult endale süsteemi ja usub selle sisse. Reaalsus ei ole harilikult see ning reaalsus ei ole muidugi ka see, mida arvavad muistsed inimesed. Ainus, mis ei tarvitse olla illusioon, on see, mida inimene kogeb vahetult, kuid ta kujundab alati sellegi ümber. Kui aga vaatlete iseend, siis saate aru, et unega võib väga imelikke asju juhtuda. Võib-olla olete jäänud (seda on iga inimesega juhtunud, kui ta on väga väsinud) päeval magama, magate õhtuni, ärkate järsku ja arvate, et on hommik ja käitute, nagu oleks hommik. Inimene võib täiesti veendunud olla pärast hääd und, et asi on teisiti, kui ta tõepoolest on. Samuti on paljud inimesed kogenud sedagi, et arvavad unes nähtut tõeliselt olnuks.

Nii et une ja tegelikkuse vahe ei ole nii selge, kui inimene arvab. Unenäo mõjul inimene kujundab mainitud juhtudel endale teistsuguse reaalsuse, erineva «olemasolevast». Siit võib järgneda, et «olemasolevgi» reaalsus on inimese enda kujundatud teises olekus, «ilmsi», ning inimesest sõltumatu reaalsus omakorda on midagi muud. Need unenäo seletused, mis andis õnnis Artemidoros või veel õndsam Freud, need on ka kõik pettused. Saja aasta pärast on kindlasti uusi seletusi ja need on niisama poolikud, sest unenägemine hakkab ju juba loomadest pääle, ega ole inimese eritunnus. Võimalik, et «meel» unenäos tuletab meelde inimesele, et igapäevane maailm on ainult üks võimalikke kirjeldusi, mida ei tohi pidada absoluutselt õigeks!

VI. Nõidade ühiskonna karakteristikuid

Selle põhieelduse väljendumiskujud tegelikkuses olid paratamatult väga mitmekesised ja äärmiselt individuaalsed, sest üheski korilashõimudest koosnevas ühis-

konnas ei saa esineda mingit süsteemikohast kihistumist, kohustuste ja ülesannete jaotamist. Igaüks peab oskama ja suutma enam-vähem kõike, kuigi iidajast pääle meeste ja naiste tegevus paratamatult erines veidike, sest mehed polnud suutelised imetama.

See ei tähenda, et kõik korilased olnuksid identsed. Uhe oskused ja võimed erinesid paratamatult teise omadest toiduhankimisel, selle kohtlemisel ja kasutamisel. On loomulik, et igaüks neist taotles võimalikult suurt «meeleväge» ja vaevalt iialgi oli sellega rahul, mille ta saavutanud. Paremaile toitumispaikadele, nt kalajõgede ääres, metsa ja rohtla piirile või tundra ja metsa piirile kogunes muidugi rohkem inimesi, sest loomade teed käisid väga sageli just neilt kohtadelt läbi, kuhu inimesed olid asunud, või otsisid inimesed need üles ja asusid sinna. Kui suurem hulk sääraseid inimesi elas lähestikku, siis selle salkkonna õnnetuseks ja hukatuseks oluaks, kui kõik ta liikmed olnuksid enam-vähem taolised. Kui me kujutleks ühiskonda, mis peaks koosnema ainult rätsepatest, siis on selge, mida see tähendab.

Selle ohu kaotasid näiteks Põhja-Ameerika indiaanlased põhinõudega, et igal inimesel, mehel ja naisel, peab olema mingi, näiliselt vahel väga tühine või vähese rakendamisvõimalusega eriline oskus lisaks üldharidusele, kui seda nõnda nimetada. Ja nõnda kujunes ühiskond, mida võib pidada täieliseks vastandiks aaria kastiühiskonnale. (Kastiühiskonna põhinõudeks on, et inimesed kastas peavad olema teatava normi koopiad ega tohi iial taotella midagi väljaspool neile määratud dharmasid.)

Indiaani ühiskonnas käsutab ühiskond ja käsutab iga indiviidi erinema teisest võimalikult tähtsal alal, et leiduks igasuguseid meistreid. Üks eskimo nõid seletanud inimese koosnevaks kehast, mõnelt surnult päritud nimest ja hingest, mis olendile annab elu, kuju ja ilme, arutleb lõpetamiseks, et igas külas peab olema võimalikult palju erinevaid amulette, sest «ühetaolisus killustab vägesid,

samasus teeb kaitsetuks.»¹⁶ Teisi sõnu, tervik suudab eksisteerida ainult siis, kui temas keegi ei ole kellegi teise või mingi normatiivi koopia. Ühiskond suudab püsida ainult äärmiselt lõhestunud, kuid tervikuna funktsioneeriva organismina. Üldkehtivad on sellises ühiskonnas väga üldist laadi käitumisreeglid, et keegi ei ohustaks maailma, sest terviku ja ümbruskonna püsimist tuleb tagada endale, muidu on hukatus käes. (Tervik püsib umbes nõnda nagu unenõo «mina», kes säilib, kuigi kogu unenägu — meie meelest — on tema «minameele» killunemine kõigeks ta nähtuks jne.) Selle hoiaku eriti silmahakkavaks küljeks on respekt kõige inimese tarbeks kasutatava vastu, kuid ka lugupidamine sellest, mis on teinud inimene ise või teised. Nii võib öelda, et selle ühiskonna põhitunne on respekt olemasoleva vastu. Respekti välisvorme on tihtipeale viimistletud pisiasjadeni.

Ja et selline respekt kõige välise vastu on mujal maailmas täiesti tundmatu, siis aarialased on suvatsenud seda nähtust nimetada loodusekummardamiseks või loomadekummardamiseks jne. See on pisut halvustav termin nende meelest, sest õigupoolest nad nõuavad, et igas usundis peab ikka nii nagu nendel olema «inimjumalik» panteon. Panteon tähendab neile seda, et üks suur jumal, sellel on poegi ja tütreid, neil on jälle poegi ja tütreid, nii et kasvab neist üks ontlik hõimkond täiesti kataloogitav. Selline on siis õige religioon! Mis ei käi sellesse kategooriasse, on siis looduse või loomade või mistahes esemete kummardamine.

Ja et lugu tõesti on nõnda, kui äärmusteni respektinõue on viidud, siis näiteks nivhidel Sahhalinil on tihastest säärane lugu: meest pahandab tihane metsas, ta hakkab tihast tõrjuma ja lööb tihase seljast sulgi maha. Iga sulg muutub uuesti tihaseks, kuni tihaseid on nii palju,

¹⁶ K. Rasmussen: Thulefahrt. Frankfurt 1925, lk 506 (Nuvivaki saare nõid Najagneq).

et mees peab nende eest taganema ja edaspidi on siis aukartlikum igasuguste väikeste loomade vastu.¹⁷

Ja see on kehtestatud ühiskonnas, kus tõepoolest jahisaagist elatakse. Muidugi ei tohi näiteks loomi rohkem tappa kui näib olevat vaja; püütud looma ei tohi kuidagi julmalt kohelda; puud ei tohi tujuti togida kirvega ja enne ta langetamist tuleb nangunii kõnelda, küsida luba ja pakkuda midagi vastu; korralik inimene küsib istumiseks luba künkalt ja kivilt. Siberis (ja imekombel ka Kaukaasias) jutustatakse ilmselt väga vana korilaste lugu: jahisaak saab otsa sel puhul, kui üks ülbe mees naljategemiseks elusa looma nülgeb, torkab tal silmad välja ja laseb ta siis lahti. Seda peetakse nii suureks kuriteoks, et sellest pääle ei ole püütav ükski loom.¹⁸ Ja Kaukaasias ühes narti loos, et selle eest ülijumal karistab neid ülbeid röövleid ja mõrtsukaid ning määrab neile igavese hukatuse selles maailmas, et neid ei jää enam ühtki alles.¹⁹ Aga see kõik on aarialase meelest loodusekummardamine. Kuid nagu märgib näiteks Šternberg nivhide kohta: sel puhul ei ole kummardamisega üldse tegemist, sest seda looma ei austata kuidagi, teda koheldatakse ainult omasugusena.²⁰

Teine pool esitatud väitest tähendab, et inimene, tehes midagi, teeb seda ikkagi teatava väe kaudu ja tema tehtu võib sel määral olla ta eraomand, et seda ei saa ega tohi pärandada lastele ega kellelegi muule. See tuleb pärast ta surma hävitada. Ja vastavalt muidugi: lapsele eraomandiks antu on nii täiesti lapse päralt, et vanemal ei ole mingit ütlemist selle asja kohta. On üks väga ilus lugu: indiaanipoisilt tahab keegi osta ta mokassiine, kuid isa käest küsib. Isa ütleb, et need pole tema omad, need on poisi omad, küsigu poisi käest. Poiss on viieaastane.

¹⁷ E. A. Kreinovič: Nivchgu. Moskva 1973, lk 147.

¹⁸ B. O. Dolgich: Mifologičeskie skazki lk 209—211, 224; A. A. Popov: Dolganskij foljlor. Moskva 1937, lk 83—84.

¹⁹ U. B. Dalgat: Geroičeskij epos tšetšentsev in ingušej, Moskva 1972, lk 335 ja selle mitmed paralleelid, vrd lk 301, 329, 333—334, 337.

²⁰ E. A. Krejnovič: Nivchgu lk 146.

Siis ta läheb poisi käest küsima, valge arust isa kasutab poissi ettekäändeks. Poiss ei taha müüa ja ta ei saa neid. Ta peab laskma omale uued teha. Ja nõnda ei ole ainult indiaanide, vaid on kõikide niisuguste rahvaste juures. Lapse õigused on niisama suured kui vanainimese õigused, kui tal üldse juba midagi on. Muidugi ei olda nii radikaalne kõikjal, et inimese surres tuleb kõik põletada. Kohati peetakse loomulikuks, et vanemad enne surma annavad vähemalt osa omandit lastele. On loomulik, et laps ei päri vanema vägesid ja oskusi, kuid eeldatakse, et tal teatav sättumus nendeks on. Ja kui esineb vimma põlvkondade vahel — nagu teda eeldatakse igal pool — siis see on likvideeritud eeldusega, et laps on lähedal vanavanemale. Ta võib saada vanaisa vägesid hõlpsamini kui oma isa omi. Selle vaateviisi tõttu on säärases ühiskonnas kõik oskused paratamatult enam-vähem ajutised. Kui oskuse omanik sureb, siis võib oskus kaduda jäljetult, kui keegi kogemata ei saa uuesti seda sama väge. On isegi väga kultuurseis piirkondades veel nõnda, näiteks Pueblo Indiaanide puhul. Sääil mõned inimesed oskasid ja olid meistrid. Kui need surid, siis oli kunst kadunud, kuni keegi jälle avastas midagi ja hakkas uuesti tegema neid-samu asju. Nõnda vahel arheoloogid konstateerivad, et kultuur on kuskil punktil langenud, sest need ja need asjad on kadunud. Aga need võivad vahel tüki aja pärast esineda uuesti.

VII. Vägede kohtamised ja nende omandamine

Kuigi võib vaielda vastu sellele, kas vägesid kohatakse primaarselt *u n e n ä g u d e s*, sest neid võib kohata ka mingil muul kombel, on minu meelest ikkagi kõige tõenäolisem, et unenägumine sundis esmalt mõtlema inimest iseendast. Näiteid võib otsida palju ja leiab ka palju, aga ma mainin siin ainult ühe.

Uhes neenetsi jutus lähevad vennad jahile ja õele annavad käsu, et ta peab olema 7 päeva vagune. Õde läheb kuuendal päeval välja ja näeb, et vendade jäljed on ühest kohast päälle muutunud loomade jälgedeks. Ja siis kohtab ta üht oma venda, kes on hakanud karuks. Külatab venda sääil, külatab teda mitu korda. Vend varustab teda paljude asjadega, ehkki on pahane, sest õe tõttu ei ole tal võimalik enam inimeseks tagasi saada. Kui õde oleks päeva pidanud vastu, oleks ta koju tulnud inimesena. Ja kui ta viimast korda õega kokku saab, siis ütleb vend õele: «Nüüdsest päälle meie kohtame teineteist tõenäoliselt ainult unenäos.»²¹ Sedasama näitab seegi, et nõial seotakse silmad kinni, kui ta peab nägema midagi, tähendab — nagu ta magaks ja näeks mingisuguste muude silmadega.

Unenägude ainuväärtuslikkust piirab aga kaks asja: üks on see, et inimene küll saab tahtlikult magada, aga ta ei saa tahtlikult näha und, s. t ta ei saa igal puhul kontakti välisvägedega, kuigi tal muidu ka nende abi oleks vaja. Teine on see, et inimene võib ka muidu sattuda sageli olekusse, mis ei erine palju unest.

Korilane peab sageli paastuma ja kogeb, et nälgimine toob kaasa mingi uima. Korilane peab peaaegu alati piiluma valvsalt loomi, kuulama metsa kohinat, tuule vihinat, rohu ja tuisu hääli ning ainiti vahtima taevast ja puutüvesid. Ja sellega ta kogeb, et tähelepanu pidev keskendumine põhjustab mingi unetaolise oleku, tähendab, lülitab välja teatavad võimed ja jääb üksainus. Ja viimaks ta kogeb ka, et mõnede taimede või seente söömine uimastab selsamal kombel, annab seega inimesele võimuluse osa oma meelt lülitada välja ja jätta alles ainult ühe osa, millise tahes ta siis valib. Tähendab, inimene võib võtta ette, et ta nüüd hakkab kuulma. Kui ta kuulma hakkab, siis võib ka lihtne vihmapiisa langemine olla nii nagu

²¹ T. Lehtisalo: Juraksamojedische Volksdichtung (SUST 90), Helsinki 1947, 158.

keegi oleks lasknud kuskil kõrgelt kukkuda hiiglasuure kivi alla teise kivi pääle. Ja kui ta nägema tahab hakata, siis läheb natukene aega ning ta hakkab nägema niisuguseid väikesi asju väga kaugel, mida ta tavaliselt on võimetu nägema. Inimene võib ka palju pisemaid asju näha, kui ta usub, et ta näeb neid. Aga kõigeks on vaja mujalt võtta «meeleväge» juurde. On vist ka katseliselt kindlaks tehtud, et suurusel umbes 1/100 mm juures ehk on piir.

Ja nõnda inimene leiab, et ta võib ka tahtlikult oma vägesid suurendada. Ometi on kõigist neist paigust ilmne, et primaarne oli unenägemine.

Ja sääl näiteks Kanada ja USA põhjaosa indiaanid, on täiesti üldine, et last sest ajast pääle, kui ta kõnelda üldse oskab, pannakse jälgima oma unenägusid. Ta peab pidama neid meeles ja jutustama. Kuni siis vanemad leiavad, et on aeg käes saata teda eemale inimestest nõutama endale väge ehk haldjat, s. o «power-quest» või «guardian-spirit quest» inglise terminoloogias. Enamasti eeldatakse, et kui laps on läinud üksildasele kohale, sääl paastunud, vahel olnud koguni ilma veeta, võimalikult vähese rõivaga, et ta siis kord unes näeb seda olendit, kes talle edaspidi jääb liitlaseks. See võib juhtuda ka kodus ja siis on laps pikemat või lühemat aega minestuses. Kohati eeldatakse, et tulevane pärishaldjas ise tuleb ja hakkab hõikuma last, kes siis läheb tema hüüdmise järel kuskile pimedaks ajaks.

Aga paratamatult on kõik, mis sellel pinnal toimub, väga sõltuv suguharudest, üksikisikutest, võib-olla individidest veel rohkem kui suguharu üldsusest.

Nganassaani nõid Sereptie Djaruoskin jutustab: «Noorest pääst tavatsesin näha unesid igasuguseist tähtsusetuist asjust nagu iga teinegi inimene. Aga ükskord nägin end minevat teedpidi, kuni jõudsin ühe puu juurde. Mul oli kirves, käisin puu ümber ringi, tahtsin teda langetada. Siis kuulsin häält ütlevat mulle: «Hiljem!» Ja ärkasin.» Pärastpoole ta läheb tõeliselt raiuma seda puud, kui puu juures, mille ta oma teada on raiunud, tal tuleb

«kutsumusnägemus». Selle nägemuse üheksa lehekülge pikk kirjeldus lõpeb: «Järsku tuli mul meel pähe. Olin nähtavasti üsna kaua aega lesinud puu juures. Ja nüüd siis langetasin selle puu.»²²

Umbes samamoodi võiks jutustada indiaangi. Kuid väga imelik on, et säärast võib juhtuda ka Indoneesias. Ühelt Kelimantani (Sarawaki) dajakilt on järgmine jutt: «Iban, kes tahab kohata vaime, et saada neilt erilist soosingut nagu edu sõjateel, haavamatust, mingit võluvahendit, tervise paranemist, toimetab nampoki. Ta lahkub salaja südaööl külast, et keegi ei näeks teda, võtab endale palmileht-mati, natukene riisi ja ande vaimudele. Kohtumiseks valitakse üksildane paik, vahel mäe harjal, vahel kalmistul, vahel metsviigipuu all, kus öeldakse elutsevat vaimud. Sää! ta laotab maha mati ja alustab vaikset valvet. Ta on alasti ja söömata mitu päeva, et äratada vaimude kaastunnet. Vähesed tulevad nampokilt tagasi, ilma et neil oleks jutustada midagi nähtut või kuuldot. Vähe-malt mõnd imelikku unenägu on nad ikkagi näinud. Kui ainult seda, siis öeldakse, et vaim on asunud kuskile mujale ja teda polnud sää! paigal. Igal õhtul otsija paneb maha anni ja hüüab palvetades vaime, kuni ta saab mingi ilmutuse. Vanad mehed, kes on sageli käinud nampokil, jutustavad umbes nõnda: esiteks nad tunnevad, et kogu keha on kaetud sipelgaparvega, mis kaovad sama järsku nagu tulid. Siis tulevad hirmsad sadajalgseid ja väänduvad nende jalgade ümber, vigastamata neid. Siis ilmub kohutav inimolend ähvardava näoga, aga haihtub varsti. Pärast seda tuleb see hää vaim, keda nad on hüüdnud appi. Tema tulekul hakkavad ümberkaudsed lehed ja oksad õõtsuma nagu kerge tuule käes. Palvetaja silmad muutuvad kummalisel kombel ja näevad võõristavaid asju. Mõned kogeivad seda nagu unes, teised täiesti ärkvel. Vaim küsib siis inimeselt, miks ta sää! valvab. Inimene ütleb:

²² (V. Diószegi) Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Budapest 1963, lk 150—158 (A. A. Popov).

«Ma olen üks armetumaid inimolendeid, ei ma ela ega ole surnud, seepärast ma tulingi otsima elu ja kaitset sinult.» Ja siis vaim seletab, millist ohvrit vaja, et ta täidaks inimese soovid. Tavaliselt saab palvetaja mingi võluvahendi, vähemalt unenäos, kui ei saa ilmsi. Tavaliselt unenäos. Mistahes asja unenäos vaim talle osutab: kivi, puutüki või juurt, see muutub siis otsijale võluvahendiks ja vaim annab juhised, kuidas seda tuleb kasutada. Vahel võib see inimene unest ärgata ja antud asi on tal pihus. Ja kui neid koguneb palju, siis neid kantakse kimbus vööl.»²³

Pääerinevusteks indiaanlastega on selles kirjelduses, et otsijad on täiskasvanud, et nad saavad ainult mingi vägeva vahendi ja ei muud. Indiaanlased saavad tavaliselt kolm asja: mingisuguse vahendi või väe endasse või mingi laulu või kõik kolm. Ja nemadki ei tea, kas see on juhtunud unes või ilmsi. Esialgu on neilgi segajad, kes tahavad hirmutada või pakuvad asju, mis pole midagi väärt. Aga viimati tuleb see õige, millega inimene võib rahule jääda.

Indiaanlastel ei tea enamasti vanemadki anda nõu lapsele, mida ta peab tahtma. Kohati ometi antakse lapsele päris täpsed juhised. Ja iseloomustav on üks kaunis fantastiline lugu. Isegi jutustaja ja kuulajad kahtlevad, et lugu ikka ei olnud nõnda. See on üks Quinault' indiaanide jutt:

Poiss otsib jõe ääres paiga, kus kaks puud lähestikku. Nende ristuvate okste sisse ehitab endale okskiige magamiseks. Korjab hulga tulepuid, sööb ainult raasukese, supleb, süütab lõkke, võtab seedripaha ja ronib üles. Esmalt tuleb parv pisikesi linde. Poiss teab, et nende vägi on tühine. Siis tulevad suuremad linnud — kotkas, ronk, öökull — ja needki kaovad, sest poiss ei taha neid. Siis tulevad igasugused maod tule ümber — need ka kaovad. Siis üks krokodillitaoline kolettis, saarmad ja muud loomad, nendest ta ka ei hooli. Viimati kuuleb tuule kohinat ja mõtleb, et see on see, kellest ta on kunagi kuulnud. Puud paenduvad ja saabub üks kahe pääga olend, sarved mõlema pää otsas, tähendab, tagumist otsa ei ole loomal olemas — Tšitsalailos. Maa hakkab vankuma ta tulles, nii et poisile tundub, et ta peab

²³ E. Dunn (Anthropos I (1906), lk 183, 415).

Taevapõdra rahvaste meelest

mõlema käega kiige äärest kinni hoidma, et ta ei kukuks. Selle koleda olendi suust ja ninast voolab verd ja poiss mõtleb, et seda ta tahab, sest ta on kuulnud, et sellel olendil on eriti kange vägi. Paneb siis seedripaha suhu, kargab alla, lööb käed looma kaela ümber ja kaotab teadvuse. Kui meelemärkus tagasi, siis ta on pikali peaaegu kustunud tule ääres, suust ja ninast voolab veri, maa on täis tema ja selle eluka verd. Poiss supleb siis jões niikaua, kui vesi ei lähe enam punaseks. Ja nõnda toimub terve kuu aega, et jahutada oma väge. Aga kuu lõpul on vägi ikka veel nii suur, et kui ta vaatab mööduvat põdrakarja, siis see vajub kokku ja ta kohalt tõuseb ainult suits. Poiss on aasta otsa metsas, kuni vägi jahtub nõnda, et loomad ta vaadates ei kuku. Kui ta koju läheb, hiilib mitu päeva ümber asula, kuni veendub, et ta lähedus enam kedagi ei tapa. Ja ometi on nii ettevaatlik, et oma naise, kes tuleb vastu, käsutab seisma jääma tüki maad eemale ja kõneleb temaga kaugelt, kartes, et naisele juhtub midagi halba.²⁴

Kuulajate meelest on siin lüaldatud poisi väge ja pole õige, et kellegi vägi võiks nii suur olla, et see põletab terve karja põtru. Mõned kahtlevad koguni, kas selle loo meelsus on õige, kas selline poiss üldse võis saada seda väge, sest tähtis on meelsus sääl juures.

Ühes Winnebago loos on nõnda jutustatud: «Paastujal, kes himustab õõvaime, kolm korda petavad igasugused tühised olendid ja ütlevad, et nemad on õõvaimud. Nad õnnistavad teda mitmesuguste võimete ja kui nad ära lähevad, siis otsija näeb, et need on ainult petised. Neljandal korral ei ütle otsija enam jonnakalt: «Kas või surm, aga pean saama, mida tahan!» Nii on ta kolm korda õelnud. Neljandal korral seisab ta hoopis armetult ja alandlikult nuttes pärast kuuepäevast paastu ja ootab. Ja alles siis saab ta selle, mida ta oodanud on.²⁵

Vahete-vahel annavad vanemad nõu lapsele, mida tahta. Puhuti vanemad aga on nii edevad, et sunnivad last tahtma aina suuremaid asju, kuni hukutavad lapsed. Või jälle takistavad teda kadeduse pärast, et lapsele ei saaks suuremat väge kui neil enestel on. Ja kõikide taoliste näidete üheks näiteks jälle üks Winnebago lugu:

²⁴ R. Olson: University of Washington Publications in Anthropology VI (1936), 152.

²⁵ P. Radin: The Winnebago Tribe (37 ARBAE (1923)), 477—481.

Isa seletab oma ainsale pojale, et poeg varsti jääb üksi maailma ja üksinda inimene on täiesti abitu, kui tal pole vaimu — kaitsjat. Poiss paastub hulk aega. Viimaks isa tuleb teda vaatama ja ütleb: «Kallis poeg, sa oled kaua aega paastunud, kindlasti on vaimud su pääle halastanud ja andnud sulle midagi, parem lõpeta nüüd.» Poeg küll kinnitab talle, et lugu on tõesti nõnda: ta on palju saanud, aga tema paastuks häämeelega edasi. Ta on saanud nimelt väe tappa vaenlasi oma tahtega, saanud pika ea. Vaimud on viinud ta ühte šamaani hütti, sääl talle on toodud üks surnu ja õpetatud seda elustama. Kõik need võimed on ta vaimude käest saanud ja siis vaimud on õelnud, et ärgu paastugu enam. Kuid nende soovitudest hoolimata poiss paastub edasi. Siis tulevad maa-alused vaimud ja kingivad talle võimeiks võidu sõjas, oskuse ravida haigeid, edu jahil, pika ja täielise elu. Viimati on kõik Maa Tegija poolt väega varustatud vaimud andnud otsijale midagi. Kui viimased lahkuvad, siis need ütlevad talle: «Oled paastunud küllalt, jäta nüüd!» Aga poisi suurim soov on, et ta ei sureks. Seepärast ta ei taha lõpetada enne kui talle on antud see vägi. Vaimud käivad teda manitsemas ja palumas, kuid ei suuda teda veenda loobuma sellest soovist. Ja seepärast vaimud otsustavad nõupidamiskojas, et otsija peab surema. Teinud otsuse, nad vaatavad alla ja poiss ongi surnud. Pärast vaimud ütlevad isale: «Ära mõtle sellest asjast enam, mata ta maha. Kõik väed, mida me töotasime su pojale, anname sulle.» Isa matab poja ja mõlgutab, et vaimud on olnud võimetud veenma mõistlikuks poissi ja neil tõesti polnud enam teha muud. Kui isa mõne aja pärast läheb poja hauale, siis ta näeb sääl puud kasvamas poja päätsis ning teab, et see on ta poeg. Vaimud on nõnda siis ometi andnud poisile võimaluse elada igavesti, sest inimese kujulisena pole võimalik saada surematuks.²⁶

Sellest loost võiks paista, et inimene saab paastumisega sundida vaime. Aga ometi ta ei saa sundida, vaid tekitab neis ainult kaastunnet, ja vaimud kingivad võimed ikkagi ainult vabast tahtest. Paastumine ei ole mingi maagiline vahend, vaid ainult kommunikatsiooni võimalus. Loo mõttega on kujunenud ka muinasjutt kalurist ja kalakesest, kes naise soove täidab (Aarne-Thompson, 555, Puškini laulu kaudu väga tuttav lugu).

Esialgu inimene, kes oli saanud väe unes või uimas võimu otsides, ei vajanud nähtavasti (või enamasti) edaspidi enam uut kontakti selle olendiga, kes talle võimu oli

²⁶ P. Radin: Primitive Man as Philosopher (1927), Dover Books 1957, 203—205.

andnud. Samuti ka see inimene, kes oli saanud «nõia»väe (ravida, ennustada, avastada toitu), ei tarvitsenud vist ka igal üksikjuhul võtta ette pikka teekonda, et tuua tagasi inimese hulkvele läinud või teiste vaimude poolt ära ahvatletud, ära kistud vaimu kuskilt tee päält. Ometi algusest pääle iga vägi, kes on lubanud hakata inimese liitlaseks, annab talle ka juhiseid, kuidas väge tuleb kohelda. Säärastest tavadest kujunes igale inimesele ise oma rituaal. Suguharul võivad olla üldised pühad ja üldised rituaalid, kuid need on ainult üldtarvete rahuldamiseks, olulised väikesed asjad jäävad ikkagi indiviidi eraasjaks.

Kui isiklik siin on kõik, see ilmneb ühe Teton-Sioux' arutlusist, ja sioux'd on üks rahvas, kel üldrituaalid on nii tähtsad, täidavad pool eluaega. See mees seletab nõnda:

«Poisipõlvest pääle olen silmitsenud lehti, puid ja rohtu ega ole leidnud kaht samast. Üldiselt nad küll võivad olla taolised, kui aga uurima hakkad, näed, et nad ometi erinevad natukene. Põhjus, miks Suur Vaim ei tee kaht lindu või looma või inimest täpselt seksamaks, on see, et Suur Vaim paneb kelle tahes siia sõltumatuks isendiks, kes peab ise toime tulema iseendaga. Olen pannud tähele, et igale inimesele meeldib üks teatav loom või taim või maakoht. Kui inimesed hooliksid rohkem niisugustest eelistustest ja otsiksid, mis on sündsaim teha, et muuta end väärsamaks sellele, mis neid säärasel kombel paelub, siis nad saaksid unenägusid, mis puhastaksid nende elu. Inimene otsustagu, milline loom talle meeldib enam kõigist ja jälgigu seda looma, õppigu selgeks ta teed ja kombed, õppigu taima ta hääliitsusi ja liigutusi. Loomad tahavad suhelda inimestega, kuid Suur Vaim ei soovi, et nad teeksid seda otse. Inimene peab vastastikuse mõistmise saavutamiseks tegema suurema poole tööd. Ei ole sünnis, et inimene tõuseb püsti ja läheb midagi nõutama Suurelt Vaimult — Wakan tankalt. Ta peab valmistuma. Kui inimene sulgeb silmad, ta näeb ometi väga palju. Ta siis siseneb oma meelde ja asjad lähivad selgeks talle, kuid silma ees liikuvad esemed põigataksid ta kõrvale. Seepärast võimuotsija-unenägija teeb oma soovi teatavaks selle kaudu, mida ta näeb suletud silmi. Ta on kaua aega kavatsenud paluda midagi Wakan tankalt ja siis ta otsustab minna üksindusse, mõne kingu harjale või mõnele teisele kõrgele kohale. Kui ta viimaks läheb sinna, siis ta sulgeb silmad ning ta meel on suunatud Wakan tanka ja tema tegemiste poole. Inimesel, kes talitab nõnda, on tavaliselt meeles mõni loom, kes talle meeldiks kaitsjaks ja avitajaks. Keegi ei saa hakkama elus üksinda ja vajalist abi ei ole võimalik

saada inimestelt. Seepärast otsib ta abi mõnelt linnult või loomalt, kelle Wakan tanka saadab talle abiliseks. Paljudel loomad on harjumusi, millest inimene võib õppida, koguni sellest tühisest olmast, et hobused on rahutud maru eel.»²⁷

Säärases unes või nägemuses saadud oskused võivad näida päris tühised. Mees, kes on vilunud ronima puude otsa ja raiuma tulepuuks kuivanud oksa säält, oskab ainult seepärast, et tal on haldjaks pesukaru. Mees, kellel haldjaks on angerjas, võib kaua aega ujuda vee all ja püüda sääli kalu ka nagu angerjas. Otsijale ilmunud olendid ei ole reaalsed olendid, need on vaimud, kes saavad otsekohe inimese koetise osadeks, nii et nad viibivad inimese sees.²⁸ Nägemuses saadud ese indiaanlastel on vahel päris konkreetne. Nt hõljub kuskil linnu sulg inimese juurde või talle satub ette kivikene või mõni oks. Enamasti on need esemed sümboolsed, s. t inimene näeb, et talle antakse teatavate vägede mahutina midagi. Ja selle võib ta endale pärastpoole valmistada ise või käituda, nagu tal oleksid olemas need väed. Nii näiteks üheksa-aastane Oglala-sioux, kes 12 päeva on olnud meelemärkusetu kodu, on saanud selle aja kestel neljalt maailmakaarelt sümboolselt veega täidetud puukausi (vesi on elustamisvägi), ja vibu (hävitamisvägi), see on saadud läänekaarelt; võimurohud ja jäähiu valge tiib ehk Puhastav Tuul, saadud põhjakaarelt; rahupiip, mille kohal täpiline kotkas ja selle abil saab ravida haigusi, on saadud idakaarelt; punane kepp, mille otsast kasvavad oksad, puhkevad lühed, lehtede vahele tulevad linnud ja puu hakkab õitsema, see on saadud lõunakaarelt. Aga ta ei ole tõepoolest saanud reaalselt ühtegi neist asjust, vaid need on talle lubatud ja ta võib need endale valmistada, võib nende pääle mõelda.²⁹

Enamasti inimene ei jutusta oma haldjast ehk väest. Sageli taibatakse aga ta käitumisest teatavil puhkudel,

²⁷ Samas, lk 282—287.

²⁸ R. Olson: UWPA VI¹ (1936), 45 (Quinault); R. Ray: UWPA (1932), 169, 184 (Sanpoil & Nespelem).

²⁹ J. G. Neihardt: Black Elk Speaks (1932) (Pocket Book edition 1972), 26—28, 45.

millise väe ta on saanud. Kohati on jälle laps kohustatud kõnelema kõik vanemaile, mis ta on saanud. Nii näiteks Yuma indiaanidel mees näeb unes lumivalget mäge, mille harjal tiirleb midagi sädemeid pilduvat. Hääl käsib tal minna mäe tippu. Ta ronib üles, tuleb tagasi alla ja hääl lausub: «Tubli tegu!» Aga mees jutustab selle loo oma nõiiale ja siis nõiad ütleb talle: «Rääkimisega kaotasid selle unenäo väe. Nüüd teab seda asja igaüks ja selle unenäo vägi ei tule enam iialgi tagasi sulle.»³⁰ Võib-olla eestlane oleks reageerinud samuti, sest on palju asju, millest rääkimisel need lähevad tühiseks.

(Järgneb)

³⁰ F. Densmore: Yuman and Yaqui Music (110 BBAE (1932)), 10.

AUTOREIL PALUME LAHKESTI TAHELE PANNA JÄRGMIST:

Käsikiri võib olla eesti või võõrkeeles. Artikli jm pikkus on kuni 25 lk, arvustusel kuni 5 lk. Leppel toimetusega on võimalik ka pikem kaastöö.

Kaastöö palume esitada masinakirjas kahekordse reavahega, kahes eksemplaris.

Fotod, reprod, tabelid, joonised jm lisamaterjal olgu igaüks eraldi lehel. Käsikirjale (v. a tõlked, taastrukid ja arvustused) palume lisada ka lühikokkuvõtte. Tõlkeil palume esimesele leheküljele märkida originaali pealkirja, allikaviite ja autorikaitse andmed.

Lehekülgede alaserval, joone all antagu *komentaarid ja märkused*, viidates neile ülanumbriga tekstis. Allikaviited on viidatava koha järel sulgudes. Osundatakse autori perenimi, trükise ilmumisaasta ja viidatavad leheküljed (Lyons 1977: 23—24). Suulise teate viites on ka autori eesnimi (Uku Masing 1980: isiklik teade). Arhiiviallikale viidatakse tekstis sulgudes (Ants Oras Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnale 24. X 1926. ENSV RAKA f 2100 nim 2 s 767 l 46—48).

Trükiste täiskirjed on artikli lõpus pealkirjaga «Kirjandus». Eraldi lehele trükitakse enne ladina, siis slaavi tähestikus tööd.

Toimetus ei tagasta käsikirju ja retsenseerib neid valikuliselt.

Separate võib autor tellida omal kulul.

Toimetus võtab tänuga vastu talle tutvumiseks, arvustamiseks või refereerimiseks saadetavad trükised.

Laduda antud 3.II.1989. Trükkida antud 13.IV.1989. 60×88 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,86. Trükiarv 15 000. Tellimus nr. 597. MB-01473. Hans Heidemanni nim trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla. «Акадеэмия», журнал Союза писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке. Tellimise indeks 78163

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Tellija:

Hind 1 rubla